पातञ्जलयोगसूत्रम्

तृतीयो विभूतिपाद

उक्तानि पञ्च बहिरङ्गाणि साधनानि । धारणा वक्तव्या ।

देशबन्धश्चित्तस्य धारणा ॥ १ ॥

नाभिचक्रे, हृदयपुण्डरीके, मूर्ध्नि ज्योतिषि, नासिकाग्रे, जिह्वाग्र इत्येवमादिषु देशेषु बाह्ये वा विषये चित्तस्य वृत्तिमात्रेण बन्ध इति धारणा ॥१॥

तत्त्ववैशारदी

प्रथमद्वितीयपादाभ्या समाधिस्तत्साधन चोक्तम् । तृतीयपादे तत्प्रवृत्त्यनुगुणा श्रद्धोत्पादहेतवो विभूतयो वक्तव्या । ताश्च सयमसाध्या । सयमश्च धारणाध्यानसमाधिसमुदाय इति विभूतिसाधनतया, पञ्चभ्यश्च योगाङ्गेभ्यो बहिरगेभ्योऽस्याङ्गत्रयस्यान्तरङ्गतया विशेषज्ञापनार्थमत्र त्रयस्योपन्यास । तत्रापि च धारणाध्यानसमाधीना कार्यकारणभावेन नियतपौर्वापर्यत्वात्तदनुरोधेनोपन्यासक्रम इति प्रथम धारणा लक्षणीयेत्याह—उक्तानीति । देशबन्धश्चित्तस्य धारणा । बन्ध सबन्ध ।

आध्यात्मिकदेशमाह—नाभिचक्रे इति । आदिशब्देन ताल्वादयो ग्राह्या । बाह्यदेशमाह—बाह्य इति । बाह्य च न स्वरूपेण चित्तस्य सबन्धः सभवतीत्युक्त वृत्तिमात्रेण ज्ञानमात्रेणेत्यर्थ । अत्रापि पुराणम्—

प्राणायामेन पवन प्रत्याहारेण चेन्द्रियम् ।
वशीकृत्य तत कुर्याच्चित्तस्थान शुभाश्रये ॥

शुभाश्रया बाह्या हिरण्यगर्भवासवप्रजापतिप्रभृतय । इद च तत्रोक्तम्—

मूर्तं भगवतो रूप सर्वोपाश्रयनिस्पृहम् ।
एषा वै धारणा ज्ञेया यच्चित्त तत्र धायते ॥
तच्च मूर्तं हरे रूप यद्विचिन्त्य नराधिप ।
तच्छ्रूयतामनाधारा धारणा नोपपद्यते ॥
प्रसन्नवदन चारुपद्मपत्रनिभेक्षणम् ।
सुकपोलं सुविस्तीर्णललाटफलकोज्ज्वलम् ॥

समकर्णान्तविन्यस्तचारुकुण्डलभूषणम् ।
कम्बुग्रीवं सुविस्तीर्णश्रीवत्साङ्कितवक्षसम् ॥
वलीविभङ्गिना मग्ननाभिना चोदरेण च ।
प्रलम्बाष्टभुजं विष्णुमथ वापि चतुर्भुजम् ॥
समस्थितोरुजङ्घं च स्वस्तिकाङ्घ्रिकराम्बुजम् ।
चिन्तयेद्ब्रह्मभूतं तं पीतनिर्मलवाससम् ॥
किरीटचारुकेयूरकटकादिविभूषितम् ।
शार्ङ्गचक्रगदाखड्गशङ्खाक्षवलयान्वितम् ॥
चिन्तयेत्तन्मयो योगी समाधायात्ममानसम् ।
तावद्यावद् दृढीभूता तत्रैव नृप धारणा ॥
एतदातिष्ठतोऽन्यद्वा स्वेच्छया कर्म कुर्वतः ।
नापयाति यदा चित्तं सिद्धां मन्येत तां तदा ॥ इति ॥१॥

योगवार्त्तिकम्

योगाङ्गेषु मध्ये कियन्ति पूर्वपादे प्रोक्तानि कियन्ति चात्र पादे इत्यत्र नियामकं वदन्नेव क्रमप्राप्तं धारणासूत्रमवतारयति—उक्तानीति । बहिरङ्गान्तरङ्गत्वे अपि पादभेदेन निरूपणे नियामके इत्यर्थः ।

देशबन्धश्चित्तस्य धारणा । यत्र देशे ध्येयं चिन्तनीयं तत्र ध्यानाधारदेशविषये चित्तस्य स्थापनं तदैकाग्र्यं धारणेत्यर्थः ।

तदेतद्व्याचष्टे— नाभीति । मूर्ध्नि मूर्द्धस्थे ज्योतिषि । आदिशब्देन गारुडाद्युक्तदेशान्तराणि ग्राह्याणि । यथा गारुडे—

प्राङ् नाभ्यां हृदये वाऽथ तृतीये च तथोरसि ।
कण्ठे मुखे नासिकाऽग्रे नेत्रभ्रूमध्यमूर्द्धसु ॥
किंचित्तस्मात्परस्मिंश्च धारणा दश कीर्त्तिताः ।

मुखे जिह्वाऽग्रे । किंचित्तस्मात्परस्मिन्निति = मूर्ध्नि उपरि द्वादशाङ्गुलपरिमिते देशे लिङ्गशरीरस्य सप्राणस्य तावत्पर्यन्तं प्रदीपशिखावदवस्थानादवहितैस्तावत्पर्यन्तमेव लिङ्गशरीरानुगतोष्मोपलभ्यते, वाक्यानामुपलम्भाच्च । तदुक्तं कौर्मे—

शिखाऽग्रे द्वादशाङ्गुल्ये कल्पयित्वाऽथ पङ्कजम् ।

इत्यादिनेति । एतानि च नाभ्यादीनि जीवेश्वरयोर्मुख्यस्थानान्येव राज्ञः सिंहासनवत्, जीवेश्वरव्यञ्जकस्य लिङ्गशरीरस्य मुख्यस्थानत्वाद् । अत एतानि धारणायां प्रकृष्टदेशा उक्ताः । आध्यात्मिकान् ध्यानदेशानुक्त्वा

बाह्यानपि सङ्क्षेपत आह—बाह्ये वा विषय इति। चन्द्रसूर्याग्न्यादावीश्वर देवताऽऽदिध्यानदेश इत्यर्थः। वृत्तिमात्रेणेति। वृत्तिमात्रेण न तु ध्येय-कल्पनयेत्यर्थः। तेन ध्यानादिव्यावृत्तिः। तदुक्तमीश्वरगीतायाम्—

हृत्पुण्डरीके नाभ्या वा मूर्ध्नि पर्वतमस्तके।
एवमादिप्रदेशेषु धारणा चित्तबन्धनम्॥
देशावस्थितमालक्ष्य बुद्धेर्या वृत्तिसन्ततिः।
वृत्त्यन्तरैरसस्पृष्टा तद्ध्यानं सूरयो विदुः॥
एकाकारसमाधिः स्याद्देशालम्बनवर्जितः।
प्रत्ययो ह्यर्थमात्रेण योगसाधनमुत्तमम्॥ इति।

बन्ध इतीत्यन्तेन देशबन्धशब्दं व्याख्याय सूत्रवाक्यार्थमुपसंहरति—बन्ध इति। ईदृशो बन्धो धारणेत्यर्थः। इदं च धारणालक्षणं प्राथमिक परिच्छिन्नयोगाभिप्रायेण सूचितम्, यत्र प्रथमत एवेश्वरानुग्रहाद् अपरिच्छिन्न तया जीवब्रह्मयोगो भवति तत्र देशालम्बनधारणाऽनुपयोगात्। अतो धारणाया अन्यदपि लक्षणं गारुडादावप्युक्तम्। यथा गारुडे—

प्राणायामैर्द्वादशभिर्यावत्कालः कृतो भवेत्।
स तावत्कालपर्यन्तं मनो ब्रह्मणि धारयेत्॥

इत्यादि। एतदेव तु धारणासामान्यलक्षणम्, अन्यथा क्षणमात्रेणापि धारणाऽऽपत्तेः। अतः सूत्रोक्तं विशेषलक्षणमपि प्राणायामद्वादशकाला वच्छिन्नत्वेन विशेषणीयमिति॥ १॥

तत्र प्रत्ययैकतानता ध्यानम्॥ २॥

तस्मिन्देशे ध्येयालम्बनस्य प्रत्ययस्यैकतानता सदृशः प्रवाहः प्रत्ययान्तरेणापरामृष्टो ध्यानम्॥ २॥

तत्त्ववैशारदी

धारणासाध्यं ध्यानं लक्षयति—तत्र प्रत्ययैकतानता ध्यानम्। एक तानतैकाग्रता। सुगमं भाष्यम्। अत्रापि पुराणम्—

तद्रूपप्रत्ययैकाग्र्यसंततिश्चान्यनिःस्पृहा।
तद्ध्यानं प्रथमैरङ्गैः षड्भिर्निष्पाद्यते नृप॥ इति॥ २॥

योगवार्त्तिकम्

धारणासाध्यं ध्यानमाह—

तत्र प्रत्ययैकतानता ध्यानम्। भाष्यं सुगमम्। इदमपि ध्यानलक्षणं

प्राथमिकौत्सर्गिकध्यानाभिप्रायेण सर्वत्र ध्याने देशानियमात्। अतोऽस्य गारुडे लक्षणान्तरमुक्तम्—

तस्यैव ब्रह्मणि प्रोक्तं ध्यानं द्वादशधारणा ॥

इत्यनेन। तस्यैव द्वादशप्राणायामकालेन धारितचित्तस्य द्वादशधारणा कालावच्छिन्नं चिन्तनं ध्यानं प्रोक्तमित्यर्थः। अनेन च पूर्ववत्सूत्रोक्तं विशेष लक्षणं विशेषणीयम् ॥ २ ॥

तदेवार्थमात्रनिर्भासं स्वरूपशून्यमिव समाधिः ॥ ३ ॥

ध्यानमेव ध्येयाकारनिर्भासं प्रत्ययात्मकेन स्वरूपेण शून्यमिव यदा भवति ध्येयस्वभावावेशात्तदा समाधिरित्युच्यते ॥ ३ ॥

तत्त्ववैशारदी

ध्यानसाध्यं समाधिं लक्षयति—तदेवार्थमात्रनिर्भासं स्वरूपशून्यमिव समाधिः।

व्याचष्टे—ध्यानमेवेति। ध्येयाकारनिर्भासमिति। ध्येयाकारस्यैव निर्भासो न ध्यानाकारस्येति। अत एवाह—शून्यमिति। ननु शून्यं चेत्कथं ध्येयं प्रकाशेतेत्यत आह—इवेति। अत्रैव हेतुमाह—ध्येयस्वभावावेशादिति। अत्रापि पुराणम्—

तस्यैव कल्पनाहीनं स्वरूपग्रहणं हि यत्।
मनसा ध्याननिष्पाद्यं समाधिः सोऽभिधीयते ॥

इति। ध्येयाद्ध्यानस्य भेदः कल्पना, तद्धीनमित्यर्थः। अष्टाङ्गयोगमुक्त्वा खाण्डिक्याय केशिध्वज उपसंजहार—

क्षेत्रज्ञः करणी ज्ञानं करणं तदचेतनम्।
निष्पाद्य मुक्तिकार्यं वै कृतकृत्यं निवर्तते ॥ इति ॥ ३ ॥

योगवार्त्तिकम्

ध्यानसाध्यं समाधिं लक्षयति—

तदेवार्थमात्रनिर्भासं स्वरूपशून्यमिव समाधिः।

मात्रपदस्यार्थं स्वरूपशून्यमिवेत्यनेन स्वयं विवृतं, तदेतद्व्याचष्टे—ध्यानमेवेति। यदा तदेव ध्यानं ध्येयस्याकारेणैव साक्षिणि निर्भासते न तु प्रत्ययाकारनिर्भासम्, चित्तस्य ध्येयस्वरूपावेशेनाहमिदं चिन्तयामीत्येवं प्रत्ययाकारवृत्त्यन्तरानुदयात् तदा ध्यानमेव समाधिरुच्यत इत्यर्थः। ध्यानस्वरूपस्य वस्तुतः सत्त्वादिवशब्दप्रयोगः तथा ध्यातृध्येयध्यानकलनावद् ध्यानं तद्रहितं च समाधिरिति ध्यानसमाध्योर्विभागः। इदं च समाधिलक्षणं

पूर्वसूत्रोक्तध्यानविशेषतया देशघटितत्वेनापरिच्छिन्नसमाध्यव्यापकम्। अतो- ऽर्थमात्रावभासनं चिन्तनमित्येव समाधिसामान्यलक्षणम्, उदाहृतेश्वरगीता- वाक्ये तल्लक्षणसिद्ध । अथ वा गारुडोक्तं यथा--

ध्यानं द्वादशपर्यन्तं मनो ब्रह्मणि योजयेत् ।
तिष्ठेत्तल्लयतो युक्तः समाधिः सोऽभिधीयते ॥ इति ।

अत्रापि सूत्रोक्तं विशेषलक्षणं ध्यानद्वादशगुणितकालावच्छिन्नत्वेन विशेष- णीयमिति । अस्य च समाधिरूपस्याङ्गस्याङ्गियोगसंप्रज्ञातयोगादयं भेदो यदत्र चिन्तारूपतया विशेषतो ध्येयस्वरूपं न भासते, अङ्गिनि तु संप्रज्ञाते साक्षात्कारोदये समाध्यविषया अपि विषया भासन्त इति । तथा च साक्षा- त्कारयुक्तैकाग्र्यकाले संप्रज्ञातयोगोऽन्यदा तु समाधिमात्रमिति विभागः । अष्टानां चाङ्गानां फलद्वयं संप्रज्ञातयोगस्तद्द्वाराऽसंप्रज्ञातयोगश्चेति ॥ ३ ॥

त्रयमेकत्र संयमः ॥ ४ ॥

तदेतद्धारणाध्यानसमाधित्रयमेकत्र संयमः । एकविषयाणि त्रीणि साधनानि संयम इत्युच्यते। तदस्य त्रयस्य तान्त्रिकी परिभाषा संयम इति ॥ ४ ॥

तत्त्ववैशारदी

धारणा ध्यानं समाधिरित्येतत्त्रयस्य तत्र तत्र नियुज्यमानस्य प्रातिस्विक- संज्ञोच्चारणे गौरवं स्यादिति लाघवार्थं परिभाषासूत्रमवतारयति—**त्रयमेकत्र संयम** इति।

व्याचष्टे—**एकविषयाणीति** । वाचकत्वशङ्कामपनयति—**तदस्येति** । तन्त्र्यते व्युत्पाद्यते योगो येन शास्त्रेण तत्तन्त्रम् । तद्भवा **तान्त्रिकी** । संयम- प्रदेशाः **परिणामत्रयसंयमात्** इत्येवमादयः ॥ ४ ॥

योगवार्त्तिकम्

ध्यानादित्रयस्य परिभाषासूत्रम्—

त्रयमेकत्र संयमः । अस्मिन्नेव पादे प्रोक्ततया त्रयशब्देन धारणादित्रय- मेव लभ्यते ।

भाष्यं सुगमम् । धारणाध्यानसमाधीनां मिलितानां तत्र तत्र सूत्रेऽनया संज्ञया ग्रहणं भविष्यति, तेषु च प्रातिस्विकरूपैस्त्रयाणामुच्चारणे ग्रन्थबाहुल्यं स्यादित्याशयेन तन्त्रान्तरसिद्धसंज्ञाप्रतिपादकमिदं सूत्रम् ॥ ४ ॥

तज्जयात्प्रज्ञालोक ॥ ५ ॥

तस्य संयमस्य जयात्समाधिप्रज्ञाया भवत्यालोक , यथा यथा संयमः स्थिरपदो भवति तथा तथा समाधिप्रज्ञा विशारदी भवति ॥ ५ ॥

तत्त्ववैशारदी

संयमविजयस्याभ्याससाधनस्य फलमाह—तज्जयात्प्रज्ञालोक । प्रत्ययान्तरानभिभूतस्य निर्मलप्रवाहेऽवस्थानमालोक प्रज्ञाया । सुगमं भाष्यम् ॥ ५ ॥

योगवार्त्तिकम्

संयमसिद्धयोऽग्रे विस्तरतो वक्ष्यन्ते, सांप्रतं संयमस्य योगाङ्गताप्रयोजक द्वारमाह—

तज्जयात्प्रज्ञाऽऽलोक । तज्जय संयमस्य जय स्थैर्यं सात्म्यमिति यावत् । तस्मात्प्रज्ञाया आलोको वासिबुद्धि क्रमेण भवतीत्यर्थः ।

तदेतद्व्याचष्टे—तस्येति । स्वोक्त विवृणोति—यथेति । वैशारद्य चातिसूक्ष्मव्यवहिताद्यर्थाना परप्रत्यक्षीकरणसामर्थ्यमिति । ५ ।

तस्य भूमिषु विनियोग ॥ ६ ॥

तस्य संयमस्य जितभूमेर्यानन्तरा भूमिस्तत्र विनियोग । न ह्यजिताधरभूमिरनन्तरभूमिं विलङ्घ्य प्रान्तभूमिषु संयम लभते । तदभावाच्च कुतस्तस्य प्रज्ञालोक ? ईश्वरप्रसादाज्जितोत्तरभूमिकस्य च नाधरभूमिषु परचित्तज्ञानादिषु संयमो युक्त । कस्मात् ? तदर्थस्यान्यत एवावगतत्वात् । भूमेरस्या इयमनन्तरा भूमिरित्यत्र योग एवोपाध्याय । कथम् ? एवं ह्युक्तम्—

योगेन योगो ज्ञातव्यो योगो योगात्प्रवर्तते ।
योऽप्रमत्तस्तु योगेन स योगे रमते चिरम् ॥ इति ॥ ६ ॥

तत्त्ववैशारदी

क्व पुनर्विनियुक्तस्य संयमस्य फलमेतदित्यत आह—तस्य भूमिषु विनियोग ।

भूमिं विशेषयति भाष्यकार —तस्येति । जिताया भूमेर्यानन्तरा भूमिरवस्थाऽजिता तत्र विनियोग । स्थूलविषये सवितर्के समाधौ वशीकृते संयमेन संयमस्याविजिते निर्वितर्के विनियोगः । तस्मिन्नपि वशीकृते सविचारे विनियोग । एवं निर्विचारे विनियोग इत्यर्थ । अत एव स्थूलविषय

समापत्तिसिद्धौ सत्या पुराणे तत्तदायुधभूषणापनयेन सूक्ष्मविषयः समाधिरव-तारित'—

तत शङ्खगदाचक्रशार्ङ्गादिसहित बुध ।
चिन्तयेद्भगवद्रूप प्रशान्त साक्षसूत्रकम् ॥
यदा च धारणा तस्मिन्नवस्थानवती तत ।
किरीटकेयूरमुखैर्भूषणै रहित स्मरेत् ॥
तदेकावयव देव सोऽह चेति पुनर्बुध ।
कुर्यात्ततो ह्यहमिति प्रणिधानपरो भवेत् ॥

कस्मात्पुनरधरां भूमिं विजित्योत्तरां विजयते, विपर्यय कस्मान्न भवतीत्यत आह-न ह्यजिताधरभूमिरिति। न हि शिलाह्रदादगङ्गा प्रति प्रस्थितोऽप्राप्य मेघवन गङ्गा प्राप्नोति । ईश्वरप्रसादाज्जितोत्तरभूमिकस्य चेति। कस्मात् ? तदर्थस्योत्तरभूमिविजयस्य प्रत्यासन्नस्यान्यत एवेश्वरप्रणिधाना देवावगतत्वात्। निष्पादितक्रिये कर्मण्यविशेषाधायिन साधनस्यासाधनन्या यातिपातादिति। स्यादेतत्—आगमतः सामान्यतोऽवगतानामप्यवान्तरभूमि भेदानां कुत पौर्वापर्यावगतिरित्यत आह—भूमेरस्या इति। जित पूर्वो योग उत्तरस्य योगस्य ज्ञानप्रवृत्त्यधिगमहेतु । अवस्थैवावस्थावानित्यभिप्रेत्यैतद् द्रष्टव्यम् ॥ ६ ॥

योगवार्त्तिकम्

सयमस्यानुष्ठाने विशेषमाह—

तस्य भूमिषु विनियोग । तस्य सयमस्य स्थूलादिपूर्वपूर्वभूमिकाजया नन्तर सूक्ष्मादिषूत्तरोत्तरभूमिकासु नियोजन योगिना कर्त्तव्यमित्यर्थ ।

एतदेव व्याचष्टे भाष्यकार —तस्येति। अनन्तरा अव्यवहिता। क्रमेण भूमिकाऽऽरोहे युक्तिमाह—न हीति । प्रान्तभूम्यपेक्षयाऽधराऽध स्था भूमिर जिता येन सोऽजिताधरभूमिर्योगी। नहि अनन्तभूमिमव्यवहितभूमिं विलङ्घ्या प्राप्तभूमिषु व्यवहितोत्तरभूमिषु सयम लभते, धनुर्धरादिषु स्थूलवेधाद्यनन्तर मेव सूक्ष्मे वेधादिदर्शनात्सोपानारोहणादिषु च क्रमेणैवारोहादिदर्शनात्, अन्यथाऽव पातात् तदभावाच्चेति। ततश्च सयमालाभात् कुत प्रज्ञाऽऽलोक-स्तत्तद्भूमिषु स्यादित्यर्थ। तथा चोक्त गारुडे—

स्थिरत्यर्थं मनस पूर्वं स्थूलरूपं विचिन्तयेत्।
तत्र तन्निश्चलीभूत सूक्ष्मेऽपि स्थिरता व्रजेत् । इति ।

अय च भूमिकारोहे क्रमश्चौत्सर्गिक कदाचिदपोद्यतेऽपीत्याह—जिता

न्तरेति । ईश्वरप्रसादादादावेव वशीकृतप्रकृतिपुरुषविवेकादिभूमिकस्य योगिनो नाधोभूमिषु परचित्तज्ञानादिषु परचित्तप्रत्ययादिषु प्रत्यये परचित्त ज्ञानमित्याद्यागामिसूत्रवाच्येषु विराडादिस्थूलेषु वा सयमो युक्त इत्यर्थ । पृच्छति—**कस्मादिति** । उत्तरम्—**तदथस्येति** । अधरभूमिसयमप्रयोजनस्योत्तरभूम्यारोहणस्येश्वरानुग्रहादेवावगतत्वात् प्राप्तत्वादित्यर्थ । ननूत्सर्गात्सिद्ध क्रममुल्लङ्घ्य प्रथममुत्तरभूमिकासु सयमारम्भ एव न युक्त, तत्कथमादौ तज्जयो घटेतेति चेत् ? न, युञ्जमानेनादावेव सर्वोत्कृष्टभूमिकायां स्वचित्तस्य परीक्षणीयत्वात्, तत्सयमायोग्यता स्वस्यानुभूयैवाधरभूमिषु स्वयोग्यतामवधार्य चित्तस्य धारणीयत्वादिति । नन्वेवमधिकारिपुरुषभेदेन भूमिकाक्रमभेदात् कथ स्वयोग्यो भूमिकाक्रमो योगिभिरवधारणीय इति ? तत्राह—**भूमेरस्या इति** । उपाध्यायो गुरु, योगबलादेव स्वय जानातीत्यर्थ । अत्र प्रमाण पृच्छति—**कथमिति** । उत्तरम्—**एवमुक्तमिति** । अप्रमत्त सिद्धय लम्पट ॥ ६ ॥

त्रयमन्तरङ्गम् पूर्वेभ्य ॥ ७ ॥

तदेतद्धारणाध्यानसमाधित्रयमन्तरङ्ग सप्रज्ञातस्य समाधे पूर्वेभ्यो यमादिभ्य पञ्चभ्य साधनेभ्य इति ॥ ७ ॥

तत्त्ववैशारदी

कस्मात्पुनर्योगाङ्गत्वाविशेषेऽपि सयमस्य तत्र तत्र विनियोगो नेतरेषा पञ्चानामित्यत आह—**त्रयम तरङ्ग पूर्वेभ्य** । तदिद साधनत्रय साध्य समानविषयत्वेनान्तरङ्गम्, न त्वेव यमादय । तस्मात्ते बहिरङ्गा इत्यर्थ ॥ ७ ॥

योगवार्त्तिकम्

आवश्यकत्वाद्यवधारणार्थं योगाङ्गेष्ववान्तरविशेषमाह सूत्राभ्याम्—

त्रयमन्तरङ्ग पूर्वेभ्य ।

आगामिसूत्रानुरोधादत्र सप्रज्ञातस्येत्यत्र प्रज्ञाया विशेषणतया ज्ञानस्याप्यन्तरङ्गत्वमेतत्त्रये विवक्षितम्, बीजसाम्यात् ज्ञानप्रकरणपाठाच्च । अन्तरङ्गत्वे च बीजमिद यद्ध्येयातिरिक्तवृत्तिनिरोधरूपे सप्रज्ञाते ध्येयसयम साक्षादेव कारण विषयान्तरसचाररूपत्वात्, एव ध्येयसाक्षात्कारेऽपि साक्षादेव विषयान्तरसचाराख्यप्रतिबन्धनिवृत्तिद्वारा कारणमिति । प्रत्याहारान्त त्वङ्ग पञ्चक चित्तस्थैर्यद्वारेण परपरयैवोभयो कारणमात । अत एव यस्य **जडभर** तादे स्वत एव प्राचीनकर्मवशाच्चित्त सयमयोग्य भवति तस्य नास्तीतराङ्गावश्यकत्वमित्युक्त गारुडादिषु—

आसनस्थानविषयो न योगस्य प्रसाधका ।
विलम्बजननाः सर्वे विस्तारा परिकीर्त्तिता ॥
शिशुपाल सिद्धिमाप स्मरणाभ्यासगौरवात् ।

इत्यादिना । अत एव जडभरतादीना समाधिविघ्नतया बाह्यकर्मत्यागोऽपि श्रूयते । अत एव गीताया सयमासक्तायैवाभ्यासकर्मादीनि विशेषत उपदिष्टानि—

मय्येव मन आधत्स्व मयि बुद्धि निवेशय ।
निवसिष्यसि मय्येव अत ऊर्ध्व न सशय ॥
अथ चित्त समाधातु न शक्नोषि मयि स्थिरम् ।
अभ्यासयोगेन ततो मामिच्छाप्तु धनञ्जय ! ॥
अभ्यासेऽप्यसमर्थोऽसि मत्कमपरमो भव ।

इत्यादिना । अभ्यासश्चात्रैव सूत्रित —स्थितौ यत्नोऽभ्यास इति । तथा ब्रह्ममीमासायामपि समाधिविरोधे सति–गुणलोपेन गुणिन इति न्यायसिद्धा बाह्यकर्मानपेक्षोक्ता–अत एव चाग्नीन्धनाद्यनपेक्षेति सूत्रेण,

यच्च विद्या चाविद्या च यस्तद्वेदोभय सह, अविद्यया मृत्यु तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुते, इति श्रुत्या ज्ञानकर्मणो साहित्यमुक्त तत्राङ्गाङ्गिनोरौत्सर्गिक सहानुष्ठानमेवाभिप्रेत न तु मोक्षाख्यफले तयो तुल्यवत्समुच्चय, अविद्यया मृत्यु तीर्त्वेत्यनेन ज्ञानविप्लवनिवृत्त्याख्यमृत्युतरणद्वारेण विद्याया-मेव मोक्षदायिन्यां कर्मण उपयोगावगमात् ,

न केवलेन योगेन प्राप्यते परम पदम् ।
ज्ञान तु केवल सम्यगपवगप्रदायकम् ॥

इत्यादिवाक्यैर्योगशब्दोक्तकर्मनिरपेक्षात् ज्ञानयोगादपि मोक्षसिद्धे । अङ्गत्वं च पूर्वजन्मन्यनुष्ठितानामपि कर्मणा जडभरतादिषु सिद्धमिति । एतेन—

समाभ्यामेव पक्षाभ्या यथा खे पक्षिणा गति ।
तथैव ज्ञानकमभ्या लभते परम पदम् ॥

इत्यादिवाक्यानि अङ्गाङ्गिनेरौत्सर्गिकसहानुष्ठानपराण्येव, न मोक्ष प्रति समुच्चयसाधकानीति दिक् ॥ ७ ॥

तदपि बहिरङ्गम् निर्बीजस्य ॥ ८ ॥

तदप्यन्तरङ्ग साधनत्रय निर्बीजस्य योगस्य बहिरङ्ग भवति । कस्मात् ? तदभावे भावादिति ॥ ८ ॥

तत्त्ववैशारदी

साधनत्रयस्य सम्प्रज्ञात एवान्तरङ्गत्वं न त्वसम्प्रज्ञाते, तस्य निर्बीजतया तैः सह समानविषयत्वाभावात्तेषु चिरनिरुद्धेषु सम्प्रज्ञातपरमकाष्ठापरनामज्ञानप्रसाद रूपपरवैराग्यानन्तरमुत्पादाच्चेत्याह—तदपि बहिरङ्गं निर्बीजस्य ।

समानविषयत्वमन्तरङ्गत्वप्रयोजकमिह, न तु तदनन्तरभावस्तस्य बहिरङ्गे-श्वरप्रणिधानवर्तितया सव्यभिचारत्वादिति स्थिते सव्यभिचारमप्यन्तरङ्गलक्षणं तदनन्तरभावित्वमस्य नास्ति । तस्माद्दूरापेतान्तरङ्गता संयमस्यासम्प्रज्ञात इति दर्शयितुं तदभावे भावादित्युक्तम् ॥ ८ ॥

योगवार्त्तिकम्

तदपि बहिरङ्गं निर्बीजस्य । निर्बीजयोगस्यासम्प्रज्ञातस्य तदपि त्रयं बहिरङ्गमेव, विवेकख्यातिपरवैराग्यद्वारा परम्परया हेतुत्वेनावश्यकत्वाभावा दित्यर्थः ।

एतदेवाह—तदभावे भावादिति । पूर्वोक्तविदेहप्रकृतिलयानां देव विशेषाणामौत्पत्तिकज्ञानवैराग्याभ्यां संयमनैरपेक्ष्येणैव दैनंदिनप्रलयादाव-सम्प्रज्ञातोदयादित्यर्थः । तथा च स्मृतिः—

योगनिद्रां यदा विष्णुर्जगत्येकार्णवीकृते ।
आस्तीर्य शेषमभजत् कल्पान्ते भगवान् प्रभुः ॥ इति ।

तदेतत्प्रागुक्तं भवप्रत्ययो विदेहप्रकृतिलयानामिति सूत्रेणेति ॥ ८ ॥

अथ निरोधचित्तक्षणेषु चलं गुणवृत्तमिति कीदृशस्तदा चित्तपरि-णामः—

व्युत्थाननिरोधसंस्कारयोरभिभवप्रादुर्भावौ निरोधक्षणचित्तान्वयो निरोधपरिणामः ॥ ९ ॥

व्युत्थानसंस्काराश्चित्तधर्मा न ते प्रत्ययात्मका इति प्रत्ययनिरोधे न निरुद्धाः । निरोधसंस्कारा अपि चित्तधर्माः । तयोरभिभवप्रादुर्भावौ । व्युत्थानसंस्कारा हीयन्ते, निरोधसंस्कारा आधीयन्ते । निरोधक्षणं चित्तमन्वेति । तदेकस्य चित्तस्य प्रतिक्षणमिदं संस्कारान्यथात्वं निरोधपरिणामः । तदा संस्कारशेषं चित्तमिति निरोधसमाधौ व्याख्यातम् ॥ ९ ॥

तत्त्ववैशारदी

परिणामत्रयसंयमाद् इत्यत्रोपयोक्ष्यमाणपरिणामत्रयं प्रतिपिपादयिषुः निर्बीजप्रसङ्गेन पृच्छति—अथेति । व्युत्थानसम्प्रज्ञातयोश्चित्तस्य स्फुटतरपरि

णामभेदप्रचयानुभवान्न प्रश्नावतार । निरोधे तु नानुभूयते परिणाम, न चाननुभूयमानो नास्ति, चित्तस्य त्रिगुणतया चलत्वेन गुणानां क्षणमप्यपरिणामस्यासंभवादित्यर्थ । प्रश्नोत्तर सूत्रम्—व्युत्थाननिरोधसंस्कारयोरभिभवप्रादुर्भावौ निरोधक्षणचित्तान्वयो निरोधपरिणाम । असंप्रज्ञात समाधिमपेक्ष्य संप्रज्ञातो व्युत्थानम् । निरुध्यतेऽनेनेति निरोधो ज्ञानप्रसाद परं वैराग्यम् । तयोर्व्युत्थाननिरोधसंस्कारयोरभिभवप्रादुर्भावौ । तत्र व्युत्थानसंस्कारस्याभिभवो निरोधसंस्कारस्याविर्भावश्चित्तस्य धर्मिणो निरोधक्षणस्य निरोधावसरस्य द्वयोरवस्थयोरन्वय । न हि चित्त धर्मि संप्रज्ञातावस्थायामसंप्रज्ञातावस्थायां च संस्काराभिभवप्रादुर्भावयो स्वरूपेण भिद्यत इति ।

ननु यथोत्तरे क्लेशा अविद्यामूला अविद्यानिवृत्तौ निवर्तन्त इति न तन्निवृत्तौ पृथक्प्रयत्नान्तरमास्थीयते एव व्युत्थानप्रत्ययमूला संस्कारा व्युत्थाननिवृत्तावेव निवर्तन्त इति तन्निवृत्तौ न निरोधसंस्कारोऽपेक्षितव्य इत्यत आह—व्युत्थानसंस्कारा इति । न कारणमात्रनिवृत्तिः कार्यनिवृत्तिहेतु । मा भूत्कुविन्दनिवृत्तावपि पटस्य निवृत्ति । अपि तु यत्कारणात्मक यत्कार्यं तत्कारणनिवृत्तौ तत्कार्यनिवृत्ति । उत्तरे च क्लेशा अविद्यात्मान इत्युक्तम् । अतस्तन्निवृत्तौ तेषां निवृत्तिरुपपन्ना । न त्वेव प्रत्ययात्मान संस्कारा, चिरनिरुद्धे प्रत्यये संप्रति स्मरणदर्शनात् । तस्मात्प्रत्ययनिवृत्तावपि तन्निवृत्तौ निरोधसंस्कारप्रचय एवोपासनीय इत्यर्थ । सुगममन्यत् ॥ ६ ॥

योगवार्त्तिकम्

ज्ञानोपायप्रसङ्गेन योगाङ्गानि विस्तरत प्रोक्तानि । इदानीमङ्गभूतस्य समाधेरङ्गिनोश्च योगयो स्वरूपभेदावधारणाय तत्तदवस्थागता विशेषा वक्तव्या, तावतैव तयोरङ्गाङ्गिनो प्रयोजनमपि प्रतिपादित भविष्यति । तत्राङ्गसमाधितो योगद्वयस्य विशेषावधारकसूत्रमुत्थापयति प्रश्नमुखेन—अथेति । निरोधचित्तक्षणेषु निरोधावस्थचित्तक्षणेष्विति यावत् । गुणव्यापारस्यास्थिरत्वात् त्रिगुणात्मकस्य चित्तस्य निरोधक्षणेष्वपि परिणामधाराऽऽवश्यकी, स च परिणामः कीदृश इति प्रश्न —

व्युत्थाननिरोधसंस्कारयोरभिभवप्रादुर्भावौ निरोधक्षणचित्तान्वया निरोधपरिणाम । असम्प्रज्ञातापेक्षया सम्प्रज्ञातोऽपि व्युत्थानम् । तथा च व्युत्थान निरोधश्च योगद्वयसाधारण एवात्र ग्राह्य, केवलस्यासम्प्रज्ञातरूपस्य निरोधस्यात्र ग्रहणे सम्प्रज्ञाताख्यनिरोधस्य परिणामाकथनान्न्यूनताऽऽपत्ते । व्युत्थानसंस्काराभिभवश्च क्रमेण ह्रासो न तु दाह, निरोधसंस्कारप्रादुर्भावश्च क्रमेण वृद्धि तौ निरोधपरिणामौ निरोधकालीनपरिणाम, स च निरोधक्षण

चित्तान्वय प्रत्येक निरोधक्षणेषु एकस्मिन् स्थिरे चित्त ऽन्वित इत्यर्थ । एतच्च विशेषण योगकाले प्रतिक्षणमेतादृशपरिणामलाभाय चित्तस्थैर्यलाभाय चोक्तम् । अत्र निरोधकाले जायमान सस्कार एव निरोधसस्कार इत्युक्त , तेन सम्प्रज्ञातरूपनिरोधस्य सस्काराजनकत्वेऽपि तत्कालीनप्रज्ञाजन्यसस्कारस्यैव निरोध सस्कारत्वमुपपन्नमिति । चित्तैकधर्मिणो धर्मपरिणामोऽयमिति प्रतिपादनाय भाष्यकार आह—व्युत्थानसस्काराश्चित्तधर्मा इति । ननु वृत्तिनिरोधेनैव तत्कायतया तत्सस्काराणामपि निरोधो भवतु तन्तुनिरोधेन पटनिरोधवत्, अतो न पृथग् व्युत्थानसस्काराभिभवापेक्षेत्याशङ्का समाधत्ते—न ते प्रत्ययात्मका इति । न प्रत्ययोपादानका अतो न युत्थानसस्कारा प्रत्ययनिरोधेऽपि निरुद्धा भवन्तीत्यथ , निमित्तकारणत्वादेव प्रत्ययस्येति भाव । तस्मात्प्रत्यय निवृत्तिकारणं पृथगेवापेक्ष्यत इति । शेष भाष्य सूत्रव्याख्ययैव व्याख्या तप्रायम् ॥ ९ ॥

तस्य प्रशान्तवाहिता सस्कारात् ॥ १० ॥

निरोधसस्काराद् निरोधसस्काराभ्यासपाटवापेक्षा प्रशान्तवाहिता चित्तस्य भवति । तत्सस्कारमान्द्ये व्युत्थानधर्मिणा सस्कारेण निरोधधर्म सस्कारोऽभिभूयत इति ॥ १० ॥

तत्त्ववैशारदी

सर्वथा व्युत्थानसस्काराभिभवे तु बलवता निरोधसस्कारेण चित्तस्य कीदृश परिणाम इत्यत आह—**तस्य प्रशान्तवाहिता सस्कारात्** । व्युत्थानसस्कारमलरहितनिरोधसस्कारपरम्परामात्रवाहिता प्रशान्तवाहिता ।

कस्मात्पुन सस्कारपाटवमपेक्षते न तु सस्कारमात्रमित्यत आह—**तत्सस्कारमान्द्य** इति । तदिति निरोध परामृशति । **ये तु नाभिभूयत इति** पठन्ति ते तदा व्युत्थान परामृशन्ति ॥ १० ॥

योगवार्त्तिकम्

ननु किमर्थं निरोधसस्कारा कल्प्यन्त इत्याकाङ्क्षायां निरोधसस्कार प्रमाणमाह—

तस्य प्रशान्तवाहिता सस्कारात् । तस्य निरोधावस्थचित्तस्य प्रशान्तवाहिता निश्चलनिरोधधारया वहन निरोधसस्कारबलादेव भवतीत्यर्थ । अतो निरोधसस्कारस्तत्प्रादुर्भावश्चावश्यमेष्टव्य इति भाव । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां कार्यकारणभाव प्रतिपादयति—**निरोधेत्यादि** । भाष्य सुगमम् ॥ १० ॥

सर्वार्थतैकाग्रतयोः क्षयोदयौ चित्तस्य समाधिपरिणामः ॥ ११ ॥

सर्वार्थता चित्तधर्मः । एकाग्रतापि चित्तधर्मः । सर्वार्थतायाः क्षयस्तिरोभाव इत्यर्थः । एकाग्रताया उदय आविर्भाव इत्यर्थः । तयोर्धर्मित्वेनानुगतं चित्तम् । तदिदं चित्तमपायोपजनयोः स्वात्मभूतयोर्धर्मयोरनुगतं समाधीयते स चित्तस्य समाधिपरिणामः ॥ ११ ॥

तत्त्ववैशारदी

सम्प्रज्ञातसमाधिपरिणामावस्थां चित्तस्य दर्शयति—**सर्वार्थतैकाग्रतयोः क्षयोदयौ चित्तस्य समाधिपरिणामः** । विक्षिप्तता सर्वार्थता । सन्न विनश्यतीति क्षयस्तिरोभावः । नासदुत्पद्यत इत्युदय आविर्भावः । आत्मभूतयोः सर्वार्थतैकाग्रतयोर्धर्मयोर्यावपायोपजनौ सर्वार्थताया अपाय एकाग्रताया उपजनस्तयोरनुगतं चित्तं समाधीयते पूर्वापरीभूतसाध्यमानसमाधिविशेषणं भवतीति ॥ ११ ॥

योगवार्त्तिकम्

निरोधरूपयोगद्वयकार्यः परिणामो व्याख्यातः, इदानीं तद्विलक्षणं योगाङ्गसमाधिकार्यं परिणामं दर्शयति—

सर्वार्थतैकाग्रतयोः क्षयोदयौ चित्तस्य समाधिपरिणामः । सर्वार्थता=विक्षिप्तता, एकाग्रता=एकमात्रविषयता, तयोर्यथाक्रमं क्षयोदयौ चित्तस्य समाधिकालीनपरिणाम इत्यर्थः । अत्रापि प्रतिक्षणमित्यनुषञ्जनीयं युक्तिसाम्यात्।

तदेतद्व्याचष्टे-**सर्वार्थतेति** । सर्वार्थताया अत्यन्तोच्छेद एकदा न भवति, नापि एकाग्रताया निष्पत्तिरेकदा भवति किं तु क्षणक्रमेणैवातः क्षयोदयौ तिरोभावाविर्भावार्थकतया व्याचष्टे—**क्षय** इत्यादिना—**तिरोभाव इत्यर्थ** इत्यन्तेन । अत्र तिरोभावाविर्भावौ ह्रासवृद्धी । ननु सर्वार्थतैकाग्रतयोर्धर्मौ कथं चित्तस्येत्युच्येते ? तत्राह-**तयोर्धर्मित्वेनानुगतं चित्तमिति** । तयोः सर्वार्थतैकाग्रतयोः । तथा च धर्मपरिणामोऽपि धर्मद्वारा धर्मिण एव भवतीत्यर्थः । उत्तरसूत्रवक्ष्यमाणपरिणामाद् व्यावर्त्य प्रकृतसूत्रवाक्यार्थभूतं परिणामं व्याचष्टे-**तदिदमिति** । तदिदमित्यस्य विवरणम् **अनुगतमित्यन्तम्** । तथा च चित्तं स्वात्मभूतयोः स्वकार्ययोः सर्वार्थतैकाग्रतयोर्धर्मयोरपायकाल उपजनकाले चानुगतं यत्समाधीयते स समाधिपरिणाम इत्यर्थः । समाहितचित्तस्य तु परिणामः शेषसूत्रेण वक्ष्यत इति भावः ॥ ११ ॥

**तत पुन शान्तोदितौ तुल्यप्रत्ययौ चित्तस्यै-
काग्रतापरिणाम ॥ १२ ॥**

समाहितचित्तस्य पूर्वप्रत्यय शान्त उत्तरस्तत्सदृश उदित । समाधि चित्तमुभयोरनुगत पुनस्तथैवा समाधिभ्रेषादिति । स खल्वय धर्मिणश्चि त्तस्यैकाग्रतापरिणाम ॥ १२ ॥

तत्त्ववैशारदी

तत पुन शान्तोदितौ तुल्यप्रत्ययौ चित्तस्यैकाग्रतापरिणाम । तत पुन समाधे पूर्वापरीभूताया अवस्थाया निष्पत्तौ सत्या शान्तोदितावतीतवत मानौ, तुल्यौ च तौ प्रत्ययौ चेति तुल्यप्रत्ययौ । एकाग्रताया तु द्वयो सादृश्यम् । समाहितचित्तस्येति समाधानष्वचित्दर्शिता, तथवैकाग्रमेव ।

अवधिमाह—आ समाधिभ्रेषाद् भ्रशादिति॥ १२ ॥

योगवार्त्तिकम्

इदानीमङ्गसमाधावेव परिणाम न्तरनुक्रपरिणा मकालानमाह—

तत पुन शान्तोदितौ तुल्यप्रत्ययौ चित्तस्यैकाग्रतापरिणाम । तत सर्वार्थताया नि शेषत क्षये सति, शान्तोदितावतीतोत्पद्यमानौ तुल्यप्रत्ययावेकाकारप्रत्ययौ चित्तस्यैकाग्रताकालीन पुन परिणामो भवति–सजातीय एकैक प्रत्ययो नश्यति अन्योऽन्य उत्पद्यत इत्येव परिणामो भवतीत्यर्थ ।

तदेतद्व्याचष्टे—समाहितेति । समाध्यारूढस्य चित्तस्येत्यर्थ । अनेन पूर्वसूत्रोक्तचित्ताद्व्यवच्छेद कृत , तत्र समाधीयमानचित्तस्यैव परिणामस्योक्तत्वादिति । पुनस्तथेत्यनेन धारावाहिक एकाग्रतासन्तान उक्त । अवधिमाह—आसमाधेति । भ्रेष=भ्रश ॥ १२ ॥

एतेन भूतेन्द्रियेषु धर्मलक्षणावस्थापरिणामा व्याख्याता ॥१३॥

एतेन पूर्वोक्तेन चित्तपरिणामेन धर्मलक्षणावस्थारूपेण भूतेन्द्रियेषु धर्मपरिणामो लक्षणपरिणामोऽवस्थापरिणामश्चोक्तो वेदितव्य । तत्र व्युत्थाननिरोधयोर्धर्मयोरभिभवप्रादुर्भावौ धर्मिणि धर्मपरिणाम । लक्षणपरिणामश्च निरोधस्त्रिलक्षणस्त्रिभिरध्वभिर्युक्त । स खल्वनागतलक्षणमध्वान प्रथम हित्वा धर्मत्वमनतिक्रान्तो वर्तमानलक्षण प्रतिपन्नो यत्रास्य स्वरूपेणाभिव्यक्ति एषोऽस्य द्वितीयोऽध्वा । न चातीतानागताभ्या लक्षणाभ्या वियुक्त ।

तथा व्युत्थान त्रिलक्षण त्रिभिरध्वभिर्युक्त वर्तमान लक्षण हित्वा धर्मत्वमनतिक्रान्तमतीतलक्षण प्रतिपन्नम् । एषोऽस्य तृतीयोऽध्वा । न

चानागतवर्तमानाभ्यां लक्षणाभ्यां वियुक्तम् । एवं पुनर्व्युत्थानमुपसंपद्यमानमनागतं लक्षणं हित्वा धर्मत्वमनतिक्रान्तं वर्तमानं लक्षणं प्रतिपन्नम् । यत्रास्य स्वरूपाभिव्यक्तौ सत्यां व्यापारः । एषोऽस्य द्वितीयोऽध्वा । न चातीतानागताभ्यां लक्षणाभ्यां वियुक्तमिति । एवं पुनर्निरोध एवं पुनर्व्युत्थानमिति ।

तथावस्थापरिणामः । तत्र निरोधक्षणेषु निरोधसंस्कारा बलवन्तो भवन्ति दुर्बला व्युत्थानसंस्कारा इति । एष धर्माणामवस्थापरिणामः । तत्र धर्मिणो धर्मैः परिणामो धर्माणां लक्षणैः परिणामो लक्षणानामप्यवस्थाभिः परिणाम इति । एवं धर्मलक्षणावस्थापरिणामैः शून्यं न क्षणमपि गुणवृत्तमवतिष्ठते । चलं च गुणवृत्तम् । गुणस्वाभाव्यं तु प्रवृत्तिकारणमुक्तं गुणानामिति । एतेन भूतेन्द्रियेषु धर्मधर्मिभेदात्त्रिविधः परिणामो वेदितव्यः ।

परमार्थतस्त्वेक एव परिणामः । धर्मिस्वरूपमात्रो हि धर्मो धर्मिविक्रियैवैषा धर्मद्वारा प्रपञ्च्यत इति ।

तत्र धर्मस्य धर्मिणि वर्तमानस्यैवाध्वस्वतीतानागतवर्तमानेषु भावान्यथात्वं भवति न तु द्रव्यान्यथात्वम् । यथा सुवर्णभाजनस्य भित्त्वान्यथा क्रियमाणस्य भावान्यथात्वं भवति न सुवर्णान्यथात्वमिति ।

अपर आह—धर्मानभ्यधिको धर्मी पूर्वतत्त्वानतिक्रमात् । पूर्वापरावस्थाभेदमनुपतितः कौटस्थ्येनैव परिवर्तेत यद्यन्वयी स्यादिति ।

अयमदोषः । कस्मात् ? एकान्तानभ्युपगमात् । तदेतत्त्रैलोक्यं व्यक्तेरपैति । कस्मात् ? नित्यत्वप्रतिषेधात् । अपेतमप्यस्ति, विनाशप्रतिषेधात् । संसर्गाच्चास्य सौक्ष्म्यम्, सौक्ष्म्याच्चानुपलब्धिरिति ।

लक्षणपरिणामो धर्मोऽध्वसु वर्तमानोऽतीतलक्षणयुक्तोऽनागतवर्तमानाभ्यां लक्षणाभ्यामवियुक्तः । तथानागतोऽनागतलक्षणयुक्तो वर्तमानातीताभ्यां लक्षणाभ्यामवियुक्तः । तथा वर्तमानो वर्तमानलक्षणयुक्तोऽतीतानागताभ्यां लक्षणाभ्यामवियुक्त इति । यथा पुरुष एकस्यां स्त्रियां रक्तो न शेषासु विरक्तो भवतीति ।

अत्र लक्षणपरिणामे सर्वस्य सर्वलक्षणयोगादध्वसंकरः प्राप्नोतीति परैर्दोषश्चोद्यत इति । तस्य परिहारः—धर्माणां धर्मत्वमप्रसाध्यम् । सति च धर्मत्वे लक्षणभेदोऽपि वाच्यः, न वर्तमानसमय एवास्य धर्मत्वम् । एवं हि न चित्तं रागधर्मकं स्यात्, क्रोधकाले रागस्यासमुदाचारादिति ।

किञ्च त्रयाणां लक्षणानां युगपदेकस्यां व्यक्तौ नास्ति संभवः ।

क्रमेण तु स्वव्यञ्जकाञ्जनस्य भावो भवेदिति। उक्तं च-रूपातिशया वृत्त्यतिशयाश्च परस्परेण विरुध्यन्ते, सामान्यानि त्वतिशयैः सह प्रवर्तन्ते। तस्मादसंकरः। यथा रागस्यैव क्वचित्समुदाचार इति न तदानीमन्यत्राभावः, किं तु केवलं सामान्येन समन्वागत इत्यस्ति तदा तत्र तस्य भावः, तथा लक्षणस्येति।

न धर्मी त्र्यध्वा। धर्मास्तु त्र्यध्वानः। ते लक्षिता अलक्षिताश्च तां तामवस्थां प्राप्नुवन्तोऽन्यत्वेन प्रतिनिर्दिश्यन्तेऽवस्थान्तरतो न द्रव्यान्तरतः। यथैका रेखा शतस्थाने शतं दशस्थाने दशैका चैकस्थाने, यथा चैकत्वेऽपि स्त्री माता चोच्यते दुहिता च स्वसा चेति।

अवस्थापरिणामे कौटस्थ्यदोषप्रसङ्गः कैश्चिदुक्तः। कथम्? अध्वनो व्यापारेण व्यवहितत्वात्। यदा धर्मः स्वव्यापारं न करोति तदानागतः, यदा करोति तदा वर्तमानः, यदा कृत्वा निवृत्तस्तदातीत इत्येवं धर्मधर्मिणोर्लक्षणानामवस्थानां च कौटस्थ्यं प्राप्नोतीति परैर्दोष उच्यते।

नासौ दोषः। कस्मात्? गुणिनित्यत्वेऽपि गुणानां विमर्दवैचित्र्यात्। यथा संस्थानमादिमद्धर्ममात्रं शब्दादीनां विनाश्यविनाशिनामेवं लिङ्गमादिमद् धर्ममात्रं सत्त्वादीनां गुणानां विनाश्यविनाशिनाम्, तस्मिन्विकारसंज्ञेति।

तत्रेदमुदाहरणम्—मृद्धर्मी पिण्डाकाराद्धर्माद्धर्मान्तरमुपसंपद्यमानो धर्मतः परिणमते घटाकार इति। घटाकारोऽनागतं लक्षणं हित्वा वर्तमानलक्षणं प्रतिपद्यत इति लक्षणतः परिणमते। घटो नवपुराणतामनुभवन्नवस्थापरिणामं प्रतिपद्यत इति। धर्मिणोऽपि धर्मान्तरमवस्था, धर्मस्यापि लक्षणान्तरमवस्थेत्येक एव द्रव्यपरिणामो भेदेनोपदर्शित इति। एवं पदार्थान्तरेष्वपि योज्यमिति। त एते धर्मलक्षणावस्थापरिणामा धर्मिस्वरूपमनतिक्रान्ता इत्येक एव परिणामः सर्वानमून्विशेषानभिप्लवते।

अथ कोऽयं परिणामः? अवस्थितस्य द्रव्यस्य पूर्वधर्मनिवृत्तौ धर्मान्तरोत्पत्तिः परिणामः ॥ १३ ॥

तत्त्ववैशारदी

प्रासङ्गिकं च वक्ष्यमाणौपयिकं च भूतेन्द्रियपरिणामं विभजते—एतेन भूतेन्द्रियेषु धर्मलक्षणावस्थापरिणामा व्याख्याताः।

व्याचष्टे—एतेनेति। ननु चित्तपरिणतिमात्रमुक्तं न तु तत्प्रकारा धर्मलक्षणावस्थापरिणामाः, तत्कथं तेषामतिदेश इत्यत आह—तत्र व्युत्थाननि

रोधयोरिति। धर्मलक्षणावस्थाशब्दा पर नोच्चारिता, न तु धर्मलक्षणावस्थापरिणामा नोक्ता इति सक्षेपार्थ तथा हि व्युत्थाननिरोधसस्कारयोरित्यत्रैव सूत्रे धर्मपरिणाम उक्त । इम च धमपरिणाम दशयता तेनैव धर्माधिकरणो लक्षणपरिणामोऽपि सूचित एवेत्याह—लक्षणपरिणाम इति। लक्ष्यतेऽनेनेति लक्षण कालभेद । तेन हि लक्षित वस्तु वस्त्वन्तरेभ्य कालान्तरयुक्तेभ्यो व्यवच्छिद्यत इति। निरोधस्त्रिलक्षण । अस्यैव व्याख्यान त्रिभिरध्वभिर्युक्त । अध्वशब्द कालवचन । स खल्वनागतलक्षणमध्वान प्रथम हित्वा। तत्किमध्ववद्धमत्वमप्यतिपतति? नेत्याह—धमत्वमनतिक्रान्तो वर्तमानलक्षण प्रतिपन्न इति। य एव निरोधोऽनागत आसीत्स एव सप्रति वतमानो न तु निरोधोऽनिरोध इत्यथ । वतमानतास्वरूपव्याख्यानम्—यत्रास्य स्वरूपेण स्वोचितार्थक्रियाकरणस्वरूपेणाभिव्यक्ति समुदाचार । एषोऽस्य प्रथममनागतमध्वानमपेक्ष्य द्वितीयोऽध्वा। स्यादेतत्—अनागतमध्वान हित्वा चेद्वर्तमानतामापन्नस्ता च हित्वातीततामापत्स्यते, हन्त भोरध्वनामुत्पादविनाशौ स्याताम्, न चेष्येते, न ह्यसत उत्पादो नापि सतो विनाश इति, अत आह—न चातीतानागताभ्या सामान्यात्मनावस्थिताभ्या वियुक्त इति।

अनागतस्य निरोधस्य वतमानतालक्षण दशयित्वा वतमानव्युत्थानस्यातीतता तृतीयमध्वानमाह—तथा व्युत्थानमिति। तत्किं निरोध एवानागतो न व्युत्थानम्? नेत्याह—एव पुनर्व्युत्थानमिति। व्युत्थानजात्यपेक्षया पुनर्भावो न व्यक्त्यपेक्षया। न ह्यतीत पुनर्भवतीति। स्वरूपाभिव्यक्तिरर्थक्रियाक्षमस्याविर्भाव । स चैवलक्षण परिणाम उक्तस्तज्जातीयेषु पौन पुन्येन वर्तत इत्यत आह—एव पुनरिति।

धर्मपरिणामसूचितमेवावस्थापरिणा माह—तथेति। धर्माणा वर्तमानाध्वना बलवत्त्वाबलवत्त्वे अवस्था। तस्या प्रतिक्षण तारतम्य परिणाम। उपसहरति एष इति। परिणामभेदाना सबन्धिभेदान्निधारयति—तत्र धर्मिण इति। तत्किमेष परिणामो गुणाना कादाचित्क ? नेत्याह—एवमिति। कस्मात्पुनरय परिणाम सदातन इत्यत आह—चल चेति। चो हेत्वथ । वृत्त प्रचार । एतदेव कुत इत्यत आह—गुणस्वाभाव्यमिति। उक्तमत्रैव पुरस्तात्। सोऽय त्रिविधोऽपि चित्तपरिणामो भूतेन्द्रियेषु सूत्रकारेण निर्दिष्ट इत्याह—एतेनेति। एष धमपरिणामभेदो धर्मधर्मिणोर्भेदमालक्ष्य। तत्र भूताना पृथिव्यादीना धर्मिणा गवादिघटादिवा धमपरिणाम । धर्माणा चातीतानागतवतमानरूपता लक्षणपरिणाम । वर्तमानलक्षणापन्नस्य गवादेर्बाल्यकौमारयौवनवाधकमवस्थापरिणाम । घटादीनामपि नवपुरातनतावस्था

परिणाम । एवमिन्द्रियाणामपि धर्मिणा तत्तन्नीलाद्यालोचन धर्मपरिणामो धर्मस्य वर्तमानतादिलक्षणपरिणामो वर्तमानलक्षणस्य रत्नाद्यालोचनस्य स्फुटत्वास्फुटत्वादिरवस्थापरिणाम । सोऽयमेवंविधो भूतेन्द्रियपरिणामो धर्मिणो धर्मलक्षणावस्थानाम्भेदमाश्रित्य वेदितव्य ।

अभेदमाश्रित्याह—परमार्थतस्त्विति । तुशब्दो भेदपक्षाद्विशिनष्टि । पारमार्थिकत्वमस्य ज्ञाप्यते न त्वन्यस्य परिणामत्व निषिध्यते । कस्मात्—धर्मिस्वरूपमात्रो हीति । ननु यदि धर्मविक्रियैव धर्म, कथमसंकरप्रत्ययो लोके परिणामेष्वित्यत आह—धर्मद्वारेति । धर्मशब्देन धर्मलक्षणावस्थाः परिगृह्यन्ते । तद्द्वारेण धर्मिण एव विक्रियेत्येका चासंकीर्णा च । तद्द्वाराणामभेदेऽपि धर्मिण परस्परासंकरात् ।

ननु धर्मिणो धर्माणामभिन्नत्वे धर्मिणोऽध्वना च भेदे धर्मिणोऽनन्यत्वेन धर्मेणापीह धर्मिवद्भवितव्यमित्यत आह— तत्र धर्मस्येति । भाव संस्थान भेद । सुवर्णादेर्यथा भाजनस्य रुचकस्वस्तिकान्यदेशभेदो भवति त मात्र मन्यथा भवति, न तु द्रव्य सुवर्णमसुवर्णतामुपैति, अत्यन्तभेदाभावादिति वक्ष्यमाणोऽभिसंधि ।

एकान्तवादिन बौद्धमुत्थापयति--अपर आहेति । धर्मा एव हि रुचकादयस्तथोत्पन्ना परमार्थसन्तो न पुन सुवर्णं नाम किञ्चिदेकमनेकेष्वनुगत द्रव्यमिति । यदि पुनर्निवर्तमानेष्वपि धर्मेषु द्रव्यमनुगत भवेत्ततो न चितिशक्तिवत्परिणमेत अपि तु कौटस्थ्येनैव विपरिवर्तेत । परिणामात्मक रूप परिहाय रूपान्तरेण कौटस्थ्येन परिवर्तन परिवृत्ति । यथा चितिशक्तिरन्यथान्यथाभाव भजमानेष्वपि गुणेषु स्वरूपादप्रच्युता कूटस्थनित्यैव सुवर्णाद्यपि स्यात् । न चेष्यते । तस्मान्न द्रव्यमतिरिक्त धर्मेभ्य इति ।

परिहरति—अयमदोष इति । कस्मात् ? एकान्तानभ्युपगमात् । यदि चितिशक्तेरिव द्रव्यस्यैकान्तिकीं नित्यतामभ्युपगच्छेम तत एवमुपालभ्येमहि । न त्वैकान्तिकीं नित्यतामातिष्ठामहे । किं तु तदेतत्त्रैलोक्य न तु द्रव्यमात्र व्यक्तेरर्थक्रियाकारिणो रूपादपैति । कस्मात् ? नित्यत्वप्रतिषेधात्प्रमाणेन । यदि हि घटो व्यक्तेनापेयात्कपालशकराचूर्णादिष्ववस्थास्वपि व्यक्तो घट इति पूर्ववदुपलब्ध्यर्थक्रिये कुर्यात् । तस्मादनित्य त्रैलोक्यम् । अस्तु तर्ह्यनित्यमेवोपलब्ध्यर्थक्रियारहितत्वेन गगनारविन्दवदतितुच्छत्वादित्यत आह—अपेतमप्यस्ति । नात्यन्ततुच्छता येनैकान्ततोऽनित्य स्यादित्यर्थ । कस्मात् ? विनाशप्रतिषेधात्प्रमाणेन । तथा हि-यत्तुच्छ न तत्कदाचिदप्युपलब्ध्यर्थक्रिये करोति, यथा गगनारविन्दम् । करोति चैतत्त्रैलोक्य कदाचिदप्युपलब्ध्यर्थक्रिये इति । तथोत्पत्तिमद्द्रव्यत्वधर्मलक्षणावस्थायोगित्वादयोऽप्यत्यन्ततुच्छा गगन

नलिननरविषाणादिव्यावृत्ता सत्त्वहेतव उदाहार्याः । तथा च नात्यन्तनित्यो येन चितिशक्तिवत्कूटस्थनित्यः स्यात् । किं तु कथञ्चिन्नित्यः । तथा च परिणामीति सिद्धम् । एतेन मृत्पिण्डाद्यवस्थासु कार्याणां घटादीनामनागतानां सत्त्वं वेदितव्यम् । स्यादेतत्—अपेतमपि चेदस्ति कस्मात्पूर्ववन्नोपलभ्यत इत्यत आह—**संसर्गात्त्वकारणलयात्सौक्ष्म्यं दर्शनानर्हत्वं ततश्चानुपलब्धि रिति** ।

तदेवं धर्मपरिणामं समर्थ्य लक्षणपरिणाममपि लक्षणानां परस्परानुगमनेन समर्थयते—**लक्षणपरिणाम** इति । एकैकं लक्षणं लक्षणान्तराभ्यां समनुगत मित्यर्थः । नन्वेकलक्षणयोगे लक्षणान्तरे नानुभूयेते तत्कथं तद्योग इत्यत आह-**यथा पुरुष** इति । न ह्यनुभवाभावः प्रमाणसिद्धमपलपति । तदुत्पाद एव तत्र तत्सद्भावे प्रमाणं, असत उत्पादासंभवान्नरविषाणवदिति ।

परोक्तं दोषमुत्थापयति—**अत्र लक्षणपरिणाम** इति । यदा धर्मो वर्त मानस्तदैव यद्यतीतोऽनागतश्च तदा त्रयोऽप्यवानः संकीर्येरन् । अनुक्रमेण चाध्वनां भावे ऽसदुत्पादप्रसङ्ग इति भावः । परिहरति—**तस्य परिहार** इति । वर्तमानतैव हि धर्माणामनुभवसिद्धा ततः प्राक्पश्चात्कालसंबन्धमवग मयति । न खल्वसदुत्पद्यते, न च सद्विनश्यति । तदिदमाह—**एवं हि न चित्तमिति** । क्रोधोत्तरकालं हि चित्तं रागधर्मकमनुभूयते । यदा च राग क्रोधसमयेऽनागतत्वेन नासीत्कथमसावुत्पद्येत ? अनुत्पन्नश्च कथमनुभूयेतेति ?

भवत्वेवम् , तथापि कुतोऽध्वनामसंकर इति पृच्छति—**किञ्चेति** । किं कारणमसंकरे । च पुनरर्थे । उत्तरमाह—**त्रयाणां लक्षणानां युगपन्नास्ति संभवः** । कस्मिन् ? **एकस्यां चित्तवृत्तौ** । **क्रमेण तु** लक्षणानामेकतमस्य **स्वव्यञ्जकाञ्जनस्य भावो भवेत्संभवेत्** । लक्ष्याधाननिरूपणतया लक्षणानां लक्ष्याकारेण तद्वत्ता । अत्रैव **पञ्चशिखाचार्य**संमतिमाह—**उक्तं चेति** । एतच्च प्रागेव व्याख्यातम् । उपसंहरति - **तस्मादिति** । आविर्भावतिरोभाव रूपविरुद्धधर्मसंसर्गादसंकरोऽध्वनामिति । दृष्टान्तमाह—**यथा रागस्येति** । पूर्वं क्रोधस्य रागसंबन्धावगमो दर्शित इति इदानीं तु विषयान्तरवर्तिनो रागस्य विषयान्तरवर्तिना रागान्तरेण संबन्धावगम इति । दार्ष्टान्तिकमाह—**तथा लक्षणस्येती**ति ।

ननु सत्यप्यनेकान्ताभ्युपगमे भेदोऽस्तीति धर्मलक्षणावस्थान्यत्वे तद भिन्नस्य धर्मिणोऽप्यन्यत्वप्रसङ्गः, स एव च नेष्यते, तदनुगमानुभवविरोधा दित्यत आह—**न धर्मी त्र्यध्वा** इति । यतस्तदभिन्ना धर्मास्त्र्यध्वानः । धर्माणामध्वत्रययोगमेव स्फोरयति **ते** इति । **लक्षिता** अभिव्यक्ता वर्तमाना इति यावत् । **अलक्षिता** अनभिव्यक्ता अनागता अतीता

श्चेति यावत्। तत्र लक्षिता ता तामवस्था बलवत्त्वदुर्बलत्वादिका प्राप्नुवन्तोऽन्यत्वेन प्रतिनिर्दिश्यन्तेऽवस्थान्तरतो न द्रव्यान्तरत। अवस्थाशब्देन धर्मलक्षणावस्था उच्यन्ते। एतदुक्त भवति—अनुभव एव हि धर्मिणो धर्मादीना भेदाभेदौ व्यवस्थापयति। न ह्यैकान्तिकेऽभेदे धर्मादीनां धर्मिणो धर्मिरूपवद्धर्मादित्वम्। नाप्यैकान्तिके भेदे गवाश्ववद्धर्मादित्वम्। स चानुभवोऽनैकान्तिकत्वमवस्थापयन्नपि धर्मादिषूपजनापायधर्मकेष्वपि धर्मिणमेकमनुगमयन्धर्मांश्च परस्परतो व्यावर्तयन्प्रत्यात्ममनुभूयत इति तदनुसारिणो वय न तमतिवर्त्य स्वेच्छया धर्मानुभवान् व्यवस्थापयितुमीश्महे इति। अत्रैव लौकिक दृष्टान्तमाह—यथैका रेखेति। यथा तदेव रेखास्वरूप तत्तत्स्थानापेक्षया शतादित्वेन व्यपदिश्यत एव तदेव धर्मिरूप तत्तद्धर्मलक्षणावस्थाभेदेनान्यत्वेन प्रतिनिर्दिश्यत इत्यर्थ। दार्ष्टान्तिकार्थं दृष्टान्तान्तरमाह—यथा चैकत्वेऽपीति।

अत्रान्तरे परोक्त दोषमुत्थापयति—अवस्थेति। अवस्थापरिणामे धर्मलक्षणावस्थापरिणामे कौटस्थ्यदोषप्रसङ्ग उक्तो धर्मिधर्मलक्षणावस्थानाम्। पृच्छति—कथमिति। उत्तरम्-अध्वनो व्यापारेणेति। अध्व किल योऽनागतोऽध्वा तस्य व्यापार क्षीरस्य वर्तमानत्व तेन व्यवहितत्वाद्धेतो। यदा धर्मो दधिलक्षण स्वव्यापार दाधिकाद्यारम्भ क्षीरे सन्नपि न करोति तदानागत यदा करोति तदा वर्तमान, यदा कृत्वा निवृत्त सन्नेव स्वव्यापाराद्दाधिकाद्यारम्भात्तदातीत इति। एव त्रैकाल्येऽपि सत्त्वाद्धर्मधर्मिणोर्लक्षणानामवस्थाना च कौटस्थ्य प्राप्नोति। सर्वदा सत्ता हि नित्यत्वम्। चतुर्णामपि च सर्वदा सत्वेऽसत्वे वा नोत्पाद। तावन्मात्र न लक्षण कूटस्थनित्यताया। न हि चितिशक्तेरपि कूटस्थनित्यायाः कश्चिदन्यो विशेष इति भाव।

परिहरति—नासौ दोष? कस्मात्? गुणिनित्यत्वेऽपि गुणाना विमर्दोऽन्योन्याभिभाव्याभिभावकत्वम्, तस्य वैचित्र्यात्। एतदुक्त भवति—यद्यपि सर्वदा सत्त्व चतुर्णामपि गुणिगुणाना तथापि गुणविमर्दवैचित्र्येण तदात्मभूतवद्विकाराविर्भावतिरोभावभेदेन परिणामशालितया न कौटस्थ्यम्। चितिशक्तेस्तु न स्वात्मभूतविकाराविर्भावतिरोभाव इति कौटस्थ्यम्। यथाह—

नित्य तमाहुर्विद्वासो यत्स्वभावो न नश्यति

इति। विमर्दवैचित्र्यमेव विकारवैचित्र्ये हेतु प्रकृतौ विकृतौ च दर्शयति—यथा सस्थान पृथिव्यादिपरिणामलक्षणमादिमद्धर्ममात्र विनाशि तिरोभावि शब्दादीना शब्दस्पर्शरूपरसगन्धतन्मात्राणा स्वकार्यमपेक्ष्याविनाशिनाम्

तिरोभाविनाम् । प्रकृतौ दर्शयति—एव लिङ्गमिति । तस्मिन्विकारराशा न त्वेव विकारवती चितिशक्तिरिति भाव ।

तदेव परीक्षकसिद्धा विकृतिं च प्रकृतिं चोदाहृत्य विकृतावेव लोकसिद्धाया गुणविमर्दवैचित्र्य धर्मलक्षणावस्थापरिणामवैचित्र्यहेतुमुदाहरति—तत्रेदमुदाहरणमिति । न चाय नियमो लक्षणानामेवावस्थापरिणाम सवसाधारण इत्याह—धर्मिणोऽपीति ।

व्यापक परिणामलक्षणमाह—अवस्थितस्य द्रव्यस्येति । धमशब्द आश्रितत्वेन धर्मलक्षणावस्थावाचक ॥ १३ ॥

योगवार्त्तिकम्

तदेव योगतदङ्गयो परिणामरूपवैलक्षण्य तयोर्विवेकाय प्रदर्शितम् । अनयैव दिशा व्युत्थानकालीना अपि चित्तपरिणामा व्याख्यातप्राया । इत परिणामत्रयसयमादित्यागामिसूत्रोणोद्धातसङ्गत्या सर्वत्र वैराग्याग्निप्रज्वलनाः च चित्तवदेवान्येष्वप्यतिदेशेनैव परिणामान्व्याचष्टे सूत्रकार —

एतेन भूतेन्द्रियेषु धमलक्षणावस्थापरिणामा व्याख्याता । धर्मैर्लक्षणै रवस्थाभिश्च परिणामा धर्मलक्षणावस्थापरिणामाः । एते च भाष्ये व्याख्येया । एत एव परिणामा भूतेन्द्रियेषु, न तु तत्त्वान्तरपरिणामा इत्यसाधारणाशयेनैवात्र प्रकृत्यादिष्विति नोक्तम् । तेन तत्त्वान्तरपरिणामवदेतेऽपि परिणामा सव एव यथायोग्य प्रकृत्यादिष्वप्यवगन्तव्या । तथा च भाष्यकारो वक्ष्यति—एव धमलक्षणावस्थापरिणामै शून्य क्षणमपि न गुणवृत्तमवतिष्ठते इत्येतेन सर्ववस्तुषु परिणामत्रयमिति ।

सूत्र व्याचष्टे—एतेनेति । ननु चित्तपरिणाममात्र पूर्वसूत्रेषूक्त न तु धर्मलक्षणावस्थापरिणामा इत्याशङ्कां तद्विभागप्रदर्शनेनापाकर्तुमुपक्रमते—तत्र व्युत्थानेति । तत्र तेषु मध्ये व्युत्थाननिरोधयोरभिभवप्रादुर्भावावेव चित्ते धर्मिणि धर्मपरिणाम प्रथमसूत्रेणैवोक्त इत्यथ । अवस्थितस्य धर्मिण पूर्वधर्म तिरोभावे धर्मान्तरप्रादुर्भावस्यैव धर्मपरिणामत्वमिति भावः । यद्यपि प्रथमसूत्रे व्युत्थाननिरोधसस्कारयोरेवाभिभवप्रादुर्भावावुक्तौ तथाऽपि व्युत्थाननिरोधयोरपायारपजनावप्यथाल्लब्धाविति । धमश्च द्रव्य गुणो वेत्यन्यदेतत् । तथा तेनैव सूत्रेणाभिभवप्रादुर्भावशब्दाभ्या धमस्य लक्षणपरिणामाप्युक्त इत्याह—लक्षणपरिणामश्चेति । लक्षणपरिणामो हि अवस्थितस्य धर्मस्यानागतादिलक्षणत्यागे वर्त्तमानादिलक्षणलाभ स चाभिभवप्रादुर्भाववचनेनैव लब्ध, अतीततावर्त्तमानतयोरेवाभिभवप्रादुर्भावत्वादिति भाव । तत्रादौ निरोधरूपस्य धर्मस्य प्रादुर्भावशब्दोक्त लक्षणपरिणाममुदाहरति—निरोधस्त्रिलक्षण

इति । एतस्यैव विवरण **त्रिभिरध्वभिर्युक्त** इति । क्रमेण सम्बन्धादध्वतुल्य तयाऽनागतादिभावोऽध्वेत्युच्यते, तथा धर्मिणो धर्माणां चान्योन्यव्यावर्त्त-नाल्लक्षणशब्देन च तन्त्रे परिभाषित इति । तत किमित्यत आह—**खल्विति** । स खलु निरोध प्रादुर्भावकाले अनागतलक्षणरूपमध्वान हित्वेत्यादिरथ । अत्र सत्कार्योपपत्तये धर्मपरिणामत्वोपपादनाय च धर्मत्वमनतिक्रान्त इत्युक्तम्, स्वरूपेणावस्थितस्यैव धर्मस्य रूपान्तरापाये रूपान्तरोत्पत्तौ धर्मपरिणामव्यवहारादिति । वर्तमानावस्थामितरावस्थाद्वयाद्विविच्य दर्शयति—**यत्रेति** । स्वरूपेणाथक्रियाकारित्वेनाभिव्यक्तिरुपलब्धिरित्यथ । स चानागतापेक्षया द्वितीयोऽध्वेति शिष्यव्युत्पादनाय प्रसङ्गादाह—**एषोऽस्येति** । असदुत्पादसद्विनाशयो प्रतिषेधायाह—**न चेति** ।

निरोधक्षण एव निरोधस्य लक्षणपरिणाम दर्शयित्वा व्युत्थानस्यापि दर्शयति—**तथा व्युत्थानमिति** । सर्वं पूर्ववत्, विशेषस्तु वर्तमानता हित्वाऽतीततां प्राप्त इति तृतीयोऽध्वेति च । एव व्युत्थानकालेऽपि व्युत्थाननिरोधयो लक्षणपरिणामौ क्रमेण दर्शयति—**एव पुनर्व्युत्थानमुपसम्पद्यमानम्** इति । उपसम्पद्यमान जायमानम्, तच्च व्यक्त्यन्तरम्, अतीतव्यक्तेरनुत्पादस्य वक्ष्यमाणत्वात् । अन्यत्सर्वं पूर्ववत् । **एव पुनर्निरोध** इति । अत्र एवमित्यनेन तथा व्युत्थानमित्यादिवाक्योक्ता निरोधस्य तृतीयाध्वप्रक्रिया निर्दिष्टा, अतो न निरोधतृतीयावस्थाव्याख्यानाभावशून्यतेति । इद च व्युत्थाननिरोधपरिणाम चक्रम् अपवर्गपर्यन्तमेवेति सक्षेपेणाह—**एव पुनर्व्युत्थान**मिति । व्युत्थानादिरित्यथ ।

चित्तधर्मस्य लक्षणपरिणाम प्रदर्श्य तल्लक्षणस्यावस्थापरिणाम तस्य **प्रशान्तवाहिता संस्कारादिति** सूत्रे व्याख्यात दर्शयति—**तथाऽवस्थापरिणाम** इति । उच्यत इति शेष । संस्कारयोबलवत्त्वदुर्बलत्वे च घटस्य नवपुराणताऽऽदिवद् वृद्धिह्रासौ, उत्पत्तिविनाशरूपत्वे लक्षणपरिणामादभेदानुपपत्ते, लक्षणस्यैव नवपुराणत्वादिनाऽवस्थापरिणाम इति वक्ष्यमाणत्वाच्च । ननु द्रव्यस्यैव वृद्धिह्रासौ दृष्टौ न गुणस्येति चेत्? न, रूपादेर्नाम प वृद्धिह्रासा नुभवाद्, रूपभेदकल्पने च गौरवात्, तदेव रूपमिदानीं प्रवृद्धमिति प्रत्यभिज्ञाऽनुपपत्तेश्चेति । तस्मात्संस्कारस्याहष्टान्तेऽप्यस्ति अवस्थापरिणाम, ज्ञानेच्छाऽऽदिषु चोत्पत्तिविनाशानुभवात् क्षणद्वयमात्रस्थायित्वेऽपि द्वितीयक्षणे वर्तमानलक्षणस्यावस्थापरिणामो भवति, क्षणत्वेनैव परिणामहेतुत्वाद् । अ यथा सर्ववस्तूनामप्रतिक्षणपरिणामस्य वक्ष्यमाणस्यानुपपत्ते । एतेनोत्तरवृत्तिविभवि

शेषगुणस्यैव[1] ज्ञानादिनाशकत्वेनैकाग्रतादशायामपि ज्ञानस्य बहुक्षणस्थायित्वा न्नावस्थापरिणामसम्भव इत्यपास्तम् । तत्रैव परिणामत्रयं व्याख्याय तेषामाधार व्यवस्थामाह तत्र धर्मिण इत्यादिना । लक्षणानामप्यवस्थाभिरिति । यद्यपि अवस्थानामपि बाल्यादीनां लक्षणपरिणामोऽस्ति तथाऽपि यथोक्तक्रमे न काऽप्यनुपपत्तिः । ननु वर्त्तमानलक्षणस्य नवपुराणाद्यवस्थापरिणामोऽस्तु, अनागतातीतलक्षणयोस्तु कीदृशोऽवस्थाभेदः स्यादिति ? उच्यते—शीघ्रभविष्यत्त्वाविलम्बभविष्यत्त्वाऽऽदिरूपो विशेषस्तयोरपि लक्षणयोरनुमीयते, सत्त्वादिवदेव गुणत्वेन प्रतिक्षणपरिणामित्वसिद्धेरिति । यथोक्तैश्चित्तपरिणामैः सर्ववस्तूनां परिणाममतिदिशन् वैराग्याग्निप्रज्वलनार्थं तेषां प्रतिक्षणपरिणामित्वं दर्शयति-एवं धर्मलक्षणेति । तदुक्तं मन्वादौ –

> घोरेऽस्मिन् हन्त ! संसारे नित्यं सततघातिनाम् ।
> कदलीस्तम्भनिःसारे संसारे सारमार्गणम् ॥
> यः करोति स संमूढो जलबुद्बुदसन्निभे ॥इति ।

गुणवृत्तं गुणानां सत्त्वादीनां व्यापारः स्वकार्यधर्मादिपरिणामैः क्षणमपि शून्यं नावतिष्ठते प्रतिक्षणं परिणामं जनयतीत्यर्थः । ननु व्यापाराभावदशायामपरिणामित्वं स्यात् ? तत्राह चलं च गुणवृत्तमिति । चलमिति भावप्रधानो निर्देशः चाञ्चल्यं हि गुणानां स्वभाव इत्यर्थः । ननु प्रतिक्षणं किमित्याकाङ्क्षायामाह गुणस्वाभाव्यं त्विति । रागो हि गुणानामुपकरणानां भयादीनां स्वाम्यर्थं प्रतिक्षणमेव व्यापारो दृश्यते, अतो गुणस्वभावतैव पुरुषगुणानामपि सत्त्वादीनां प्रतिक्षणप्रवृत्तौ प्रमाणमुक्तं पूर्वाचार्यैरित्यर्थः । गुणत्वं च परस्यैव भोगापवर्गहेतुत्वमिति । चित्तदृष्टान्ते परिणामत्रयं व्याख्याय दार्ष्टान्तिकेऽपि तद्व्याख्यातुमारभते—एतेनेति । धर्मधर्मिभेदादिति । धर्मधर्मिभेदमाश्रित्येत्यर्थः । तत्र पृथिव्यादीनां धर्मिणां घटादिर्धर्मपरिणामः, घटादीनां धर्माणां वर्त्तमानातीतता लक्षणपरिणामः, वर्त्तमानादिलक्षणानां च त्रयाणामपि बाल्ययौवनादिरवस्थापरिणाम इति ।

ननु त्रयोऽपि कथं परिणामा भूतेन्द्रियषूच्यन्ते, तेषु धर्मिषु धर्ममात्रपरिणामादिति ? तत्राह परमार्थतस्त्विति । एक एव परिणामः त्रयोऽपि धर्मिपरिणाम एव, यतो धर्मिस्वरूप एव धर्मोऽतो धर्मिपरिणाम एवैष लक्षणादिपरिणामो धर्मादेरत्यवान्तरमेव विभज्यत इत्यर्थः ।

इदानीं प्रतिक्षणपरिणामे क्षणिकत्वादिप्रसङ्गमपाकर्तुं परिणामत्रय

---

१ एतच्च वैशेषिकादिरीत्या ।

क्रमेण परीक्षणीयम्, तत्रादौ धर्मपरिणाम परीक्ष्यते—तत्र धर्मस्येत्यादिना। तत्र तेषु परिणामेषु मध्ये धर्मिणि सत एव धर्मस्यातीताद्यवस्थासु धर्मिणो भावान्यथात्व धर्मान्यथात्वमेव भवति न द्रव्यान्यथात्वम् स्वरूपान्यथात्वे हि प्रतिक्षण परिणामेन क्षणिकताऽऽपत्त्या प्रत्यभिज्ञाऽऽद्यनुपपत्तिरिति भाव। सुवर्णस्य भावान्यथात्व भाजनादिरूपधर्मापाये कटकादिधर्माभिव्यक्तिरिति। प्रत्यभिज्ञाबलेन च सुवर्णसामान्यस्य सर्वविकारानुगस्य सिद्धि, तत्सामान्य चावयविरूपो धर्मीति। वैशेषिकास्तु सुवर्णस्यान्यथात्वेऽवयवसंयोगनाशात् पूर्वसुवर्णव्यक्तिर्नश्यत्येव, प्रत्यभिज्ञा तु जातिविषयेति, तन्न, एव सति प्रति क्षणमवयवोपचयापचयाभ्यामवयवसंयोगविभागस्यावश्यकत्वेन शरीराद्यखिल वस्तूनां क्षणिकत्वापत्तेर्ब्रह्मणाऽप्यपरिहार्यत्वात् जात्यव सर्वत्र प्रत्यभिज्ञया घटादिस्थैर्यमिति स्वसिद्धान्तविरोधापत्तेश्च। तस्मादवयवसंयोगनाशो न द्रव्यनाशहेतु किं तु वह्न्यादौ तृणारणिमण्यादिवद्व्यवस्थितमेव फलब लात्कारण कल्पनीयम्। अथ वा विजातीयोऽवयवविभागविशेष इति।

स्वरूपान्यथात्ववादिबौद्धैर्धर्मिपरिणामे प्रोक्त दूषण निराकर्तु मुत्थापयति अपर आहेति। धर्मी धर्मेभ्योऽतिरिक्तो न भवति अत्यन्ताभिन्न इत्यर्थ। अत्र हेतु—पूर्वतत्त्वानतिक्रमात् पूर्वतत्त्वस्य धर्मिणोऽनतिक्रमापत्तेः कौटस्थ्या पत्तेरिति यावत्। एतदेव विवृणोति-पूर्वापरेति। धर्मी यद्यन्वयी धर्मेषु स्यात्तर्हि पूर्वापरसकलावस्थाभेदेष्वनुगततयाऽतीताद्यवस्थायामपि सत्त्वप्रसङ्गात् कौटस्थ्येनैव तिष्ठेत्, चितिशक्तिवत् नित्यत्वकूटस्थत्वयोरेकार्थत्वात्, तच्च तवाप्यनिष्टमित्यर्थ।

परिहरति—अयमदोष इति। एकान्ततेति। एकान्तनित्यत्वानभ्युपग मादित्यर्थ। एकान्तेन सर्वथा स्वरूपतो धर्मतश्च नित्यत्वमेव कौटस्थ्यमस्मा भिरभ्युपेयते, तच्च चितिशक्तेरेव न तु धर्मरूपेणानित्यस्य धर्मिण इत्यर्थ। विकारव्यावृत्त प्रकृतेर्नित्यत्वम्, तच्चाऽतीतानागतावस्थाशून्यत्वम् इति स्व रूपतो धर्मतश्च नित्यानित्योभयरूपत्व प्रपञ्चस्येति प्रतिपादयति तदेतदिति। तदेतत्त्रैलोक्य कार्यकारणात्मक चतुर्विंशतितत्त्वानि सकार्याणीति यावत्, यथायोग्य धर्मरूपेण स्वतश्च व्यक्तेवर्त्तमानावस्थातोऽपैति, नित्यत्वप्रतिषेधात् नैवेह किञ्चनाग्र आसीत्, असद्वा इदमग्र आसीत् इत्यादिश्रुतिभि,

व्यक्ताव्यक्तात्मिका तस्मिन्प्रकृति सम्प्रलीयते

इत्यादिस्मृतिभि। यत्सावयव तदनित्य घटादिवदित्यनुमानेनेत्यर्थ नन्वेवमत्य न्तोच्छेद एवास्तु? तत्राह—अपेतमिति। अपेतमनीतमपि प्रकृत्यादिधर्मिरूपेण चास्ति विनाशप्रतिषेधाद् अत्यन्तोच्छेदप्रतिषेधात् तद्धैक आहुरसदेवेकमग्र

आसीदित्यत्यन्तोच्छेदमाशङ्क्य कथमसतः सज्जायेत सत्त्वेव सोम्येदमग्र आसीदिति श्रुत्या तत्प्रतिषेधादित्यर्थः। विनाशित्वे सत्यनादिभावत्वानुपपत्तेरिति। यद्यपि सत्त्वेवेति श्रुतौ सच्छब्दार्थः परमात्मैव तदैक्षतेत्युत्तरवाक्यात् तथाऽपि सदेकीभावेनेदमासीदितिवचनादस्य प्रपञ्चस्यापि प्रलये सत्त्व सिद्धमेव। एवं तद्धेद तर्ह्य व्याकृतमासीत्तमसैवेदमासीत्

आसीदिदं तमोभूतमप्रज्ञातमलक्षणम्

इत्यादिश्रुतिस्मृतयोऽप्यत्यन्तोच्छेदनिषेधिका उदाहार्याः। युक्तिश्चासदुत्पादे शशशृङ्गाद्युत्पत्तिसङ्गव धर्मोच्चाद्यनुपपत्त्यादिरूपा ग्राह्या। नन्वपेतमपि चेदस्ति कथं नोपलभ्यते? तत्राह—संसर्गाच्चेति। अस्य विकारजातस्य स्वस्वकारणेषु प्रकृत्यादिषु संसर्गादविभागाख्यात् कार्यस्य सौक्ष्म्यमव्यक्तता तस्माच्चास्यानुपलब्धिः, सूक्ष्मताया लौकिकसाक्षात्कारप्रतिबन्धकत्वादित्यर्थ। तदेवं कार्यकारणाभेदेन प्रकृत्यादीनां सर्वेषां परिणामिनां प्रकारभेदेन नित्यानित्योभयरूपत्वस्थापनात्तेषां सदसद्रूपत्वं सिद्धान्तितम् सदसत्ख्यातिर्बाधाबाधाभ्यामिति सांख्यसूत्रानुसाराद्। इदमेव च जडानां व्यावहारिकं सत्त्वं पुराणादौ गीयते। यच्च निःसत्तासत्तं प्रधानमिति भाष्यकारैः प्रागुक्तं तत् पारमार्थिकसत्त्वासत्त्वाभिप्रायेणैवेत्यस्माभिस्तत्रैव व्याख्यातम्। एतेनात्मैव सन्नन्यत्सर्वमसदिति श्रुतिस्मृतिवादा अप्यविरुद्धा, एकान्तनित्यत्वस्यैव पारमार्थिकसत्तात्वात्। तच्च कूटस्थनित्यस्यैवास्ति, असत्तासम्पर्कराहित्यात् न तु व्यवहारसता प्रकृत्यादीनामिति। इत्थमेव च—

नासद्रूपा न सद्रूपा माया नैवोभयात्मिका।
सदसद्भ्यामनिर्वाच्या मिथ्याभूता सनातनी॥

इत्यादिवाक्यान्यपि सङ्गच्छन्ते, न पुनराधुनिकवेदान्तिब्रुवाणामनिर्वचनीयतावादेऽपि, तैर्हि मायाऽऽख्यजगत्कारणस्यापि विनाशोऽत्यन्ततुच्छत्वमेव वा परमार्थत इष्यते, तन्मते च सनातनत्ववचनविरोध इति दिक्।

धर्मपरिणामं परीक्ष्य लक्षणपरिणामं परीक्ष्यते—लक्षणपरिणाम इति। अध्वसु वर्तमान इति। धर्माणां नित्यत्वाद् विनाऽतीतानागतलक्षणयोगासम्भवात्। अत्र एकैकलक्षणाभिव्यक्तिकालेऽपि धर्मो लक्षणान्तराभ्यां सूक्ष्माभ्यां वियुक्ता न भवन्तीति समुदायार्थः। तथा धर्मा इव लक्षणान्यपि नित्यान्येवेति नात्यन्तासदुत्पत्तिःसदत्यन्तोच्छेदयो प्रसङ्ग इति भाव। नन्वेकलक्षणाभिव्यक्तिकाले लक्षणान्तरयोरनुपलम्भादभाव एव युक्त इत्याशङ्कायां तयोरुपलब्धिमानुमानिकीं दर्शयति—यथेति। न शेषासु विरक्त इति। रागस्य भावित्वे सति विरक्तत्वव्यवहारादर्शनात्। तथा चैकविषयकरागाभिव्यक्ति

कालेऽपि विषयान्तररागस्यात्यन्तमभावो नास्ति, अतो रागस्यैकलक्षणाभिव्यक्तिकालेऽ ययो सत्ता सिध्यत्यनुमानादित्यर्थ ।

लक्षणपरिणामेऽपि परोक्तदूषणमुद्भावयति—**अत्रेति**। सर्वस्यानागतादेर्वर्त्तमानादिस लक्षणयोगादनागतादिकमपि वर्त्तमान सादित्यध्वना सङ्कर प्रसक्त क्रमिकत्वे चासदुत्पादप्रसङ्ग इति शेषः। अतो वर्त्तमानमात्रलक्षणक सर्व वस्तु, पूर्वोत्तरकालयोस्तु तस्याभावमात्रम्, अभावप्रतियोगित्वादेव चातीतत्वादिव्यवहार इति। तत्रादौ धर्मेषु लक्षणत्रय सम्बन्धमेव व्यवस्थापयति—**धर्माणामिति**। धर्माणा तावत् धर्मत्व प्राक् साधितत्वा न साधनीयम्। सिद्धे च धर्मत्वे धर्माणा भेदो लक्षणबहुत्व मपि वक्तव्य न **पुनरद्धवैनाशिकोक्तं** वर्त्तमानमात्रमेक लक्षण यतो न वर्त्तमानसमयमात्रेऽस्य धर्मस्य धर्मता किन्त्वतीतादिसमयेऽपीति शेष । अत्र हेतुमाह–**एव हीति**। हि यस्मात् एव वर्त्तमानकाल एव धर्मत्वे सति स मिव चित्त न रागधर्मक विरक्तव्यवहारयोग्य स्यात् क्रोधकाले रागस्यासमुदाचाराद् अनाविर्भावादित्यर्थ । अय भाव—यथा यदा कदाचिद्रागसत्वेन भवन्मते चित्त रक्तमिति व्यवहार तथा यदा कदाचिद्रागाभावेन चित्त विरक्तमिति व्यवहार स्यादिति, अतोऽतीतादिकालेऽपि रागादेश्चित्तादि धर्मत्वात् धर्माणा त्रिलक्षणकत्व सिद्धम्। यच्च तैरुच्यते–अभावप्रतियोगितामात्रेणातीतादिव्यवहार इति, तदपि हेयम्, असति घटे ध्वसप्रतियोगित्वादिरूपस्यातीतत्वस्य वृत्त्यनुपपत्तेः, सयोगित्वादिवत्प्रतियोगित्वादेरपि सम्बन्धिद्वय विनाऽनुपपत्तेः, सदसतो सम्बन्धाभावाद्, ध्वसप्रागभावयोरसिद्धेश्च, घटो वर्त्तमान इतिवत् घटोऽतीतो भविष्यतीति प्रत्ययाभ्या घटावस्थाविशेषयोरेव सिद्धे । अ यथा अभावाभावस्याप्यतिरिक्तत्वादिप्रसङ्ग इत्यादयश्च दोषा स्वयमूहनीया ।

तदेव धर्माणा लक्षणत्रय व्यवस्थाप्येदानीं तत्साङ्कर्यं परिहरति-**किंचेति**। त्रयाणामनागतादिलक्षणानामेकदैकस्मिन् वस्तुनि सम्भवोऽभिव्यञ्जक दण्ड चक्रादिवस्त्वञ्जनतुल्य यस्य एवभूतस्य लक्षणस्य क्रमेण भावोऽभिव्यक्तिर्भवेदिति नाभिव्यक्तौ साङ्कर्यम्, स्वरूपतस्तु साङ्कर्यमिष्यत एवेत्यर्थ । अव्यक्तयोलक्षणयोर्व्यक्तेन लक्षणेन सह नास्ति विरोध इत्यत्र पञ्चशिखवाक्य प्रमाणयति—**उक्त चेति**। धर्माद्यनैश्वर्यान्तान्यष्टौ चित्तस्य रूपाणि, वृत्तयश्च ज्ञानाद्याश्रया ऋा तयोरमूढाश्चित्तपरिणामास्तेषामतिशयोऽभिव्यक्तरूपोत्कटतेति। इद च वाक्य गुणवृत्त्यविरोधाच्च दुःखमेव सर्वमिति सूत्रे व्याख्यातम्।

उपसहरति-**तस्मादिति**। असङ्करे दृष्टान्तमाह—**यथेति**। **रागस्यैवेति**।

धर्माणां लक्षणत्रयसम्बन्ध उदाहृतस्यैव रागस्येत्यर्थः । क्वचिद्विषयेऽभाव सामान्याभाव इत्यर्थः । दार्ष्टान्तिकमाह तथा लक्षणस्येतीति । क्वचित्समुदाचार इत्यादिरर्थः । अथ च लक्षणपरिणामो न धर्मिणः किं तु धर्माणामेवेत्येतं धर्मपरिणामाद्विशेषमाह—न धर्मीति । ननु च लक्षणपरिणामो लक्षणेऽस्ति न वा ? आद्येऽनवस्था, अन्त्ये लक्षणपरिणामे परिणामलक्षणासम्भवः, पूर्वलक्षणातीतताया लक्षणान्तराभिव्यक्तेरेव लक्षणपरिणामत्वादिति ? मैवम् बीजाङ्कुरवत्प्रामाणिकत्वेनास्या अनवस्थाया अदोषत्वात्, अन्यथा धर्मस्य धर्मस्तस्यापि धर्म इत्याद्यनवस्थाया अपि दोषत्वापत्त्या धर्मधर्मिभावादिरपि न सिध्येदिति । अधिकं तु निर्वितर्केतिसूत्रे प्रोक्तम् । तदेव सर्वधर्माणां सदैव लक्षणत्रयसम्बन्धोऽस्ति अभिव्यक्तिस्तु त्रयाणां क्रमिकीति सिद्धम् ।

स्यादेतत्—लक्षणाभिव्यक्तेरपि नित्यत्वात्कथं क्रमिकत्वम् , तत्र क्रमिकत्वसम्भवे वा किमपराद्धं लक्षणक्रमिकत्वेन ? अत्रोच्यते—नित्यानित्योभयरूपत्वस्योक्ततया नित्यत्वेऽपि सर्वकार्येष्वनित्यरूपेण क्रमः सम्भवति, लक्षणाभिव्यक्तिक्रमस्तु लक्षणासाङ्कर्याय प्रकृते प्रदर्शितः । अधिकस्तु निर्वितर्कसमापत्तिसूत्रेऽस्माभिः प्रोक्त इति दिक् ।

लक्षणपरिणामं परीक्ष्यावस्थापरिणामं परीक्षितुं धर्मगतं विभागमाह—ते लक्षिता इति । लक्षिता व्यक्ता वर्त्तमाना इति यावत्, अलक्षिता अव्यक्ता अतीतानागता इति यावत् । तां तां बाल्ययौवनवार्धकाद्यवस्थां प्राप्नुवन्तोऽन्योन्यमन्यत्वेन भेदेनोच्यन्ते बालोऽयं न युवेत्यादिरूपेण, स च निर्देशोऽवस्थान्तरतोऽवस्थाभेदादेव न तु द्रव्यभेदादित्यर्थः । तथा च पूर्वावस्थात्यागेऽवस्थान्तरप्राप्तिः सिद्धा, सैव चावस्थापरिणाम इति भावः । यद्यप्येतादृशोऽवस्थापरिणामोऽनागतातीतलक्षणयोरपि पूर्वमुक्तः, तथाऽपि वर्तमानलक्षणस्यैवावस्थापरिणामः स्फुटमुपलभ्यत इत्याशयेन वर्त्तमानलक्षणमात्रमभ्यैव स उदाहृत इति । धर्मिण एकत्वेऽपि निमित्तभेदेनान्यत्वव्यवहारे दृष्टान्तमाह—यथैकेति । यथा—एकत्वव्यञ्जिका रेखा=अङ्कविशेषो यदा बिन्दुद्वयोपरि तिष्ठति तदा शतमिदं नैकमिति व्यवह्रियते, तयोरेकबिन्दुलोपे च दशेदं न शतमिति व्यवह्रियते, अवशिष्टबिन्दुस्थाने चैकत्वव्यञ्जकरेखान्तरदाने सत्येकादशेदं न दशेतीत्यर्थः । दृष्टान्तान्तरमाह यथा चेति । उच्यत इति पुत्रपितृभ्रातृभिजनकत्वादिनिमित्तभेदेनेति शेषः ।

अवस्थापरिणामेऽपि बौद्धोक्तं दूषणमुदाहरति—अवस्थेति । अवस्थापरिणामाभ्युपगमे धर्मिधर्मलक्षणावस्थानां चतसृणामेव कौटस्थ्यापत्तिरित्यर्थः । तत्र हेतुं पृच्छति कथमिति । उत्तरम्—अध्वनो व्यापारेण व्यवहित

त्वादात । व्यापारनिमित्तेनैव सर्वस्वत्तुष्वनागताद्यध्वनामन्योन्य व्यवहितत्वा-भ्युपगमात् विभागाभ्युपगमात्, न तु भावरूपेण धर्मलक्षणयो सदा सत्त्वस्ये ष्टत्वादित्यथ । अधुना विभागस्य व्यापारनिमित्तकत्व विवृणोति—यदा धम इत्यादिना तदा अतीत इत्यन्तेन । धर्मशब्दोऽत्राश्रितमात्रवाची । न करोति न करिष्यतीत्यर्थ । आद्यन्ताध्वनोर्विभागस्य व्यापारनिमित्तकत्व व्यापाराभाव निमित्तकत्वेन परम्परयेति भाव । एव च सति पूवधर्मातीतताया धमान्तरा-भिव्यक्तिरित्येवरूपपरिणामलक्षणान्नित्यत्वमवस्थानामपि भवद्भिर्वक्तव्य न तु विनाश, अवस्थाना च नित्यत्वे किमप्यनित्य न स्यादित्येव धर्म्मधर्म्यादिक सर्वं जगत् कूटस्थ स्यादिति परैर्दोष उच्यत इति ।

उपसहार —नित्यत्वमात्र न कौटस्थ्य कि त्वेकान्तनित्यत्वमित्याशयेन पूर्ववदुक्त दोष परिहरति—**नासौ दोष** इति । कौटस्थ्यदोषो नास्तीत्यथ । **गुणनित्यत्वेऽपीति** । धर्मिनित्यत्वेपि धर्माणा ।वमर्दस्य विनाशस्य कूटस्थतो वैचित्र्यात् वैलक्षण्यादित्यथ । अपरिणामनित्यतैव कौटस्थ्यम्, तच्च पुरुषाति रिक्ते नास्तीति भाव । गुणिनित्यत्वेऽपि गुणाना विमर्दमुदाहरति—**यथेति** । यथेति न दृष्टान्ते किं तूदाहरणे । **सस्थानमिति** । अथविनाशेनाविनाशिना शब्दादित मात्राणा पञ्चभूतरूप सस्थान धर्ममात्रमादिमत् इत्यतो विनाशीत्यथ । एवमित्याद्यप्येव व्याख्येयम् । लिङ्ग महत्तत्त्वम् । एवमहङ्कारादयो घटादयश्च स्वविनाशेनाविनाशिनां कारणाना धर्ममात्राणि विनाशिन इति बोध्यम् । तदेतच्छ्रुत्योक्तम्—**वाचारम्भण विकारो नामधेय मृत्तिकेत्येव सत्य-मिति** । सत्य विकारापेक्षया स्थिरमित्यर्थ । **तस्मिन्निति** । तस्मिन् धर्मे विकारसज्ञा परिणामसज्ञेत्यथ । अतो धर्मिणा परिणामितया न कौटस्थ्य सुतरा तु धर्मलक्षणावस्थानामिति भाव । परिणामत्रय विस्तरेण परीक्षितम्, इदानीं भूतेन्द्रियेषु परिणामत्रय क्रमेण दर्शयति—**तत्रेदमुदाहरणमिति** । **धमत** इति । धर्मेण परिणमत इत्तर्थः । धमपरिणामस्य स्वरूप दशयति—**घटाकार इतीति** । स परिणामो घटाकार इत्यर्थं । **नवपुराणतामिति** । नवी नताऽनन्तर पुराणता प्राप्नुवन्नित्यर्थ । धर्मादीना सर्वेषामेवावस्थात्वाविशेषेऽपि गोबलीवर्दन्यायेनैवैषा **तान्त्रिको** भेदनिर्देश इत्याह—**धर्मिणोऽपीति** । लक्षणस्य च पुराणत्वादिकमवस्थेति प्राप्तत्वादेव नोक्तम् । **एक एवेति** । अवस्थामात्र एवेत्यर्थ । एवमवस्थालक्षणयोरपि धर्मत्वाद्धर्मपरिणामोऽपि **गोब लीवर्दन्यायेनेव** बोध्य । **एव पदार्थान्तरेष्वपीति** । भूतान्तरेषु इन्द्रियेषु प्रकृत्यादिषु चेत्यर्थ । अपर विशेष परिणामेषु पूर्वोक्त स्मारयति—**त एत इति** । त्रयोऽपि परिणामा धर्मिस्वरूपमनतिक्रान्ता धर्मिणयेवानुगता, अतो धर्म

धर्म्यभेदात् धर्मपरिणाममात्रमेकमेवेति सामान्यतो भवति धर्मी, स एव न्त्र सर्वान् परिणामानभिप्लवते व्याप्नोति ।

सूत्रस्थं परिणामशब्दार्थं प्रश्नपूर्वकं व्याचष्टे—अथ कोऽयं परिणाम इति । उत्तरम्—अवस्थितस्येति । सत्कारेऽपि परिणामस्योक्तत्वाद् द्रव्यस्येति । धर्मिण इत्यर्थः । धर्मशब्दश्चाश्रितमात्रवचनः । निवृत्त्युत्पत्ती = अतीततावर्त्तमानते । ननु धर्मातिरिक्तो धर्मी नानुभूयते यस्य धर्मादेः परिणामः स्यादिति बौद्धाशङ्कायां धर्माद्विविच्य धर्मी सूत्रकारेण प्रतिपादयिष्यते ॥ १३ ॥

तत्र—

शान्तोदिताव्यपदेश्यधर्मानुपाती धर्मी ॥ १४ ॥

योग्यतावच्छिन्ना धर्मिणः शक्तिरेव धर्मः । स च फलप्रसवभेदानुमितसद्भाव एकस्यान्योऽन्यश्च परिदृष्टः । तत्र वर्तमानः स्वव्यापारमनुभवन्धर्मान्तरेभ्यः शान्तेभ्यश्चाव्यपदेश्येभ्यश्च भिद्यते । यदा तु सामान्येन समन्वागतो भवति तदा धर्मिस्वरूपमात्रत्वात्कोऽसौ केन भिद्येत ?

तत्र खलु धर्मिणो धर्माः शान्ता उदिता अव्यपदेश्याश्चेति । तत्र शान्ता ये कृत्वा व्यापारानुपरताः सव्यापारा उदिताः, ते चानागतस्य लक्षणस्य समनन्तराः, वर्तमानस्यानन्तरा अतीताः ।

किमर्थमतीतस्यानन्तरा न भवन्ति वर्तमानाः ? पूर्वपश्चिमताया अभावात् । यथानागतवर्तमानयोः पूर्वपश्चिमता, नैवमतीतस्य । तस्मान्नातीतस्यास्ति समनन्तरः । तदनागत एव समनन्तरो भवति वर्तमानस्येति ।

अथाव्यपदेश्याः के ? सर्वं सर्वात्मकमिति । यत्रोक्तम्—जलभूम्योः पारिणामिकं रसादिवैश्वरूप्यं स्थावरेषु दृष्टम्, तथा स्थावराणां जङ्गमेषु जङ्गमानां स्थावरेष्वित्येवं जात्यनुच्छेदेन सर्वं सर्वात्मकमिति । देशकालाकारनिमित्तापबन्धान्न खलु समानकालमात्मनामभिव्यक्तिरिति ।

य एतेष्वभिव्यक्तानभिव्यक्तेषु धर्मेष्वनुपाती सामान्यविशेषात्मा सोऽन्वयी धर्मी । यस्य तु धर्ममात्रमेवेदं निरन्वयं तस्य भोगाभावः । कस्मात् ? अन्येन विज्ञानेन कृतस्य कर्मणोऽन्यत्कथं भोक्तृत्वेनाधिक्रियेत ? तत्स्मृत्यभावश्च नान्यदृष्टस्य स्मरणमन्यस्यास्तीति । वस्तुप्रत्यभिज्ञानाच्च स्थितोऽन्वयी धर्मी यो धर्मान्यथात्वमभ्युपगतः प्रत्यभिज्ञायते । तस्मान्नेदं धर्ममात्रं निरन्वयमिति ॥ १४ ॥

तत्त्ववैशारदी

यस्यैव त्रिविध परिणामस्त धर्मिण सूत्रेण लक्षयति—**तत्र शान्तोदिताव्यपदेश्यधर्मानुपाती धर्मी ।**

धर्मोऽस्यास्तीति धर्मीति । नाविज्ञाते धर्मे स शक्यो ज्ञातुमिति धर्मं दर्शयति—**योग्यतेति** । धर्मिणो द्रव्यस्य मृदादे शक्तिरेव चूर्णपिण्डघटाद्युत्पत्तिशक्तिरेव धर्म, तेषा तत्राव्यक्तत्वेन भाव इति यावत् । नन्वेवमव्यक्ततया सन्तस्ते तत प्रादुर्भवन्तु, उदकाहरणादयस्तु तै स्वकारणादनासादिता कुत प्राप्ता इत्यत उक्तम्—**योग्यतावच्छिन्नेति** । यासौ घटादीनामुत्पत्तिशक्ति सोदकाहरणादियोग्यतावच्छिन्ना । तेनोदकाहरणादयोऽपि घटादिभि स्वकारणादेव प्राप्ता इति नाकस्मिका इति भाव । अथवा के धर्मिण इत्यत्रोत्तरम्—**योग्यतावच्छिन्ना धर्मिण** इति । को धर्म इत्यत्रोत्तरम्—**शक्तिरेव धर्म** । तेषा योग्यतैव धर्म इत्यर्थ । अतस्तद्वान्धर्मीति सिद्ध भवति । तत्सद्भावे प्रमाणमाह—**स च फलप्रसवभेदानुमित एकस्य** धर्मिणोऽन्यश्चान्यश्च चूर्णपिण्डघटादिरूप इत्यर्थ । कार्यभेददर्शनाच्च भिन्न इति यावत् । परिदृष्ट उपलब्ध । तत्रानुभवारोहिणो वर्तमानस्य मृत्पिण्डस्य शान्ताव्यपदेश्याभ्या मृच्चूर्णमृद्घटाभ्या भेदमाह—**तत्र वर्तमान** इति । यदि न भिद्येत पिण्डवच्चूर्णघटयोरपि तद्वदेव स्वव्यापारव्याप्तिप्रसङ्ग इति भाव । अव्यक्तस्य तु पिण्डस्य नास्ति भेदसाधन सभवतीत्याह—**यदा त्विति** । कोऽसौ केन भेदसाधनेन भिद्येतेति ।

तदेव धर्माणा भेदसाधनमभिधाय त भेद विभजते—**तत्र त्रय खल्विति** । उदिता इति वर्तमाना इत्यर्थ । अध्वना पौर्वापर्यं निगमयति—**ते चेति** ।

चोदयति—**किमर्थमिति** । किंनिमित्तमतीतस्यानन्तरा न भवन्ति वर्तमाना ? हेतुमाह सिद्धान्ती—**पूर्वपश्चिमताया अभावात्** । विषयेण विषयिणीमनुपलब्धि सूचयति । अनुपलम्भमेवोपलम्भेनैव यथा दर्शयति—**यथानागतवर्तमानयोरिति** । उपसहरति—**तदिति** । तत्तस्मादनागत एव समनन्तर पूर्वत्वेन भवति वर्तमानस्य नातीत । अतीतस्य वर्तमान पूर्वत्वेन समनन्तरो नाव्यपदेश्य । तस्मादध्वना यविष्ठोऽतीत इति सिद्धम् ।

स्यादेतत्—अनुभूयमानानुभूतयोदितातीतौ शक्यावुन्नेतुम् । अव्यपदेश्यास्तु पुनर्धर्मा अव्यपदेश्यतयैव शक्या नोन्नेतुमित्याशयवान्पृच्छति—**अथानव्यपदेश्या के** केषु **समीक्ष्यामहे** । अत्रोत्तरमाह—**सर्व सर्वात्मकमिति** । तदेवोपपादयति—**जलभूम्योरिति** । जलस्य हि रसरूपस्पर्शशब्दवतो भूमेश्च गन्धरसरूपस्पर्शशब्दवत्या पारिणामिक वनस्पतिलतागुल्मादिषु मूलफल

प्रसवपल्लवादिगतरसादिवैश्वरूप्य दृष्टम्। सोऽयमनेवमात्मिकाया भूमेरनी दृशस्य वा जलस्य न परिणामो भवितुमर्हति। उपपादित हि नासदुत्पद्यत इ । तथा स्थावराणा पारिणामिक जङ्गमेषु मनुष्यपशुमृगादिषु रसादिवैचित्र्य दृष्टम्। उपभुञ्जाना हि ते बलादिभेदसम्पदमासादयति। एव जङ्गमाना पारिणामिकस्थावरेष दृष्टम्। रुधिरावसेकात्किल दाडिमीफलानि तालफल मात्राणि भवन्ति। उपसहरति—**एवमिति**। एव सर्वं जलभूम्यादि सवरसा त्मकम्। तत्र हेतुमाह--**जात्यनुच्छेदेन**। जलत्वभूमित्वादिजाते सवत्र गत्याभिज्ञायमानत्वेनानुच्छेदात्। ननु सर्वं चेत्सर्वात्मक हन्त भो सर्वस्य सर्वदा सवत्र सवथा सनिधानात्समानकालीना भावाना व्यक्ति प्रसज्येत, न खलु सनिहिताविकलकारण कार्यं विलम्बितुमर्हतीत्यत आह—**देशकालेति**। यद्यपि कारण सव स्वात्मक तथापि यो यस्य कायस्य देश —यथा कुङ्कुमस्य काश्मीर, तेषा सत्त्वेऽपि पाञ्चालादिषु न समुदाचार इति न कुङ्कुमस्य पाञ्चाला देष्वभिव्यक्ति। एव निदाघ न प्रावृष समुदाचार इति न तदा शालीनाम्। एव न मृगी मनुष्य प्रसूते, न तस्या मनुष्याकारसमुदाचार इति। न ा ापुण्यवा सुखरूप भुङ्क्ते न तस्मिन्पुण्यनिमित्तस्य समुदाचार इति। तस्म द् श कालाकारनिमित्तानामपबाधादपगमान समानकालमात्मनना भावा नाम भ य केनरिति।

तदेत धर्मान्विभज्य तेषु धर्मिणोनुगम दर्शयति—**य एतेष्विति**। सामान्य धर्मिरूपम्। विशेषो धम । तदात्मोभयात्मक इत्यथ । तदेवमनुभव सिद्धमनुगत धर्मिण दर्शयित्वा तमनिच्छतो **वैनाशिकस्य** क्षणिक विज्ञानमात्र चित्त मच्छतोऽनिष्टप्रसङ्गमुक्त्वा स्मारयति—**यस्य त्विति**। **वस्तुप्रत्यभिज्ञा नाच्चेति**। न हि **देवदत्तेन दृष्ट यज्ञदत्त** प्रत्यभिजानाति। तस्माद्य एवा नुभविता स एव प्रत्यभिज्ञातेति ॥ १४ ॥

योगवार्त्तिकम्

तत्सूत्र तत्रेति पूरयित्वा पठति—**तत्रेति**। तेषु परिणामेषु नेषा परिणा मानामिति यावत्। धमाति सूत्रेण सहान्वय ।

शान्तोदिताव्यपदेश्यधर्मानुपाती धमी। अतीतवर्त्तमानानागतधर्मे ष्वनुपाती वर्त्तमानरूपेणानुगतो धर्मी यर्थ । अत्राव्यपदेश्यति विशेषण धर्मध र्मिणोर्विवेकप्रदर्शनाय। तथा च वर्त्तमानत्वावर्त्तमानत्ववैधर्म्येण धर्मिणो धर्मस्य च विवेक इति भाव ।

धर्मशब्दार्थं व्याचष्ट —**योग्यतेति**। दग्धशक्तेरपि सग्रहाय योग्यताऽ वच्छिन्नेत्युक्तम्॥ वर्त्तमानता स्वरूपयोग्यतेत्यर्थ। तेनातीतादिसाधारण्य

लाभ । एवकारो वर्त्तमानादिविशेषव्यवच्छेदार्थ । किञ्च चाना-गतुकत्वम्, तथा चाग्नेदाहशक्तिवद्धर्मा अपि धर्मिणः यावद्द्रव्य-भाविन, न हि शक्तिवियोगे शक्तिमतोऽस्ति, शक्तशक्तिमतोर-भेदादिति भाव । धर्मशब्दार्थमुक्त्वा तस्य शान्तादितोपपादनायान-भिव्यक्तिदशायामपि सत्ता साधयति-स चोति स च धर्म शक्तिरूप फलप्रसवात् तदनुमितात्व्यक्तावस्थक इत्यर्थ । आकाममत्वे हि मृद्य व घट-स्तन्तुष्वेव पट इत्यादिभेद फलस्य प्रसवे न स्यात् । अनागतत्वञ्च वक्तव्यम्, अनादित्वाच्चानन्तत्वमिति भाव । एकानेकत्वेन धर्मापि धर्म-धर्मिविवेकायाह-एकस्येति । स च धर्म एकस्य धर्मिणोऽनेकोऽपि दृष्ट इत्यर्थ । सूत्रतात्पर्यविषय धर्माद् धर्मिणा विवेकमुपपाद्य दो धर्माणामेवान्योन्य प्रतिपादयति-तत्रेति । तेषु धर्मेषु मध्ये वर्त्तमानो धर्मा अनागतेभ्यो वर्त्तमा-नातिरिक्तधर्मेभ्य शान्ताव्यपदेश्यरूपेभ्यो भिद्यते विविच्यते, वर्त्तमानत्वावर्त्तमा-नत्ववैधर्म्यादिति शेष । वर्त्तमान इत्यस्य विवरण स्वव्यापारमनुभवन्निति । न वेव किं धर्माणामन्यान्यमत्यन्तमेव भेदो न तु भेद भेदौ ? नत्याह—यदा त्विति । यदा तु शान्ताव्यपदेश्यावस्थाया धर्म सामान्येन भिव्यक्तविशेष राहित्येन धर्मिण्यनुगता विलीना भवन्ति तदा धर्मिस्वरूपमात्रतयाऽवस्थानाद् धर्म्यविभागादिति यावत्, कोऽन्यो धर्म केन व्यापारेण भिन्नेन=अयोगे भवि विच्यत, धर्मस्य तल्लक्षणस्य वाऽनुपलम्भात् । अतस्तदानामावभावलक्षणाभे-दोऽपि भवतीत्यर्थ । एतेन च भ ष्यकृता ब्रह्माद्वैतमपि वेदान्तोक्त प्रत्या तप्रायम्, प्रलये सर्ववस्तूनां परमात्मभावभावात्, यथ ऽकाशेऽभ्राणामिति । तथा च श्रुति—स यथा सर्वासामपा समुद्र एकायनमित्यादिना समष्टि-जीवस्य प्रलय प्रदर्श्यात्माद्वैतमाह—यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतर पश्यति यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन क पश्येदिति ।

इदानीं शान्तोदिताव्यपदेश्यशब्दार्थं व्याचष्टे—तत्र त्रय इति । तदिद व्याख्याय तस्य पाठक्रमात् क्रमभ्रम परिहर्त्तुमाह—ते चानागतस्येति । एव वक्ष्यमाणाव्यपदेश्येऽपि पाठक्रमो नादर्त्तव्य इत्याह—वर्त्तमानस्यानन्तरा अतीता इति । पाठक्रम कथ त्यज्यत इत्याशयेन पृच्छति—किमर्थमिति । उत्तरम्—पूर्वपश्चिमताया अभावादिति । पूर्वपश्चिमद्वाराभावादित्यर्थ । तदेव विवृणोति—यथेति । नैवमतीतस्येति । वर्त्तमानेन सहेति शेष । तथा चा नागतावस्थाया प्रागभावस्थानीयाया वर्त्तमानावस्थाया हेतुत्वादतीतावस्थाऽ नन्तर वर्त्तमानावस्था न भवतीत्यर्थ । उदिताव्यपदेश्यरूपपाठक्रमत्यागेऽप्येदमेव बीजमिति भाव । उपसंहरति—तस्मादिति । समनन्तर पश्चिमो लक्षणभेद इति शेष । तत्त्वतोऽनागत एव वर्त्तमानस्य समनन्तर पूर्वो भवतीत्यर्थ । एतेन

सत्कार्यवादेऽपि पूर्वाभिव्यक्तो घटादिर्न पुनरुत्पद्यत इति सिद्धान्त स्मर्त्तव्य । नन्वनागतवर्तमानयो कार्यकारणभाव एव किं प्रमाणमिति चेत् ? शृणु-यद्य तीतस्य पुनवर्त्तमानता स्यात् तर्ह्य निर्मोक्ष स्यात् विनष्टान्त करणाविद्या कर्मादीना पुनरुद्भवेन मुक्तस्यापि संसारोदयसम्भवात् । किं च यद्यतीतोऽपि घट पुनर्वर्त्तमान स्यात्तदा स एवाय घट इति कदाचित्प्रत्यभिज्ञायेत । अतो योग्यानुपलब्ध्याऽतीतव्यक्त्युन्मज्जन निषिध्यत इति । अत्रानागतातीतावस्थयो प्रागभावध्वसरूपयो कार्योत्पादकानुत्पादकत्ववैधर्म्यवचनाद् अव्यक्तावस्थाया एवावान्तरभेदावनागततातीतते परस्परविलक्षणे इति मन्तव्यम् । नन्वेवमतीतस्य पुनरनुत्पादादतीतसत्त्वकल्पना व्यर्थेति चेत् ? न, लोकानतीतान्ददर्श स्वदेह इत्यादिवाक्यशतसिद्धयोगिप्रत्यक्षान्यथानुपपत्त्या तत्सिद्धे, विषयतत्सन्निकर्षयो प्रत्यक्षहेतुत्वात् । न चातीतार्थस्मरणमेवास्त्विति वाच्यम्, पूर्वाननुभूतस्यापि योगिना दर्शनात् । ये[१] तु योगजधर्मस्यापि सन्निकर्षत्वमिच्छन्ति तेषामप्यसत्पदार्थे सन्निकर्षानुपपत्ति, प्रत्यक्ष प्रति सन्निकर्षनानात्वेनाननुगमेन हेतुताग्रहानुपपत्तिश्च । ज्ञानादेर्विषयताऽऽदिरूपोऽपि सम्बन्धोऽसति न सम्भवति, सतोरेव सम्बन्धदर्शनादिति प्रत्यक्षादिषु सयोगादिरेव प्रत्यासत्ति, योगजधर्मेण चाधमतमआदिप्रतिबन्धमात्र क्रियत इति दिक् ।

शान्तोदितौ व्याख्यायाव्यपदेश्य व्याख्यातु पृच्छति—अथाव्यपदेश्याः क इति । ये व्यापारान् करिष्यन्ति तेऽव्यपदेश्या इति वक्तु न शक्यते, अकरिष्यमाणव्यापारकस्यापि केवलानागतलक्षणस्य वस्तुन स्वीकारादित्यत प्रकारान्तरेणाव्यपदेश्य लक्षयति—सर्वं सर्वात्मकमिति । सर्वात्मक सर्वशक्तिकम् । तथा च सर्वत्र परिणामिन्यवस्थिता सर्वविकारजननशक्तय एवाव्यपदेश्या इत्यर्थः । ननु वर्त्तमानातीतावस्थयोरनुभवस्मरणे प्रमाणे स्त, शक्त्याख्यायां त्वनागतावस्थाया किं प्रमाणम् ? किं वा सर्वत्र सर्वशक्तिमत्त्वे प्रमाणमित्याकाङ्क्षायामाह—यत्रोक्तमिति । अभिव्यक्तिरितीरय तेनान्वय । यत्र सर्वं सर्वशक्तिमदित्यत्रार्थे पूर्वाचार्यैरिद वक्ष्यमाण प्रमाणमुक्तमित्यर्थ । तत्रादौ प्रत्यक्षस्थले शक्तिमनुमापयति—जलभूम्योरिति । स्थावरेषु रसादिभि मधुराम्लसुरभ्यसुरभिमृदुकठिनत्वादिभिर्यदनन्तरूपत्व तज्जलपृथिव्यो परिणामनिमित्तकमित्यन्वयव्यतिरेकाभ्या प्रत्यक्षतो दृष्टम्, अतो जलभूमी स्थावरात्मिके स्थावरशक्तिमत्याविति भाव, शक्तिं विनाऽपि कार्यकरणेऽतिप्रसङ्गात्, तथा जङ्गमेषु यद्वैश्वरूप्य स्थावराणा परिणामनिमित्तक दृष्टम्, मनुष्यादीनां धान्यादिस्थावरकार्याणां धान्यादिविशेषै रूपादिविशेषदर्शनात्, तथा

---

[१] नैयायिकादय इत्यर्थ ।

स्थावराणां यद्वैश्वरूप्यं तज्जङ्गमानां परिणामनिमित्तकं दृष्टम्, गोमयदुग्धादिभिर्वा यचम्पकादीनां स्थावराणां विचित्ररूपरसादिदर्शनादित्यर्थः। एवमादिदृष्टान्तैः सर्वेषु वस्तुषु सर्वविकारजननशक्तिः सिध्यतीत्याह—इत्येवमिति। यथा जलादिस्थावरात्मकम् एवम् यदपि सर्वविकारात्मकं तच्छक्तिमत्। नन्वतीतकार्यशक्तिमत्त्वं नास्ति [illegible] —जात्यनुच्छेदेनेति। यद्यप्य[illegible] तज्जातीयसर्वस्यानुच्छेदादित्यर्थः। तथा च [illegible] सर्वमेवात्र [illegible] भाव। एतेना[illegible] नियमभङ्ग, तज्जातीय[illegible] [illegible]सम्भवादिति। तदुक्तं विष्णुपुराणे—

यथा [illegible] ।
[illegible] वै तत ॥
सम्भव [illegible] ये परे द्रुमा ।
तेऽपि [illegible] ॥
एवमव्याकृतात्पूर्व [illegible] महदादय ।
सम्भवन्ति सुरास भ्यस्त[illegible]खिलज तव ॥ इति।

यदि च सर्वत्र सर्व [illegible] स्वाक्रियते तदा कथमेकस्मादेव चतुर्मुखशरीरादखिल [illegible] समुद्भव ? कथ वाऽस्त्यज [illegible] समुद्रशोषण ? कथं वा [illegible] विष्णुरुद्रपावतीशरीरादिषु विश्वरूपदर्शनम्, योगिना च स्वशरीरमनसोरनन्ता विभूतय उपपद्येरन् ? किं बहुना —

उपदक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ।
येन भूतान्यशेषेण द्रक्ष्यस्यात्मन्यथो मयि ॥
सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ।
ईक्षते योगयुक्तात्मा सर्वत्र समदर्शनः ॥

इत्यादिवाक्यै सर्वप्राणिशरीरे सर्वजातीयवस्तुसत्तावचनं शक्तिरूपतां विनाऽऽञ्जस्येन नोपपद्यते। अर्जुनादिभिश्च शक्तिरूपेणावस्थितं भाविभीष्मवधादिकमेव कृष्णादिशरीरे कालात्मकं दिव्यचक्षुषा दृष्टं योगिभिरतीतानागतमिवेति। एतेन स इदं सर्वं भवति तस्मात्सर्वमभवदितिश्रुतेः ब्रह्मविदः सर्वाभावरूपा श्रुत्युक्ता सिद्धिरुपपादिता तथा जीवोपाधावपि महैश्वर्यशक्तिमत्त्वाज्जीवानामीश्वरत्वप्रतिपादकश्रुतिस्मृतय उपपन्ना, तथा त एते सत्या अनृतापिधाना इति श्रुतिरपीति मन्तव्यम्। नन्वेवं सर्वत्र सर्वजातिशक्त्यङ्गीकारे कथमेकदा न नानाविकारोत्पत्ति ? कथं वा शिलाशकला-

दपि नाङ्कुरोत्पत्तिरस्मदादिशरीराच्चतुर्मुखादिवत् सङ्कल्पमात्रेण नाखिलप्राण्युत्पत्तिरित्याशङ्कां परिहरति—देशकालेति। देशो भूर्लोकादि, कालः कलियुगादि, आकारः संस्थानम् अवयवसंयोगविशेषः निमित्तमधर्मादिस्तैरपबन्धात् प्रतिबन्धात् एकदा कारणेषु न विरुद्धानामाममभूतशक्तीनामभिव्यक्तिवर्त्तमानलक्षणपरिणाम इत्यर्थः। एतेन च प्रतिबन्धवचनेनान्या अपि उक्ताशङ्का परिहृता। सहकारिविरहादित्यर्थ इत्यपि कश्चित्, तस्यापि प्रतिबन्धनिनिवर्तकविलम्बे पर्यवसानम्, निमित्तमप्रयोजकं प्रकृतीनां वरणभेदस्तु ततः क्षेत्रिकवद् इत्यागामिसूत्रे सर्वेषां निमित्तकारणानां स्वतन्त्रायाः प्रकृतेः परिणामेषु प्रतिबन्धनिवर्त्तकतामात्रावगमादिति। अतः शिलाशकलान्नाङ्कुरोत्पत्तिरवयवसंयोगविशेषस्याङ्कुरोत्पत्तिप्रतिबन्धकत्वाद्, अस्मदादि

[illegible], ब्रह्माण्डादिशक्तिमतश्च घटादेर्ब्रह्माण्डाद्युत्पादनं विनैव प्रायशो नाशदर्शनात्। सा शक्तिः समुत्पद्य घटादिना सहैव नश्यति, आधारनाशात्, कदाचित् नहुषशरीरादीनां रूपादिभाववत् परमेश्वरादिसङ्कल्पो घटादीनामपि प्रकृत्यापूरवशाद् अव्यवस्थिताखिलपरिणामो भवत्येव। तथा चोक्तम् लौकिकैरपि—

विषमप्यमृतं क्वचिद्भवेदमृतं वा विषमीश्वरेच्छया॥[1] इति।

एतेन तथा ज्ञानेन पुरुषार्थसमाप्त्या चित्तस्यात्यन्तिकलयकालेऽनागतदुःखमपि शक्तिरूपं चित्तेन सहैव नश्यति, अतो हेयं दुःखमनागतमिति सूत्रोक्तमनागतदुःखस्य हेयत्वमुपपन्नम्। एवं च सति विकाराणां क्वचित्क्षणमात्रमपि भवत्यनागतातीतत्तारूपमिति वक्तव्यम्, अन्यथाऽनागतदुःखस्य हेयत्वानुपपत्तिः। परेषामनागतदुःखस्य हानं हि सिद्धत्वान्न पुरुषार्थः, अस्मिन्नानागतदुःखमभावितया न घटेतेति।

पदार्थान् व्याख्याय समग्रं सूत्रार्थमाह—य एतेष्विति। अन्वयी सर्वधर्मान्वयी स्थिर इत्यर्थः। तथा चाभिव्यक्तानभिव्यक्तत्ववैधर्म्येण धर्मधर्मिणोर्विवेक इति सूत्रतात्पर्यार्थः। तदेवमन्योन्यवैधर्म्याद्धर्मेभ्योऽतिरिक्ततया धर्मी प्रसाधितः, इदानीं तदनभ्युपगमे भाष्यकारो बाधकमप्याह—यस्य त्विति। धर्ममात्रमित्यनेनैव क्षणिकत्वमप्यायातम्, अनेकक्षणस्थायित्वे हि क्षणसम्बन्धरूपधर्मवत्त्वमेव पदार्थमात्रस्य स्यादिति। धर्ममात्रमित्यस्य विवरणं निरन्वयमिति। निर्धर्मिकमित्यर्थः। धर्मिनिराकरणादात्मा क्षणिकविज्ञानमित्यायातम्, तथा च प्रथमपादोक्तमेव दूषणमाह—तस्य भोगाभाव इति। शेषं सुगमम्॥ १४॥

---

१ अस्य पूर्वार्धम् रघुवंशे—
स्रगियं यदि जीवितापहा हृदये किन्निहिता न हन्ति माम्। इति।

क्रमान्यत्व परिणामान्यत्वे हेतु ॥ १५ ॥

एकस्य धर्मिण एक एव परिणाम इति प्रसक्ते क्रमान्यत्व परिणामान्यत्वे हेतुर्भवतीति । तद्यथा—चूर्णमृत्पिण्डमृद्घटमृत्कपालमृत्कणमदिति च क्रम । यो यस्य धर्मस्य समनन्तरो धर्म स तस्य क्रम । पिण्ड प्रच्यवते घट उपजायत इति धर्मपरिणामक्रम । लक्षणपरिणामक्रमो घटस्यानागतभावाद्वर्तमानभावक्रम , तथा पिण्डस्य वर्तमानभावादतीतभावक्रम । नातीतस्यास्ति क्रम । कस्मात् ? पूर्वपरताया सत्या समनन्तरत्वम् सा तु नास्त्यतीतस्य । तस्माद् द्वयोरेव लक्षणयो क्रम । तथावस्थापरिणामक्रमोऽपि घटस्याभिनवस्य प्रान्ते पुराणता दृश्यते । सा च क्षणपरम्परानुपातिना क्रमेणाभिव्यज्यमाना परा व्यक्तिमापद्यत इति धर्मलक्षणाभ्या च विशिष्टोऽयं तृतीय परिणाम इति ।

त एते क्रमा धर्मधर्मिभेदे सति प्रतिलब्धस्वरूपा । धर्मोऽपि धर्मी भवत्यन्यधर्मस्वरूपापेक्षयेति । यदा तु परमार्थतो धर्मिण्यभेदोपचारस्तद्द्वारेण स एवाभिधीयते धर्मस्तदायमेकत्वेनैव क्रम प्रत्यवभासते ।

चित्तस्य द्वये धर्मा परिदृष्टाश्चापरिदृष्टाश्च । तत्र प्रत्ययात्मका परिदृष्टा । वस्तुमात्रात्मका अपरिदृष्टा । ते च सप्तैव भवन्त्यनुमानेन प्रापितवस्तुमात्रसद्भावा —

निरोधधर्मसंस्कारा परिणामोऽथ जीवनम् ।
चेष्टा शक्तिश्च चित्तस्य धर्मा दर्शनवर्जिता ॥ इति ॥१५॥

तत्त्ववैशारदी

क्रमान्यत्व परिणामान्यत्वे हेतु ।

किमेकस्य धर्मिण एक एव धर्मलक्षणावस्थालक्षण परिणाम उत बहवो धर्मलक्षणावस्थालक्षणा परिणामा ? तत्र किं प्राप्तम् ? एकत्वाद्धर्मिण एक एव परिणाम , न ह्येकरूपात्कारणात्कार्यभेदो भवितुमर्हति तस्याकस्मिकत्व प्रसङ्गादित्येव प्राप्त उच्यते—क्रमान्यत्वात्परिणामान्यत्वम् । एकस्या मृदश्चूर्णपिण्डघटकपालकणाकारा परिणतिपरम्परा क्रमवती लौकिकपरीक्षकैरध्यक्ष समीक्ष्यते । अन्यश्चेद् चूर्णपिण्डयोरानन्तर्यमन्यच्च पिण्डघटयोरन्यच्च घटकपालयोरन्यच्च कपालकणयो एकत्र परस्यान्यत्र पूर्वत्वात् । सोऽयं क्रमभेद परिणाम एकस्मिन्नवकल्पमान परिणामभेदमापादयति । एकोऽपि च मृद्धर्मी क्रमोपनिपतिततत्तत्सहकारिसमवधानक्रमेण क्रमवर्ती परिणामपरम्परा मुद्वहन्नैनामाकस्मिकयतीति भाव । धर्मपरिणामान्यत्ववल्लक्षणपरिणामान्य-

त्वेऽवस्थापरिणामान्यत्वे च समान क्रमान्यत्व हेतुरिति । तदेतद्भाष्येणा-बद्योत्यते—एकस्य धर्मिण इति । क्रमक्रमवतोरभेदमास्थाय स तस्य क्रम इत्युक्तम् । तथावस्थापरिणामक्रम इति । तथा हि—कीनाशेन कोष्ठागारे प्रयत्न सरक्षिता अपि हि व्रीहयो हायनैरतिबहुभि पाणिस्पर्शमात्रविशीर्यमाणावयवसस्थाना परमाणुभावमनुभवन्तो दृश्यन्ते । न चायमभिनवानामकस्मादेव प्रादुर्भवितुमर्हति । तस्मात्क्षणपरम्पराक्रमेण सूक्ष्मसूक्ष्मतरसूक्ष्मतमबृहत्तमादिक्रमेण प्रान्तेषु विशिष्टोऽय लक्ष्यत इति ।

तदिद क्रमान्यत्व धर्मधर्मिभेदपक्ष एवेत्याह—त एत इति । आ विकारेभ्य आ[१] चालिङ्गादापेक्षिको धर्मधर्मिभावो मृदादेरपि तन्मात्रापेक्षया धर्मत्वादित्याह—धर्मोपीति । यदा परमार्थधर्मिण्यलिङ्गेऽभेदोपचारप्रयोगस्तद्द्वारेण सामानाधिकरण्यद्वारेण धर्म्येव धर्म इति यावत् तदैक एव परिणामो धर्मिपरिणाम एवेत्यर्थ , धर्मलक्षणावस्थाना धर्मिस्वरूपाभिनिवेशात् । तदनेन धर्मिणो दूरोत्सारित कूटस्थनित्यत्वमित्युक्तप्रायम् ।

धर्मपरिणाम प्रतिपादयन्प्रसङ्गेन चित्तधर्माणा प्रकारभेदमाह—चित्तस्येति । परिदृष्टा प्रत्यक्षा । अपरिदृष्टा परोक्षा । तत्र प्रत्ययात्मका प्रमाणादय , रागादयस्तु वस्तुमात्रा इत्यप्रकाशरूपतामाह । स्यादेतत्—अपरिदृष्टाश्चेन्न सन्त्येवेत्यत आह—अनुमानेन प्रापितो वस्तुमात्रेण सद्भावो येषा ते तथोक्ता । पश्चा[२]न्मानसाधर्म्यादागमोऽप्यनुमानम् । सप्तापरिदृष्टान्कारिकया सगृह्णाति—निरोधेति । निरोधो वृत्तीनामसप्रज्ञातावस्था चित्तस्यागमत सस्कारशेषभावोऽनुमानतश्च समधिगम्यते । धर्मग्रहणेन पुण्यापुण्ये उपलक्षयति । क्वचित्कर्मेति पाठ । तत्रापि तज्जनिते पुण्यापुण्ये एव गृह्येते । ते चागमत सुखदु खोपभोगदर्शनाद्वानुमानतो गम्येते । सस्कारस्तु स्मृतेरनुमीयते । एव त्रिगुणत्वाच्चित्तस्य चल च गुणवृत्तमिति प्रतिक्षण परिणामोऽनुमीयते । एव जीवन प्राणधारण प्रयत्नभेदोऽसविदितश्चित्तस्य धर्म श्वासप्रश्वासाभ्यामनुमीयते । एव चेतसश्चेष्टा क्रिया तथा यया तैस्तैरिन्द्रियै शरीरप्रदेशैर्वा सप्रयुज्यते, सापि तत्सयोगादेवानुमीयते । एव शक्तिरप्युद्भूताना कार्याणा सूक्ष्मावस्था चेतसो धर्म स्थूलकार्यानुभवादेवानुमीयत इति ॥ १५ ॥

योगवार्त्तिकम्

नन्वस्तु धर्मी धर्मातिरिक्त , तथाऽप्येकस्य धर्मिण एक एव परिणामोऽ

---

१ एष च प्रयोगो न व्याकरणानुरोधी । परन्तु बहुत्रोपलभ्यते तत्त्ववैशारद्यामपि ।

२ पदज्ञानपश्चाद्भावित्वादिति भाव ।

स्तु एकस्य नानापरिणामाङ्गाकारे सहकारिभेदकल्पनागौरवादित्याशङ्कायामेकस्य धर्मिणः परिणामभेदं साधयति एकस्य धर्मिणः आगामिसूत्रवक्ष्यमाणपरिणामत्रयसिद्धये—

क्रमान्यत्वं परिणामान्यत्वे हेतुः । एकस्य धर्मिणः परिणामनानात्वे क्रियाभेदो हेतुलिङ्गमित्यर्थः ।

आशङ्कापूर्वकं सूत्रं व्याचष्टे—एकस्येति । भवतीति सिद्धान्त इति शेषः । हेतुत्वं प्रतिपादयितुमा । धर्मपरिणामविषये धर्मिणः क्रमं दर्शयति-चूर्णेति । एकैव मृत् प्रथमं चूर्णमृत्तर्भवति, ततः पिण्डमृद्भवति, ततश्च घटमृदिति । घटोत्पत्तौ मृद्धर्मिणः क्रमं प्रतिपाद्य घटलयेऽपि मृदः क्रममाह—कपालमृत्कणमृदिति । चशब्देनान्यपरिणामविषयेऽपि क्रमः समुच्चीयते । सर्वत्र मृच्छब्दो मृद्धर्मिण एकत्वप्रतिपादनार्थः, एकस्य सामान्यात्मकस्य मृद्धर्मिणोऽनङ्गीकारे मृदित्यनुगतप्रत्ययो न स्यादिति भावः । ननु धर्माणामेव क्रमः पौर्वापर्यात्मा सम्भवति न तु धर्मिण इत्याशङ्कायां प्रकृते क्रमं लक्षयति—यो यस्येति । यस्य धर्मिणो धर्मान्तरस्य समनन्तरो यो धर्मः स एव तस्य धर्मिणः क्रम इत्यर्थः । तथा च मृदेकैव चूर्णं भूत्वा पश्चात् पिण्डो भवतीत्येकः क्रमः, पश्चाच्च घट इत्यादिक्रमैर्मृद्धर्मिण एव क्रमबहुत्वमिति भावः । धर्माणां क्रमस्यैवात्र विवक्षितत्वं तु तेषां क्रमनानात्वेऽप्येकस्य धर्मिणः परिणामबहुत्वं न सिध्यतीति भाष्यकाराशयः । परिणामत्रयेऽपि क्रममुदाहरति-पिण्डः प्रच्यवत इत्यादिना नातीतस्यास्ति क्रम इति । लक्षणाल्लक्षणान्तरप्राप्तिरूपः क्रमो नातीतस्येत्यर्थः । धर्मपरिणाम इवावस्थापरिणामे प्रतिक्षणक्रमो न प्रत्यक्षीक्रियत इति तमनुमानेन साधयति—घटस्याभिनवस्येति । प्राप्त इति शेषः । सा चेति । सा च पुराणता क्षणपरम्पराऽनुपातिना प्रतिक्षणं भिन्नेन स्वरूपसत्ताक्रमसमूहेनैवाभिव्यज्यमाना भवन्ती चरमावस्थायां स्फुटप्रत्यक्षगोचरतामेति । अतः पुराणताऽभिव्यक्तिहेतुतया प्रतिक्षणमवस्थापरिणामोऽनुमीयत इति शेषः । प्रतिक्षणपरिणामतो यत्सिध्यति तदाह—धर्मलक्षणाभ्यामिति । विशिष्टोऽतिशयितः, धर्मलक्षणपरिणामयोः प्रतिक्षणमनुत्पादादवस्थापरिणामस्य च प्रतिक्षणमुत्पादादित्यर्थः । तथा चोक्तं मनुना—

घोरेऽस्मिन्भूत संसारे नित्यं सततघातिनि । इति ।

स्मृत्यन्तरेषु च—

नित्यदा ह्यङ्ग भूतानि भवन्ति न भवन्ति च ।
कालेनालक्ष्यवेगेन सूक्ष्मत्वात्तन्न दृश्यते ॥

इत्यादि च । पुराणे चात एव चतुर्विधः प्रलय उक्तः—

नित्यो नैमित्तिकश्चेति प्राकृतात्यन्तिकौ तथा ॥ इति ।

नित्य प्रतिक्षणं जायमान । एतेन स्वप्नमायाऽऽदिदृष्टान्ता अपि प्रपञ्चस्य क्षणभङ्गुरत्वेनैव श्रुतिस्मृतिष्वभिप्रेता इति ।

सूत्रतात्पर्यार्थमाह—त एव इति । प्रतिलब्धस्वरूपा प्राप्तसम्भवा इतरथा तु नेत्यर्थ । ननु धर्मिणोऽपि घटादे कपालादिधर्मत्वात् कथं धर्मधर्मिणोर्भेद इति ? तत्राह —धर्मोऽपीति । तथा च यो यस्य धर्मी स तस्माद्भिन्न इत्येव नियम इत्यर्थ । नन्वेवं धर्मधर्मिलक्षणानां परिणामभेदे कथमेकस्या प्रकृते सर्वे परिणामा इति श्रूयते—

इत्येषा प्रकृति सर्वा व्यक्ताव्यक्तस्वरूपिणी

इत्यादिस्मृतिषु ? तत्राह—यदा त्विति । यदा तु परमार्थधर्मिणि प्रधानेऽभेदोपचारेण निमित्तेन सर्वोऽपि धर्म स एवाभिधीयते तदाऽयं क्रम एकत्वेन एकनिष्ठत्वेनैव प्रतीयत इत्यर्थ । परमार्थधर्मित्वं च साक्षात्परम्परया सर्वविकाराश्रयत्वम्, तच्च प्रधानस्यैवास्तीत्यर्थ, अपारमार्थिकधर्मिण आपेक्षिकत्वात् यथा परिणामिना सत्यत्वं यथा वा ब्रह्ममीमांसायां जीवानामात्मत्वमपारमार्थिकं तयोरपि शशशृङ्गदेहाद्यापेक्षकत्वादिति भाव । अत्र प्रधानस्यैव पारमार्थिकधर्मिकत्वं वदद्भि भाष्यकारै परमात्मन एव निरतिशयसतोऽनापेक्षिकात्मनश्च पारमार्थिकसत्त्वं पारमार्थिकात्मत्वं च श्रुतिस्मृतिसिद्धमनुमतं न्यायसाम्यादिति ध्येयम् । तथाऽभेदोपचारवचनाद् धर्मधर्मिणोर्भेद एव पारमार्थिक, अविभागमात्रं त्वभेद इत्यप्युक्तमिति । तदित्थं सूत्रगणेन प्रपञ्च प्रकृतिपरिणाम इति सिद्धान्तितम् । तत्र चारम्भवादिभि सहास्माकं धर्मधर्म्यभेदसत्कार्ययोरेव विरोधो न तु प्रपञ्चस्याचेतनसूक्ष्मद्रव्योपादानकत्वेऽपि तैरभेदप्रत्ययनियामकस्याविभागलक्षणस्वरूपस्यानङ्गीकारात्, प्रागभावध्वंसयोरङ्गीकाराच्च । ये तु प्रपञ्चस्य ब्रह्मविवर्त्ततावादिनस्तै सह च नास्माकं विरोधलेशोऽपि वर्त्तते, मायापरिणामस्य प्रपञ्चस्य परमात्मन्यतात्त्विकताया अस्माभिरपीष्टत्वात्, इन्द्रो मायाभि पुरुरूप ईयते,

बहुरूप इवाभाति मायया बहुरूपया ।
रममाणो गुणेष्वस्या ममाहमिति बध्यते ॥

इत्यादिश्रुतिस्मृतिषु मायाविकारस्यैव परमात्मन्यध्यारोपावगमात्, शुक्तौ बुद्धिपरिणामरजतारोपवद् । बध्यत इति अज्ञात इत्यर्थ । यदि च मायायामपि विवर्त्तत्वं प्रपञ्चस्य कश्चिद्वदेत् तदपि परमार्थाभिप्रायेणेष्यत एवास्माभि, मायाऽपेक्षया तत्कार्याणामनित्यत्वेन तामपेक्ष्य मिथ्यात्वाद् वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यमित्यादिश्रौतदृष्टान्तैरेवमेव सिध्येदिति ।

तदेव चित्तपरिणामप्रसङ्गेन सर्ववस्तूनां भूतेन्द्रियशब्दोपलक्षितानां त्रिविध परिणामः सूत्रकारेण प्रतिपादित, तत्र सूत्रकारैश्चित्तस्य निरोध व्युत्थानसंस्काररूपावेव परिणामौ प्रतिपादितौ न सर्वं इति न्यूनता, तस्या परिहाराय परिणामात्मकान् चित्तधर्मानशेषत प्रकरणसमाप्त्यवसरे दर्शयति– चित्तस्य द्वय इति। परिदृष्टापरिदृष्टा = प्रत्यक्षाप्रत्यक्षा, प्रत्ययात्मका इति प्रत्ययो वृत्तिपरिणामविशेषो य साक्षिणि प्रतिबिम्बाधानक्षमः, स च ज्ञानेच्छाकृतिसुखदु खादिमान् प्रदीपशिखावद् द्रव्यरूप परिणामविशेष, तदात्मका तद्रूपा इत्यर्थ ।वस्तुमात्रेति। परमाणुतद्रूपवत् प्रतिबिम्बाधानाक्ष मतया साक्षिण्याभासमाना इत्यर्थ । ते चापरिदृष्टा । अनुमानेनेति। अनुमानेन साधिता वस्तुमात्रतया सत्ता येषा सप्तानामित्यर्थ । सप्त दर्शयति-निरोधेति। निरोधो वृत्तिनिरोध संस्कारजनकत्वेन निवृत्तियत्नवद्भावरूपोऽनुमीयत इति प्रागेवोक्तम्। धर्मश्चादृष्टसामान्य भोगवैचित्र्यादनुमीयते संस्कारश्च स्मृतिहेतु तयाऽनुमीयते, परिणामश्चित्तस्योपचयापचयादिवृत्त्युत्कर्षापकर्षादिभिरनुमीयते एतच्च छान्दोग्ये स्पष्टम्—अन्नमय हि सोम्य मन इत्यत्र। जीवन प्राणनादि-रूपव्यापारविशेष सुषुप्तावपि श्वासप्रश्वासाभ्यामनुमीयते, चेष्टा चित्तस्य सञ्चार, स च जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यादिहेतुभ्यां चित्तस्य चक्षुरादिदेशसंयोगवियोगाभ्याम नुमीयते। यद्यपि चित्तस्य विभुत्व तथाऽपि बाह्यसत्त्वाद्युपष्टम्भेनोपचयापचय वच्छ्रोत्रस्यैवौपाधिकी क्रियाऽप्यस्तीति भाव । शक्ति ध्यानादिसामर्थ्यम्, तच्च तत्कार्येणानुमीयते। यद्यपि कायजननशक्ति सर्वपरिणामिष्वनुमेयैव भवति तथाऽपि चित्तस्याखिलधर्मप्रसङ्गेन चित्तमधिकृत्योक्ता ॥ १५ ॥

अतो योगिन उपात्तसर्वसाधनस्य बुभुत्सितार्थप्रतिपत्तये संयमस्य विषय उपक्षिप्यते—

परिणामत्रयसंयमादतीतानागतज्ञानम् ॥ १६ ॥

धर्मलक्षणावस्थापरिणामेषु संयमाद्योगिना भवत्यतीतानागत ज्ञानम्। धारणाध्यानसमाधित्रयमेकत्र संयम उक्त । तेन परिणामत्रय साक्षात्क्रियमाणमतीतानागतज्ञान तेषु संपादयति ॥१६॥

तत्त्ववैशारदी

अत परम् आपादपरिसमाप्ते संयमविषयस्तद्वशीकारसूचनी विभूतिश्च वक्तव्या। तत्रोक्तप्रकार परिणामत्रयमेव तावत्प्रथममुपात्तसकलयोगाङ्गस्य योगिन संयमविषयतयोपक्षिपति—परिणामत्रयसंयमादतीतानागतज्ञानम्।

ननु यत्र संयमस्तत्रैव साक्षात्करणम्, तत्कथ परिणामत्रयसंयमोऽतीतानागते साक्षात्कारयेदित्यत आह — तेन परिणामत्रय साक्षात्क्रियमाणं तेषु

परिणामेष्वनुगते ये अतीतानागते तद्विषय ज्ञान सपादयति । परिणामत्रय साक्षात्करणमेव तदन्तर्भूतातीतानागतसाक्षात्करणात्मकमिति न विषयभेद संयमसाक्षात्कारयोरित्यथ ॥ १६ ॥

योगवार्त्तिकम्

पादसमाप्तिपर्यन्तानि सयमसिद्धिसूत्राण्यवतारयति—**अतो योगिन** इति । ज्ञानसाधनानि योगाङ्गानि विस्तरेण व्याख्यातानि, यागकालानावस्थाश्च चित्तस्य परिणामरूपा योगनिष्पत्त्याद्यवधारणाय दर्शिता । अत पर बुभुत्सितानां योगिभिर्जिज्ञासितानामर्थाना साक्षात्काराय यमादिसाधनसम्पन्नस्य योगिन सयमविषय उपक्षिप्यते । उभयत्र सयमाद्यथा सिद्धिर्भवति तत्सर्वं विशिष्य प्रदर्श्यत पादसमाप्तिपर्यन्तमित्यर्थ । अत्र **बुभुत्सितार्थप्रतिपत्तय** इति वचनात् तत्तद्विभूतिकामैरेव ते सयमा कर्त्तव्या, केवलमुमुक्षुभिस्तु सत्त्वपुरुषान्यतामात्रसयम कर्त्तव्य परवैराग्यायेति सूचितम् । एताश्च विभूतय सयमसिद्धिसूचिका अपि ज्ञेया ।

परिणामत्रयसयमादतीतानागतज्ञानम् । अस्य धर्मिणोऽय धर्मपरिणामस्तस्य चाय लक्षणपरिणाम, लक्षणस्य चाय नवपुराणाद्यवस्थापरिणाम इत्येवमनुक्षण यत्र कुत्रचिदर्थे सयमात्तत्साक्षात्कारे सति तदितरार्थानामपि धर्मादिपरिणामेष्वतीतानागतज्ञान सङ्कल्पमात्रेण प्रणिधानलेशादेव भवतीत्यर्थ । अन्यविषयकसयमात् प्रतिनियतपदार्थान्तरसाक्षात्कारश्च योगजधर्मबलाद्भवतीति शास्त्रप्रामाण्यादवधार्यते, धर्मविशेषात्स्वर्गविशेषवत्, तपोजन्यसिद्धिवत्, भुवनज्ञान सूर्ये सयमादिति वक्ष्यमाणसिद्धिवच्च ।

कश्चित्तु—समानविषयत्वानुरोधात् सयमविषययोरेवातीतानागतयो साक्षात्कारो भवतीत्यर्थ इत्याह, तन्न—तर्हि तत्सयमात्तज्ज्ञानमित्येव सामान्यत सूत्र युज्येत, सयमस्य स्वविषयगोचरसाक्षात्कारजनकत्वनियमाद् । अपि च परिणामत्रय साक्षात्क्रियमाण तेष्वतीतानागतज्ञान सम्पादयतीति भाष्ये पौनरुक्त्यमपि स्यादिति ।

भाष्ये—तेष्विति । धर्मलक्षणावस्थापरिणामेषु सर्ववस्तुसाधारणेष्वित्यर्थ । शेष सुगमम् ॥ १६ ॥

शब्दार्थप्रत्ययानामितरेतराध्यासात्सङ्करस्तत्प्रविभागसयमात्सर्वभूतरुतज्ञानम् ॥१७॥

तत्र वाग्वर्णेष्वेवार्थवती । श्रोत्र च ध्वनिपरिणाममात्रविषयम् । पद पुनर्नादानुसहारबुद्धिनिर्ग्राह्यमिति । वर्णा एकसमयासभवित्वात्परस्परनि

रनुगृहीतात्मानः, ते पदमसंस्पृश्यानुपस्थाप्याविर्भूतास्तिरोभूताश्चेति प्रत्येकमपदस्वरूपा उच्यन्ते ।

वर्णः पुनरेकैकः पदात्मा सर्वाभिधानशक्तिप्रचितः सहकारिवर्णान्तरप्रतियोगित्वाद्वैश्वरूप्यमिवापन्नः पूर्वश्चोत्तरेणोत्तरश्च पूर्वेण विशेषेऽवस्थापित इत्येवं बहवो वर्णाः क्रमानुरोधिनोऽर्थसंकेतेनावच्छिन्ना इयन्त एते सर्वाभिधानशक्तिपरिवृता गकारौकारविसर्जनीयाः सास्नादिमन्तमर्थं द्योतयन्तीति । तदेतेषामर्थसंकेतेनावच्छिन्नानामुपसंहृतध्वनिक्रमाणां य एको बुद्धिनिर्भासस्तत्पदं वाचकं वाच्यस्य संकेत्यते ।

तदेकं पदमेकबुद्धिविषयमेकप्रयत्नाक्षिप्तमभागमक्रममवर्णं बौद्धमन्त्यवर्णप्रत्ययव्यापारोपस्थापितं परत्र प्रतिपिपादयिषया वर्णैरेवाभिधीयमानैः श्रूयमाणैश्च श्रोतृभिरनादिवाग्व्यवहारवासनानुविद्धया लोकबुद्ध्या सिद्धवत्संप्रतिपत्त्या प्रतीयते ।

तस्य संकेतबुद्धितः प्रविभागः । एतावतामेवंजातीयकोऽनुसंहार एकस्यार्थस्य वाचक इति । संकेतस्तु पदपदार्थयोरितरेतराध्यासरूपः स्मृत्यात्मकः, योऽयं शब्दः सोऽयमर्थो योऽयमर्थः सोऽयं शब्द इत्येवमितरेतराध्यासरूपः संकेतो भवतीति । एवमेते शब्दार्थप्रत्यया इतरेतराध्यासात्संकीर्णा —गौरिति शब्दो गौरित्यर्थो गौरिति ज्ञानम् । य एषां प्रविभागज्ञः स सर्ववित् ।

सर्वपदेषु चास्ति वाक्यशक्तिः वृक्ष इत्युक्तेऽस्तीति गम्यते । न सत्तां पदार्थो व्यभिचरतीति । तथा न ह्यसाधना क्रियास्तीति । तथा च पचतीत्युक्ते सर्वकारकाणामाक्षेपः । नियमार्थोऽनुवादः कर्तृकरणकर्मणां चैत्राग्नितण्डुलानामिति । दृष्टं च वाक्यार्थे पदरचनं श्रोत्रियश्छन्दोऽधीते जीवति प्राणान्धारयति तत्र वाक्ये पदपदार्थाभिव्यक्तिस्ततः पदं प्रविभज्य व्याकरणीयं क्रियावाचकं वा कारकवाचकं वा । अन्यथा भवत्यश्वोऽजापय इत्येवमादिषु नामाख्यातसारूप्यादनिर्ज्ञातं कथं क्रियायां कारके वा व्याक्रियेतेति ?

तेषां शब्दार्थप्रत्ययानां प्रविभागः । तद्यथा—श्वेतते प्रासाद इति क्रियार्थः श्वेतः प्रासाद इति कारकार्थः शब्दः । क्रियाकारकात्मा तदर्थः प्रत्ययश्च । कस्मात् ? सोऽयमित्यभिसंबन्धादेकाकार एव प्रत्ययः संकेत इति । यस्तु श्वेतोऽर्थः स शब्दसहगतो न बुद्धिसहगतः । एवं शब्द एवं प्रत्ययो नेतरेतरसहगत इत्यन्यथा शब्दोऽन्यथार्थोऽन्यथा प्रत्यय इति

विभाग । एवं तत्प्रविभागसंयमाद्योगिनः सर्वभूतरुतज्ञानं संपद्यत इति ॥१७॥

तत्त्ववैशारदी

अयमपरः संयमस्य विषय उपक्षिप्यते—शब्दार्थप्रत्ययानामितरेतराध्यासात्संकरस्तत्प्रविभागसंयमात्सर्वभूतरुतज्ञानम् ।

अत्र वाचकं शब्दमाचिख्यासुः प्रथमं तावद्वाग्व्यापारविषयमाह—तत्रेति । वाग्वागिन्द्रियं वर्णव्यञ्जकमष्टस्थानम् । यथाह—

अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः कण्ठः शिरस्तथा ।
जिह्वामूलं च दन्ताश्च नासिकोष्ठौ च तालु च ॥

इति । सा वाग्वर्णेष्वेव यथालोकप्रतीतिसिद्धेष्वर्थवत्सु न वाचक इत्यर्थः । श्रोत्रव्यापारविषयं निरूपयति-श्रोत्रं पुनर्ध्वनेरुदानस्य वागिन्द्रियाभिघातिनो यः परिणतिभेदो वर्णात्मा तेनाकारेण परिणतन्मात्रविषयं न तु वाचकविषयमित्यर्थः । यथालोकप्रतीतिसिद्धेभ्यो वर्णेभ्यो वाचकं भिनत्ति—पदं पुनर्वाचकं नादानुसंहारबुद्धिनिर्ग्राह्यं यथाप्रतीतिसिद्धान्नादान्वर्णान्प्रत्येकं गृहीत्वानुपश्चाद्या संहरत्येकत्वमापादयति गौरित्येतदेकं पदमिति तया पदं गृह्यते । यद्यपि प्राच्योऽपि बुद्धयो वर्णाकारं पदमेव प्रत्येकं गोचरयन्ति तथापि न विशदं प्रथते । चरमे तु विज्ञाने तदतिविशदमिति नादानुसंहारबुद्धिनिर्ग्राह्यमुक्तम् । यस्तु वैजात्यादेकपदानुभवमविज्ञाय वर्णानेव वाचकानातिष्ठते तं प्रत्याह—वर्णा इति । ते खल्वमी वर्णाः प्रत्येकं वाच्यविषयां धियमादधीरन्नागदन्तका इव शिक्यावलम्बनम् संहता वा, ग्रावाण इव पिठरधारणम् । न तावत्प्रथमः कल्पः, एकस्मादर्थप्रतीतेरनुत्पत्तेः, उत्पत्तौ वा द्वितीयादीनामनुच्चारणप्रसङ्गः, निष्पादितक्रिये कर्मणि विशेषानाधायिनः साधनस्य साधनन्यायातिपातात् । तस्माद् द्वितीयः परिशिष्यते । संभवति हि ग्राव्णां संहननं पिठरधारणमेकसमयभावित्वात् । वर्णानां तु यौगपद्यासंभवः । अतः परस्परमनुग्राह्यानुग्राहकत्वायोगात्संभूयापि नार्थधियमादधते । ते पदरूपमेकमसंस्पृशन्तस्तादात्म्येनात एवानुपस्थापयन्त आविर्भूतास्तिरोभूता अयःशलाकाकल्पाः प्रत्येकमपदस्वरूपा उच्यन्ते ।

यदि पुनः पदमेकं तादात्म्येन स्पृशेयुर्वर्णास्ततो नोक्तदोषप्रसङ्ग इत्याह—वर्णः पुनरेकैकः पदात्मा सर्वाभिधानशक्तिप्रचितः सर्वाभिरभिधानशक्तिभिर्निचितः । गोगणगौरनगेत्यादिषु हि गकारो गोत्वाद्यर्थाभिधायिषु दृष्ट इति तत्तदभिधानशक्तिः । एवं सोमशोचिरित्यादिष्वौश्वराद्यर्थाभिधायिषु पदेष्वौवर्णो दृष्ट इति सोऽपि तत्तदभिधानशक्तिः । एवं सर्वत्रोहनीयम् । स चैकैको वर्णो

गकारादि सहकारि यद्वर्णान्तरमोकारादि तदेव प्रतियोगि प्रतिसम्बन्धि यस्य स तथोक्त । तस्य भावस्तत्त्वम् तस्माद्वैश्वरूप्य नानात्वमिवापन्नो न तु नानात्वमापन्न । तस्य तत्त्वादेव पूर्वो वर्णो गकार उत्तरेणौकारेण गणादिपदेभ्यो व्यावर्त्योत्तरश्चौकारो गकारेण शोचिरादिपदेभ्यो व्यावर्त्य विशेषे गोत्ववाचके गोपदस्फोटेऽवस्थापितो ऽनुसंहारबुद्धौ । अयमभिसंधि —अर्थप्रत्ययो हि वर्णैर्नियतक्रमतया परस्परमसंभवद्भिरशक्य कर्तुम् । न च संस्कारद्वारेणाग्नेयादीनामिव परमापूर्वं वा स्वर्गं वा जनयितव्येऽनियतक्रमाणामपि साहित्यमर्थबुद्ध्युपजनने वर्णानामिति सांप्रतम्, विकल्पासहत्वात् । स खल्वय वर्णानुभवजन्य संस्कार स्मृतिप्रसवहेतुरन्यो वाऽऽग्नेयादिजन्य इवापूर्वाभिधान न तावदनन्तर कल्पनागौरवापत्ते । स एव तावददृष्टपूर्व कल्पनीय । तस्य च क्रमवद्भिर्वर्णानुभवैरेकस्य जन्यत्व न संभवतीति तज्जातीयानेकावान्तरसंस्कार कल्पनेति गौरवम् । न चैष ज्ञापकहेत्वङ्गमज्ञातस्तदङ्गतामनुभवतीति । न खलु संबन्धोऽर्थप्रत्यायनाङ्गमज्ञातोऽङ्गतामुपैति । स्मृतिफलप्रसवानुमितस्तु संस्कारस्वकारणानुभवविषयनियतो न विषयान्तरे प्रत्ययमाधातुमुत्सहते, अन्यथा यत्किञ्चिदेवैकैकमनुभूय सव सर्वं जानीयादिति । न च प्रत्येकवर्णानुभवजनित संस्कारपिण्डलब्धजन्मस्मृतिदर्पणसमारोहिणो वर्णा समधिगतसहभावा वाचका इति साप्रतम्, क्रमाक्रमविपरीतक्रमानुभूताना तत्राविशेषेणार्थधीजननप्रसङ्गात् । न चैतत्स्मरणज्ञान पूर्वानुभववर्तिनो परापरता गोरयितुमर्हति । तस्माद्वर्णेभ्योऽसंभवन्नर्थप्रत्यय एकपदानुभवमेव स्वनिमित्तमुपकल्पयति । न चैष पदेऽपि प्रसङ्ग, तद्धि प्रत्येकमेव प्रयत्नभेदभिन्ना ध्वनयो व्यञ्जयन्त परस्परविसदृशतत्तत्पदव्यञ्जकध्वनिभिस्तुल्यस्थानकरणनिष्पन्ना सदृशा सन्तोऽन्योन्यविसदृशै पदै पदमेक सदृशमापादयन्त प्रतियोगिभेदेन तत्तत्सादृश्याना भेदात्तदुपधानादेकमप्यनवयवमपि सावयवमिवानेकात्मकमिवावभासयन्ति । यथा नियतवर्णपरिमाणसंस्थान मुखमेकमपि मणिकृपाणदपर्णादयो विभिन्नवर्णपरिमाणसंस्थानमनेकमादर्शयन्ति न परमार्थत । सादृश्योपधानभेदकल्पिता भागा एव निर्भागस्य पदस्य वर्णा । तेन तद्बुद्धिवर्णात्मना पदभेदे स्फोटमभेदमेव निभागमेव सभेदमिव सभागमिवालम्बते । अतो गोपदस्फोटभेदस्यैकस्य गकारभागो गौरादिपदस्फोटसादृश्येन न निर्धारयति, स्वभागिनमित्योकारेण विशिष्टो निर्धारयति । एवमोकारोऽपि भाग शोचिरादिपद सदृशतया न शक्तो निर्धारयितु स्वभागिन गोपदस्फोटमिति गकारेण विशिष्टो निर्धारयति । असहभाविनामपि च संस्कारद्वारेणास्ति सहभाव इति विशेषणविशेष्यभावोपपत्ति । न च भिन्नविषयत्वम्, संस्कारयो भागद्वयविषययोरनुभवयोस्तज्जन्मनोश्च संस्कारयोरेकपदविषयत्वात् । केवलभागानुभवेन पदमव्य-

क्रमनुभूयते । अनुसंहारधिया तु भागानुभवयोनिसंस्कारलब्धजन्मना व्यक्तमिति विशेष । अव्यक्तानुभवाश्च प्राञ्च संस्काराधानक्रमेण व्यक्तमनुभवमादधाना दृष्टा , यथा दूराद्वनस्पतौ हस्तिप्रत्यया अव्यक्ता व्यक्तवनस्पतिप्रत्ययहेतव । न चेय विधा वर्णानामर्थप्रत्यायन सामर्थ्यनी । नो खलु वर्णा प्रत्येकमव्यक्तमर्थप्रत्ययमादधत्यन्ते व्यक्तमिति शक्य वक्तुम , प्रत्यक्षज्ञान एव नियमाद्व्यक्ताव्यक्तत्वस्य वर्णेभ्यस्त्वर्थप्रत्ययो न प्रत्यक्ष । तदेष वर्णेभ्यो जायमान स्फुट एव जायेत, न त्वस्फुट । स्फोटस्य तु ध्वनिव्यङ्ग्यस्य प्रत्यक्षस्य सत स्फुटत्वाऽस्फुटत्वे कल्प्येते इत्यसमानम् । एव प्रत्येकवर्णानुभवजनितसंस्कारसहितश्रोत्रलब्धजन्मन्यनुसंहारबुद्धौ संहता वर्णा एकपदस्फोटभावमापन्ना प्रयत्नविशेषव्यङ्ग्यतया प्रयत्नविशेषस्य च नियतक्रमापेक्षतया क्रमस्यान्यत्वे तदभिव्यञ्जकप्रयत्नविशेषाभावेन तदभिव्यक्त्यभावप्रसङ्गात्क्रमानुरोधिनोऽर्थसंकेतेनावच्छिन्ना , संकेतावच्छेदमेव लौकिक सभागपदविषय दर्शयन्ति इयन्तो द्वित्रास्त्रिचतुरा पञ्चषा वा एते सर्वाभिधानशक्तिपरिवृता गकारौकारविसर्जनीया सास्नादिमन्तमर्थमवद्योतयन्तीति । तत्किमिदानीं संकेतानुसारेण वर्णानामेव वाचकत्वम् । तथा च न पद नाम किञ्चिदेकमित्यत आह—तदेतेषामिति । ध्वनिनिमित्त क्रमो ध्वनिक्रम । उपसंहृतो ध्वनिक्रमो येषु ते तथोक्ता । बुद्ध्या निभास्यते प्रकाश्यते इति बुद्धिनिर्भास । संकेतावच्छिन्ना स्थूलदर्शिलोकाशयानुरोधेन गकारौकारविसर्जनीया इत्युक्तम् , गकारादीनामपि तद्भागतया तादात्म्येन वाचकत्वात् । प्रतीत्यनुसारतस्त्वेकमेव पद वाचकमित्यर्थ ।

एतदेव स्पष्टयति—तदेक पदं लोकबुद्ध्या प्रतीयत इति सम्बन्ध । कस्मादेकमित्यत आह—एकबुद्धिविषयम् । गौरित्येक पदमित्येकाकाराया बुद्धेर्विषयो यतस्तस्मादेकम् । तस्य व्यञ्जकमाह—एकप्रयत्नाक्षिप्तमिति । रस इतिपदव्यञ्जकात्प्रयत्नाद्विलक्षण सर इतिपदव्यञ्जक प्रयत्न । स चोपक्रमत सर इतिपदव्यक्तिलक्षणफलावच्छिन्न पूर्वापरीभूत एक , तदाक्षिप्त भागानां सादृश्योपधानभेदकल्पितानां परमार्थसतामभावादभागम् । अत एव पूर्वापरीभूतभागाभावादक्रमम् । ननु वर्णा पूर्वापरीभूतास्ते चास्य भागा इति कथमक्रममभाग चेत्यत आह—अवर्णमिति । न ह्यस्य वर्णा भागा किं तु सादृश्योपधानभेदात्पदमेव तेन तेनाकारेणापरमार्थसता प्रथते । न हि मणिकृपाणदर्पणादिवर्तीनि मुखानि मुखस्य परमार्थसतोऽवयवा इति । बौद्धमनुसंहारबुद्धौ विदितमन्त्यवर्णप्रत्ययस्य व्यापार संस्कार पूर्ववर्णानुभवजनितसंस्कारसहित , तेनोपस्थापित विषयीकृतम् । वर्णानुभवतत्संस्काराणां च पदविषयत्वमुपपादितमधस्तात् । स्यादेतत् —अभागमक्रममवर्णं

चेत्पदतत्त्व कस्मादेवविध कदाचिन्न प्रथते, न हि लाक्षारसावसेकोपधाना-पादिताक्शभाव स्फटिकमणिस्तदपगमे स्वच्छधवलो नानुभूयते। तस्मात्पार-मार्थिका एव वर्णा ? इत्यत आह—परत्रेति। प्रतिपिपादयिषया वर्णैरेवा-भिधीयमानैरुच्चार्यमाणै श्रूयमाणैश्च श्रोतृभिरनादिर्योऽय वाग्व्यवहारो विभक्तवर्णपदनिबन्धनस्तज्जनिता वासना साप्यनादिरेव। तदनुविद्धया तद्वासितया लोकबुद्धया विभक्तवर्णरचितपदावगाहिन्या सिद्धवत्परमार्थवत्सा प्रतिपत्त्या सावादेन वृद्धाना पद प्रतीयते। एतदुक्त भवति—अस्ति कश्चि दुपाधिर्य उपधेयेन सयुज्यते वियुज्यते च। यथा लाक्षादि। तत्र तद्वियोगे स्फटिक स्वाभाविकेन स्वच्छधवलेन रूपेण प्रकाशत इति युज्यते। पदप्रत्ययस्य तु प्रयत्नभेदोपनीतध्वनिभेदाद यतोऽनुत्पादात्तस्य च तदा सादृश्यदोष दूषिततया वर्णात्मनैव प्रत्ययजनकत्वमिति कुतो निरुपाधिन पदस्य प्रथा ? यथाहु —

> ध्वनय सदृशात्मानो विपर्यासस्य हेतव।
> उपलम्भकमेतेषा विपर्यासस्य कारणम्॥
> उपायत्वाच्च नियत पददर्शितदर्शिनाम्।
> ज्ञानस्येव च बाधेय लोके ध्रुवमुपप्लव॥ इति।

यत पदात्मा विभक्तवर्णरूषित प्रकाशतेऽत स्थूलदर्शी लोको वर्णानेव पदमभिमन्यमानस्तानेव प्रकारभेदभाजोऽर्थभेदे सकेतयतीत्याह—तस्येति। तस्य पदस्याजानत एकस्यापि सकेतबुद्धित स्थूलदर्शिलोकहिताय वर्णात्मना विभाग। विभागमाह—एतावता न न्यूनानामधिकाना वा, एवजातीयको नैरन्तर्यक्रमविशेषोऽनुसहार एकबुद्ध्युपग्रह एतस्यार्थस्य गोत्वादेर्वाचक इति। ननु यद्येतस्यार्थस्याय शब्दो वाचक इति सकेत, हन्त भो शब्दार्थयोर्नेतरेतराध्यासस्तर्हीत्यत आह—सकेतस्त्विति। स्मृतावात्मा स्वरूप यस्य स तथोक्त। न हि कृत इत्येव सकेतोऽर्थमवधारयति, अपि तु स्मर्यमाण। एतदुक्त भवति—अभिन्नाकार एव सकेते कथञ्चिद्भेद परिकल्प्य षष्ठी प्रयुक्त ति। य एषा प्रविभागज्ञ स तत्र सयमे भवति सर्ववित्सर्वभूतरुतज्ञ इति।

तदेव कल्पितवर्णविभागमेकमनवयव पद व्युत्पाद्य कल्पितपदविभाग वाक्य मेकमनवयव व्युत्पादयितुमाह—सर्वपदेषु चास्ति वाक्यशक्तिरिति। अयम भिसधि —परप्रत्यायनाय शब्द प्रयुज्यते। तत्र तदेव च पर प्रति प्रतिपादयितव्य यत्तै प्रतिपित्सितम्। तदेव तै प्रतिपित्सित यदुपादानादिगोचर। न च पदार्थमात्र तद्गोचर किं तु वाक्यार्थ इति वाक्यार्थपरा एव सर्वे शब्दा।

-तेन स एव तेषामर्थ । अतो यत्रापि केवलस्य पदस्य प्रयोगस्तत्रापि पदान्तरेण सहैकीकृत्य ततोऽर्थो गम्यते, न तु केवलात् । कस्मात् ? तन्मात्रस्यासामर्थ्यात् । तथा च वाक्यमेव तत्र तत्र वाचकं न तु पदानि । तद्भागतया तु तेषामप्यस्ति वाक्यार्थवाचकशक्तिः पदार्थ इव पदभागतया वर्णानाम् । तेन यथा वर्णा एकैकं सर्वपदार्थाभिधानशक्तिप्रचित एव पदमप्येकैकं सर्ववाक्यार्थाभिधानशक्तिप्रचितम् । तदिदमुक्तम्—सर्वपदेषु चास्ति वाक्यशक्तिः, वृक्ष इत्युक्तेऽस्तीति गम्यते । आध्याहृतास्तिपदसहितं वृक्ष इति पदं वाक्यार्थे वर्तत इति तद्भागत्वाद्वृक्षपदं तत्र वर्तत इत्यर्थः । कस्मात्पुनरस्तीति गम्यत इत्यत आह—न सत्ता पदार्थो व्यभिचरतीति । लोक एव हि पदानामर्थावधारणोपायः । स च केवलं पदार्थमस्त्यर्थेनाभिसमस्य सर्वत्र वाक्यार्थीकरोति । सोऽयमव्यभिचारः सत्तया पदार्थस्य । अत एव शब्दवृत्तिविदां व्यवहारोऽयम्—यत्रान्या क्रियापदं नास्ति तत्रास्तिर्भवन्तीपरः[1] प्रयोक्तव्य इति ।

क्रियाभेदाव्यभिचारि प्रातिपदिकमुक्त्वा क्रियाभेदं कारकाव्यभिचारिणं दर्शयति—तथा च पचतीत्युक्त इति । पचतीत्युक्ते हि कारकमात्रस्य तदन्वययोग्यस्यावगमादन्यव्यावृत्तिपरस्तद्भेदानामनुवादः । तदेव भेद एव वाक्यार्थ इति । तथानपेक्षमपि पदं वाक्यार्थे वर्तमानं दृश्यत इति सुतरामस्ति वाक्यशक्तिः पदानामित्याह—दृष्टं चेति । न चैतावतापि श्रोत्रियादिपदस्य स्वतन्त्रस्यैव विवक्षार्थप्रत्यायनं न यावदस्त्यादिभिरभिसमासोऽस्य भवति । तथा चास्यापि वाक्यावयवत्वात्कल्पितत्वमेवेति भावः । स्यादेतत्—पदानामेव चेद्वाक्यशक्तिः कृतं तर्हि वाक्येन, तेभ्य एव तदर्थावसायादित्यत आह—तत्र वाक्य इति । उक्तमेतन्न केवलात्पदात्पदार्थः प्रतिपित्सितः प्रतीयते न यावदेतत्पदान्तरेणाभिसमस्यत इति । तथा वाक्यात्पदान्यपोद्धृत्य[2] कल्पितानि वाक्यार्थाच्चापोद्धृत्य तदेकदेशः कारकं क्रिया वा तत्पदं प्रकृत्यादिविभागकल्पनया व्याकरणीयमन्वाख्येयम् । किमर्थं पुनरेतावता क्लेशेनान्वाख्यायत इत्यत आह—अन्यथेति । भवो भवति, भवति भिक्षां देहि, भवति तिष्ठतीति नामाख्यातयोश्च साम्यात् । एवमश्वस्त्वमश्वो यातीति । एवमजापय पिब, अजापय शत्रूनिति । नामाख्यातसारूप्यादनिर्ज्ञातं नामत्वेनाख्यातत्वेन वान्वाख्यानाभावे निष्कृष्याज्ञातं कथं क्रियायां कारके वा व्याक्रियेत ? तस्माद्वाक्यात्पदान्यपोद्धृत्य व्याख्यातव्यानि, न त्वन्वाख्यानादेव परमार्थिको विभागः पदानामिति ।

---

१ 'भवन्ती' इति लट प्राचां संज्ञा ।

२ एतत्सर्वं वाक्यपदीयादौ विस्तरेण निरूपितम् ।

तदेव शब्दरूप व्युत्पाद्य शब्दार्थप्रत्ययाना सकेतापादितसकराणामसकरमाख्यातुमुपक्रमते—तेषा शब्दार्थप्रत्ययाना प्रविभागः। तद्यथा श्वेतते प्रासाद इति क्रियार्थं शब्द । स्फुटतरो ह्यत्र पूर्वापरीभूतायाः क्रियाया साध्यरूपत्वम्। तत्राप्यर्थादस्ति शब्दस्य भेद इत्याह—श्वेत प्रासाद इति कारकार्थ शब्द इति। अभिहितत्वाच्च कारकविभक्त्यभाव । अर्थं विभजते—क्रियाकारकात्मा यदर्थ इति। तयो शब्दयोरर्थ क्रियात्मा कारकात्मा च। प्रत्यय विभजते—प्रत्ययश्चेति। चशब्देन तदर्थ इत्येतत्पदमत्रानुकृष्यते। तदत्रान्यपदार्थप्रधान सबाध्यते। स एव क्रियाकारकात्मार्थो यस्य स तथोक्त । नन्वभेदेन प्रतीते शब्दार्थप्रत्ययाना सकरात्कुत प्रविभाग इत्याशयवान्पृच्छति— कस्मादिति। उत्तरमाह—सोऽयमित्यभिसबन्धादिति। सकेतोपाधिरेवैकाकारप्रत्ययो न तु तात्त्विक इत्यर्थ । सकेतस्य निमित्तता दर्शिता सकेत इति सप्तम्या। परमार्थमाह—यस्तु श्वेतोऽर्थ इति। अवस्था नवपुराणत्वादय । सहगत सकोर्ण । एव च प्रविभागसयमाद्योगिन. सर्वेषा भूताना पशुमृगसरीसृपवय प्रभृतीना यानि रुतानि तत्राप्यव्यक्त पद तदर्थस्तत्प्रत्ययश्चेति । तदिह मनुष्यवचनवाच्यप्रत्ययेषु कृतः सयम समानजातीयतया तेष्वपि कृत एवेति तेषा रुत तदर्थभेद तत्प्रत्यय च योगी जानातीति सिद्धम् ॥१७॥

योगवार्त्तिकम्

सयमान्तरस्य सिद्ध्यन्तरमाह—

शब्दार्थप्रत्ययानामितरेतराध्यासात्सकरस्तत्प्रविभागसयमात्सर्वभूतरुतज्ञानम्। गौरित्यादि शब्द गौरित्यादिरर्थ गौरित्यादि प्रत्यय, तेषा वक्ष्यमाण सकेतरूपादध्यासात्सकरो विवेकाग्रहण भवति। वस्तुतस्तु तेषा भेदोऽस्ति, अतस्तेषा प्रविभागे भेदे सयमात्साक्षात्कृते सति सर्वभूताना रुतानि ज्ञायन्ते । अय काकादिरिममर्थमेव प्रतीत्यानेन शब्देन कथयतीत्येवमित्यर्थ । यद्यपि साक्षात्कृते सतीति सूत्रे नास्ति तथाऽपि सस्कारसाक्षात्करणादित्युत्तरसूत्रेण साक्षात्कारपर्यन्तस्यैव सयमस्य सिद्धिकथनात्सर्वत्र सूत्रे सयमस्य साक्षात्कारद्वारकत्व व्याख्येयम्। अत एव भाष्यकारोऽप्यनेकसूत्रे दृग्दर्शनाभ्यासाक्षात्कारपर्यन्तता सयमस्य व्याख्यास्यति। त्रिविधैरेव शब्दैरर्थप्रत्यययोस्तेषा शब्दानामन्योन्य च सकर दर्शयितु शब्दानामेवादौ त्रैविध्य दर्शयति भाष्यकार –तत्र वागिति। तत्र शब्दमध्ये वागिन्द्रिय वर्णेष्वेव प्रयोजनवत् शब्देषु मध्ये वागिन्द्रियजन्य शब्दो वर्ण एव न तु शङ्खादिशब्दो नापि वाचक पदमित्यर्थं । उरआदिमूलध्मान शब्दो वर्ण —

अष्टौ स्थानानि वर्णानामुर कण्ठ शिरस्तथा।
जिह्वामूल च दन्ताश्च नासिकौष्ठौ च तालु च॥

इति स्मरणाद्। वागिन्द्रियस्य च शरीराद्बहिर्वृत्तिनास्ति, अतो न श्रोत्रग्राह्य-वक्ष्यमाणशब्दो नापि तदनन्तर श्रोतृबुद्धिग्राह्यो वाचकशब्दो वागिन्द्रिय-काय, श्रोतृश्रोत्रदेशे वक्तृवागिन्द्रियासम्बन्धेन श्रोत्रग्राह्यशब्दोत्पादकत्वासम्भ वाद् इति। वागिन्द्रियजन्याच्छब्दाच्छब्दान्तरमाह—श्रोत्र चेति। ध्वनिनाम वागिन्द्रियशङ्खादिष्वभिहतस्योदानवायो परिणामेद, येन परिणामेनोदान-वायुवक्तृदेहादुत्थाय शब्दधारा जनयन् श्रोतृश्रोत्र प्राप्नोति तस्य ध्वने परिणामभूत वर्णावर्णसाधारण नादाख्य शब्दसामान्यमेव श्रोत्रस्य विषय ननु ध्वन्यपरिणामभूत वाचक पदमित्यर्थ। स च शब्दो वर्णजातीयत्वेन कर्म इत्युच्यते। तृतीय शब्दमाह-पद पुनर्नादानुसंहारबुद्धिनिर्ग्राह्यमिति। यथाप्रतीतिसिद्धान्नादाख्यान् गकारादिवर्णान् प्रत्येक पदमिति गृहीत्वाऽनु पश्चाद्या बुद्ध सहरति एकत्वमापादयति, गौरित्येक पदमिति तया बुद्ध्या निर्ग्राह्य वर्णेभ्योऽतिरिक्तमखण्डमेकदैवोत्पद्यमान वक्ष्यमाण स्फोटाख्यमिति शेष। तथा चाय तृतीय शब्दोऽन्तःकरणस्यैव ग्राह्य इत्यर्थ, तस्य हि पदस्य श्रोत्रग्राह्यत्वेऽनुसंहारबुद्धेरन्तःकरणनिष्ठाया वैयधिकरण्येन हेतुत्व स्यात्, तच्चायुक्तम् सामानाधिकरण्यस्य प्रत्यासत्तितया लाघवाद्। न चानुसंहारबुद्धिरपि श्रोत्रादेरेवास्त्विति वाच्यम्, असम्भवाद्। वर्णानां ह्यैक्या-पादनमानुपूर्व्यैक्यात्, सा चानुपूर्वी गकारोत्तरौकारादिरूपिणी नानेकवर्णपदेषु श्रोत्रेण ग्रहीतु शक्यते, आशुविनाशितया वर्णाना मेलनाभावात् पूर्वपूर्ववर्ण-संस्काराणां तत्स्मृतीनां चान्त करणनिष्ठानामन्त करणसहकारित्वमेवोचितम्। अत स्मृताना वर्णाना मनसैवानुपूर्वी ग्रहीतु शक्यत इति भाव। ननु स्फोटाख्य शब्द कीदृश किङ्कारणक किंप्रमाणक इति? अत्रोच्यते—यथा बीजाङ्कुराद्यनेकावस्थो वृक्षधर्मी क्रमिकाभ्यस्ताभ्योऽतिरिक्त पल्लवादिरूपा-शेषावस्थया व्यज्यते अयमाम्रवृक्षो न वृक्षान्तरमेवरूपेण, स च बीजादिभ्यो भिन्नाभिन्न, भेदाभेदयोरनुभवात्, तथैव गकारौकाराद्यनेकावस्थो गौरित्यादि रखण्ड स्फोटशब्द क्रमिकाभ्यो गकाराद्यवस्थाभ्योऽतिरिक्त आनुपूर्वीविशेष-विशिष्टया विसर्जनीयादिरूपचरमावस्थया व्यज्यते इद गौरिति पद न तु गौर इतीत्यादिरूपेण। तच्च स्फोटपद गकारादिवर्णेभ्यो भिन्नाभिन्नम्, भेदा-भेदयोरनुभवात्। स च पदाख्यः शब्दोऽर्थस्फुटीकरणात् स्फोट इत्युच्यते। स्फोटशब्दस्य च कारणम् एकप्रयत्नजन्यो ध्वनिविशेष प्रयत्नभेदेनोच्चारणे व्यवधाने सत्येकपदव्यवहाराभावाद्। गौरित्येकपदमिति व्यवहारस्तु स्फोटे प्रमाणम्, वर्णानामनेकत्वेन तैरेकत्वव्यवहारस्याञ्जस्येनानुपपत्तेः। तथा प्र-

त्येकवर्णादनुत्पद्यमानस्यार्थप्रत्ययस्य हेतुत्व च स्फोटे प्रमाणम्। यदि चानुपूर्वीविशिष्टसमूहस्यैकत्वादेकत्वव्यवहार तेनैव रूपेणार्थप्रत्ययहेतुत्व च स्वीक्रियते तर्हि सयोगविशेषावच्छिन्नावयवसमूहादेवैकत्वव्यवहारजलाद्याहरणयोरुपपत्त्या घटाद्यवयविमात्रोच्छेदप्रसङ्ग, युक्तिसाम्यात। नन्वेव युक्तिसाम्याद्वाक्यमपि स्फोटरूपम् एकैक स्याद् इति चेद्? बाधकाभावे सतीष्टत्वादिति दिक्। भाष्यकारस्तु सक्षेपतो वर्णाना पदत्व निराकरोति—**वर्णा एकेति**। अनेकवर्णा एकसमयस्थित्यनर्हत्वात् परस्पर निरनुग्रहात्मान = असम्बद्धस्वभावा। अतस्ते पदमसस्पृश्य पदत्वमप्राप्य अत एवार्थमनुपस्थाप्याविर्भूयैव क्षणात्तिरोभूताश्चेति कृत्वा प्रत्येकमपदस्वरूपा विवेकिभिरुच्यन्त इत्यर्थ। अत्र स्वरूपग्रहणादवस्थाऽवस्थावतोरभेदेन वर्णानां पदत्व न निराकृतम्।

ननु यदि वर्णा पदस्वरूपा न भवन्ति तर्हि कथमियन्तो वर्णा क्रमविशेषावच्छिन्ना अस्यार्थस्य वाचका इति लोके सकेत्यन्त इत्याशङ्का परिहरति—**वर्णा पुनरित्यादिना**–सकेत्यन्त इति पर्य्यन्तेनेत्येकवाक्येन। अयमर्थ–यद्यपि वर्णा पदाद् भिन्नास्तथाऽप्यवस्थाऽवस्थावतोरभेदस्यापि सत्त्वादेकैकोऽपि वर्ण पदात्मा पदाभिन्नो भवति बीजाङ्कुरादिरिव वृक्षाभिन्न। अत एव पदरूपेण सर्वपदार्थाभिधानयोग्यतासम्पन्न। अत्र हेतुमाह—**सहकारीति**। पदभावे सहकारीणि यानि वर्णान्तराणि तत्प्रतियोगित्वात् तत्सम्बन्धित्वाद् अनन्तपदरूपतामिवापन्नो भवति। इवशब्दोऽत्र वैश्वरूप्ययोग्यतामात्रप्रतिपादनार्थ। वैश्वरूप्यप्रकारमाह—**पूर्वो गकार उत्तरेणौरिति** वर्णद्वयेन गण इत्यादिपदात् व्यावर्त्यते, उत्तरश्च विसर्जनीय पूर्वेण गौरितिवर्णद्वयेन गौर इत्यादिपदेभ्यो व्यावर्त्य विशेषे गौरिति स्फोटपदेऽखण्डे तादात्म्येनावस्थापितो भवति, इति हेतोरेवरूपा बहवो वर्णा क्रमानुरोधिन आनुपूर्वीविशेषसापेक्षा पदाभेदतोऽर्थसकेतेनावच्छिन्ना नियमिता भूत्वा सर्वाभिधानसमर्था अपि इयन्त एतावत्सख्यका एते गकारादयो गामेवोपस्थापयन्ति इत्यतस्तु तेन प्रकारेण वर्णमुखेन तत्पदमवाविवेकत सकेत्यत इत्यन्वयः। तत्र **हेतुर्वाच्यस्य वाचकमिति**। पदमेव हि वाच्यस्य वाचकमुपस्थापकम्। अन्यस्यान्यरूपेण सकेते हेतुरेतेषामित्यादि–**निर्भास** इत्यन्तम्। य पदाख्यो बुद्धिमात्रग्राह्य स्फोट एतेषा वर्णानाम् अर्थसकेतेनावच्छिन्नाना तथा समासो ध्वनिजन्य क्रम आनुपूर्वीविशेषो येषा तादृशानाम्। एकोऽभिन्न इति पदस्य स्वरूपाख्यानम्। समासो वाक्यार्थ। अय भाव–यथा सयुक्त कपालद्वय जलाहरणहेतुरित्यविवेकतो बालकेभ्य उपदिश्यते पटादिभ्यो

घटस्य व्यावर्त्तकान्तरासम्भवात्, ततश्च बालक कपालाविवेकेन घटस्यैव जलाहरणहेतुत्व गृह्णाति, एवमेव स्फोटान्तरव्यावर्त्तनाय वर्णाविवेकेनैव स्फोटे सकेतोपदेशः सकेतग्रहश्च भवतीति न वर्णेषु सकेताऽनुपपत्तिरिति ।

त्रिविध शब्द प्रदर्श्येदानीं तेषा मध्यात्सकेतकारण प्रतिपादयति—तदेकमिति । प्रतीयत इत्यनेनान्वय । अयमथ –यद्यपि तत्पदस्फोटाख्यम् एकमेव,न तु वर्णावदनेकम् एकत्वे प्रमाणमेकबुद्धिविषयमिति तथा वक्तुरेकेनैव प्रयत्नेन ध्वन्याविद्वारोत्पादितम्, वर्णास्तु प्रयत्नभेदेनाप्युत्पद्यन्ते; तथाऽभाग निरशम् वर्णव्यूहस्तु वनवत् साश तथाऽक्रमम् एकदैवोत्पद्यमान न तु वर्णावत् क्रमेण अत एभिर्हेतुभिर्वर्णेभिन्नम्, किञ्च बौद्ध बुद्धिमात्रग्राह्य तथाऽन्त्यवर्णस्य प्रत्ययरूपव्यापारेणाभिव्यक्तम् वर्णास्तु नैव तथाऽपि परप्रतिपिपादयिषया वक्तृभिरभिधीयमानै श्रोतृभिश्च श्रूयमाणैर्वर्णैरेवरूपै सिद्धवत्परमार्थवदन्योन्यसम्प्रतिपत्त्या सवादेन प्रतीयते व्यवह्रियते, न तु वर्णेभ्योऽन्येन रूपेण । तत्र हेतुरनादिवाग्व्यवहारवासनावशीकृतया लौकिकबुद्ध्येति। अत्राभिधीयमानैरित्यनेन वागिन्द्रियविषयवर्णाविवेक पदस्येति, श्रूयमाणैरित्यनेन श्रोत्रविषयशब्दाविवेक पदस्येति बोध्यम् ।

तदेव त्रिविधशब्दानामन्योन्याध्यासात्सङ्करो दर्शित । इदानीं त्रिविध शब्देनार्थप्रत्यययोरध्यास प्रतिपादयितु शब्दव्यवहारस्य सकेतग्रहमूलकत्व माह तस्येति । तस्य पदस्य प्रविभागो विषयव्यवस्था सकेतग्रहादेव भवति । प्रविभागमेवाह—एतावतामिति । एतावता वर्णानाम् एवजातीयक एवमानुपूर्वीकोऽनुसंहारो मिलनमेतस्यार्थस्य वाचक उपस्थापक इत्येवरूपा विभाग इत्यर्थ । एकस्यार्थस्येति पाठेऽर्थविशेषस्येत्यर्थ। सकेतशब्दार्थमाह—सकेतस्त्विति । अध्यास सकेतकर्तुराहार्यारोप, आरोपिताभेद इति यावत् । तस्यैव च ज्ञान पदार्थोपस्थापकम् । तत्राधुनिकनामादिकल्पनाव्यावर्त्तनाय स्मृत्यात्मक इति । विषयविषयिणोरभेदात् पाणिन्यादिस्मृत इत्यर्थ । न च कल्पिताभेदस्यासत कथ सकेतत्वमिति वाच्यम्, असत्ख्यात्यनभ्युपगमेनान्यत्र सत एवाभेदस्यान्यत्र कल्पनादिति । अध्यासस्य संकेतत्वे प्रमाणमाह—योऽय शब्द इत्यादिना–भवतीत्यन्तेन । ओमित्येकाक्षरं ब्रह्मेत्यादि शास्त्रेषु, कम्बुग्रीवादिमान् घट इत्यादिर्लोके च पदपदार्थयोरभेदारोप एव सकेतो दृश्यत इत्यर्थ, ओमित्यादिशब्दवाच्यत्वलक्षणायां प्रमाणाभावादिति । अत एव कोशेषु अमरा निर्जरा देवा इत्यादिना शब्दार्थयोरारोप्यमाणाभेद एव संकेतो दृश्यत इति । अत एवैतेनानाद्यभेदारोपेणागमिनो मन्त्रार्थयोरभेदोपासनामुपदिशन्ति, मीमांसकाश्च मन्त्रमयीं देवतामाहु । या त्वस्माच्छब्दादयमर्थो बोद्धव्य इतीश्वरेच्छाविषयत्व शक्तिरिति

तन्त्रान्तरे[1] लक्षिता साऽप्रामाणिकी लक्षणाऽदिसाधारणी च । अपि चेश्वरमजानतोऽपि शब्दार्थप्रत्ययो दृश्यते तथा पदपदार्थयोरभेदेन संकेतोऽपि न युज्येतेत्यादिदोषो बोध्य । इदानीमुक्तसंकेतबुद्धिनिमित्तक त्रयाणां संकेत इत्याह—एवमेत इति । एव संकेतबुद्धे कारणाद् एते त्रिविधा शब्दा अर्थप्रत्ययौ च सङ्कीर्णाववविक्तौ च । तत्र संकेतग्रह एव शब्दार्थयोरितरेतराध्यासः शब्दार्थयोस्तु प्रत्ययेन सहैकाकारत्वादन्योऽध्यास प्रसिद्ध एवेति भाव । सङ्कराकारमाह—गौरिति । य इति । स एव शब्दादीनां तत्त्वज्ञो नान्य इत्यर्थ ।

वर्णध्वनिपदानामन्योन्यसङ्करवदिदानीं पदवाक्ययोस्तदर्थयोश्च सङ्करेणापि शब्दार्थप्रत्ययानां सङ्कर दर्शयति—सवपदेष्विति । वाक्यशक्ति पदार्था ०न सहकारेण वाक्यभवनशक्ति । तथा च वृक्ष इत्यादिपदाना वृक्षोऽस्ति वृक्षश्चलति वृक्षश्छिद्यत इत्यादिवाक्यै सङ्करोऽविवेक इति भाव । पदेषु वाक्यशक्तिमुदाहरति–वृक्ष इत्युक्त इति । वृक्ष इत्युक्ते सत्याकाङ्क्षापूरणार्थ योग्यताऽऽदिवशादस्तीति शब्दो गम्यतेऽध्याह्रियत इत्यर्थ । तथा च पदे वाक्यसाकर इति भाव । ननु शब्दाध्याहारो न सम्भवति, एकस्मिन्नेवार्थे शब्दानामानन्त्यात् शब्दविशेषानुमापकलिङ्गाद्यनुपस्थितेरिति चेत् ? न, स्वेच्छया स्वय कल्पितेन केनाप्याकाङ्क्षापूरकशब्देन वक्तृतात्पर्यविषयार्थबोधसम्भवात् । अर्थविशेषानुमाने त योग्यताऽऽकाङ्क्षातात्पर्यादिकमेव लिङ्गमस्ति । एतदेवाह–न सत्तामिति । योग्यताप्रदर्शनेनाकाङ्क्षातात्पर्यादयोऽप्युपलक्षिता, केवलयोग्यताया अर्थान्तरसाधारण्यादिति । उदाहरणान्तरमाह—तथा न हीति । आक्षेपोऽनुमानम् । नन्वेव कारकवाचकपदाना कुत्रापि प्रयोगो न स्यादित्यत्राह—नियमार्थ इति । योग्यताऽऽदिभि सर्वत्रार्थविशेषानुमान न सम्भवति, अत कारकाणां सामान्यतोऽनुमितानामपि नियमार्थं कारकान्तरव्यावृत्त्यर्थश्चैत्रोऽग्निना भजनमित्यादिपदैश्चैत्राग्निभजनानां कर्तृकरणकर्मणामनुवाद इत्यर्थ । इदानीमध्याहार विनाऽपि पदवाक्ययो सङ्करमर्थाभेदनिमित्तक दर्शयति—दृष्टश्चेति । छन्दोऽधीतइति वाक्यस्यार्थे श्रोत्रिय इति पदस्य, तथा प्राणान् धारयतीतिवाक्यस्यार्थे जीवतीतिपदस्य च वचनमित्यर्थ,

जन्मना ब्राह्मणो ज्ञेय सस्काराद् द्विज उच्यते ।
विद्यया याति विप्रत्व त्रिभि श्रोत्रिय उच्यते ॥

---

१ न्यायशास्त्रे इत्यर्थः ।

इतिस्मृते, जीव बलप्राणधारणयोरित्यनुशासनाच्चेति। ननु यदि वाक्यार्थ प्रतिपत्ति पदादपि भवति, तर्हि गुरुतरस्य छन्दोऽधीत इति वाक्यस्य वचन कदाऽपि न स्यादित्याशङ्कायामाह—तत्र वाक्य इति। अत एव पदवाक्ययो साङ्कर्यात् सशयस्थले पद वाक्येन विवरणीयमिति। प्रसङ्गादाह तत इति। यतो वाक्यार्थेऽपि पदरचना भवति, अत सदेहस्थले पदमशभेदैर्वाक्येन विवरणीयमित्यर्थ। अव्याकरणेऽथाप्रत्ययाद्वाक्यव्यवहरणमव व्यर्थं स्यादित्याह—अन्यथेति। भवतीति प्रयुक्ते नामाख्यातया सारूप्याद्भवति घटो भवति भिक्षा देहीत्यर्थद्वयसदेहेऽनवधारित पद कथ किमर्थं क्रियायां कारके वा व्याक्रियेत, श्रोतुरर्थप्रत्ययासभवाद्, एवमश्व इति प्रयुक्ते गतिमकार्षीर्घोटको वेति सशयो नामाख्यातसारूप्यात्, तथाऽजापयइति प्रयुक्ते छाग्या पय शत्रून् पराभावितवान्वेत्यर्थसशयो नामाख्यातसारूप्याद् इत्यर्थ।

तदेव शब्दार्थप्रत्ययाना सङ्कर प्रदर्श्येदानीं प्रविभाग दर्शयति—तेषामित्यादिना। तत्रादौ शब्दभेदेऽप्यर्थप्रत्यययोरभेदेन शब्दार्थयोर्भेद दर्शयति—श्वेतत इत्यादिना-प्रत्ययश्चेत्यन्तेन। क्रिया सा यद्रूपोऽर्थो यस्य स क्रियाऽर्थ। श्वेतत इतिशब्द, तथा कारक निद्धरूपोऽर्थो यस्य स कारकार्थ, श्वेत इतिशब्द एतौ शब्दौ भिन्नौ, एतयोरर्थस्तु क्रियाकारकरूप एक एव श्वेतगुणमात्र, एव प्रत्ययोऽपि। क्रियाकारकात्मकगुणाकारत्वे प्रमाण पृच्छति—कस्मादिति। उत्तरम्—सोऽयमित्यभिसम्बन्धादिति। श्वेतत या क्रिया सोऽय श्वेतरूप कारको गुणो यश्च श्वेतत इत्यस्मात् श्वेताकारप्रत्यय सोऽय श्वेत इत्यस्मादपि श्वेताकार प्रत्यय इत्यभेदप्रत्यभिज्ञानादित्यर्थः। कथ तर्ह्यभेदेन शब्दार्थयो सकेत इति ? तत्राह—एकाकार इति। एकाकार आरोपरूप प्रत्यय एव सकेत आरोपिताभेद एव सकेतो न तु पारमार्थिकाभेदरूप इत्यर्थ। ननु शब्दार्थयोरभेदप्रत्ययेन प्रत्यभिज्ञैव कथ न बाध्यते ? तत्राह—यस्त्विति। यस्तु श्वेतोऽर्थ शब्दप्रत्यययोर्विषयत्वात् स्वाभि शब्दादिभ्याबृत्ताभिरवस्थाभिनवपुराणादिभिर्विक्रियमाणत्वाच्च न शब्द प्रत्यययो सहगतो न कालत सहचरो वैयधिकरण्यादित्यर्थ। एव देशतो न सहचरो यत शब्द आकाशे प्रत्ययो बुद्धावर्थस्तु श्वेतगुणादि प्रासादादिष्विति भाव। एवमिति। एव शब्दोऽपि स्वावस्थाभि विक्रियमाणो नाप्यर्थबुद्ध्यो सहचर, एव प्रत्ययाऽपीत्यर्थ। उपसहरति—इत्यन्यथेति। सूत्रार्थमुपसहरति—एव तत्प्रविभागेति। एव मनुष्यविषये शब्दार्थप्रत्ययेषु प्रविभागसयमात् साक्षात्कारपर्यन्तात्सर्वभूतानां रुत तदर्थप्रत्यय च योगी जानाति, योगजधर्मस्याचिन्त्यशक्तित्वाद् धर्माणा स्वसदृशफलदानस्यौत्सर्गिकत्वाच्चेत्यर्थ। अस्मदादीना च शब्दार्थप्रत्ययभेद[illegible]कारे सत्यपि तस्य

साक्षात्कारस्य संयमाजन्यत्वान्न सर्वभूतरुतज्ञानं भवति, संयमस्यैव हीयं सिद्धिरिति । एवमुत्तरसूत्रेष्वपि यथास्थलमिदमेव समाधानम् ॥ १७ ॥

संस्कारसाक्षात्करणात्पूर्वजातिज्ञानम् ॥१८॥

द्वये खल्वमी संस्काराः स्मृतिक्लेशहेतवो वासनारूपा, विपाकहेतवो धर्माधर्मरूपाः । ते पूर्वभवाभिसंस्कृताः परिणामचेष्टानिरोधशक्तिजीवनधर्मवदपरिदृष्टाश्चित्तधर्माः । तेषु संयमः संस्कारसाक्षात्क्रियायै समर्थः । न च देशकालनिमित्तानुभवैर्विना तेषामस्ति साक्षात्करणम् । तदित्थं संस्कारसाक्षात्करणात्पूर्वजातिज्ञानमुत्पद्यते योगिनः । परत्राप्येवमेव संस्कारसाक्षात्करणात्परजातिसंवेदनम् ।

अत्रेदमाख्यानं श्रूयते—भगवतो जैगीषव्यस्य संस्कारसाक्षात्करणाद्दशसु महासर्गेषु जन्मपरिणामक्रममनुपश्यतो विवेकजं ज्ञानं प्रादुरभवत् । अथ भगवानावट्यस्तनुधरस्तमुवाच—दशसु महासर्गेषु भव्यत्वादनभिभूतबुद्धिसत्त्वेन त्वया नरकतिर्यग्गर्भसंभवं दुःखं संपश्यता देवमनुष्येषु पुनः पुनरुत्पद्यमानेन सुखदुःखयोः किमधिकमुपलब्धमिति ? भगवन्तमावट्यं जैगीषव्य उवाच—दशसु महासर्गेषु भव्यत्वादनभिभूतबुद्धिसत्त्वेन मया नरकतिर्यग्भवं दुःखं संपश्यता देवमनुष्येषु पुनः पुनरुत्पद्यमानेन यत्किञ्चिदनुभूतं तत्सर्वं दुःखमेव प्रत्यवैमि । भगवानावट्य उवाच—यदिदमायुष्मतः प्रधानवशित्वमनुत्तमं च सन्तोषसुखं किमिदमपि दुःखपक्षे निक्षिप्तमिति ? भगवाञ्जैगीषव्य उवाच—विषयसुखापेक्षयैवेदमनुत्तमं सन्तोषसुखमुक्तम् कैवल्यसुखापेक्षया दुःखमेव । बुद्धिसत्त्वस्यायं धर्मस्त्रिगुणः, त्रिगुणश्च प्रत्ययो हेयपक्षे न्यस्त इति । दुःखस्वरूपस्तृष्णातन्तुः, तृष्णादुःखसंतापापगमात्तु प्रसन्नमबाधं सर्वानुकूलं सुखमिदमुक्तमिति ॥ १८ ॥

तत्त्ववैशारदी

संस्कारसाक्षात्करणात्पूर्वजातिज्ञानम् । ज्ञानजा हि संस्काराः स्मृतेर्हेतवः । अविद्यादिसंस्कारा अविद्यादीनां क्लेशानां हेतवः । विपाको जात्यायुर्भोगरूपः । तस्य हेतवो धर्माधर्मरूपाः । पूर्वेषु भवेष्वभिसंस्कृता निष्पादिताः स्वकार्ये यथासंस्कृतं व्यञ्जनं कृतमिति गम्यते । परिणामचेष्टानिरोधशक्तिजीवनान्येव धर्माश्चित्तस्य, तद्वदपरिदृष्टाश्चित्तधर्माः । तेषु श्रुतेष्वनुमितेषु सपरिकरेषु संयमः, संस्काराणां द्वयेषां साक्षात्क्रियायै समर्थः । अस्तु तत्र संयमात्तत्साक्षात्कारः पूर्वजातिसाक्षात्कारस्तु कुत इत्यत आह—न च देशेति । निमित्तं पूर्वशरीरमिन्द्रियादि च । सानुबन्धसंस्कारसाक्षात्कार एव नान्त

रीयकतया जात्यादिसाक्षात्कारमाक्षिपतीत्यर्थ । स्वसंस्कारसंयम परकीयेष्वतिदिशति—**परत्राप्येवमिति** ।

अत्र श्रद्धोत्पादे हेतुमनुभवत भावट्यस्य जैगीषव्येण संवादमुपन्यस्यति—**अत्रेदमाख्यानं श्रूयत** इति । महाकल्पो महासर्ग । तनुधर इति निर्माणकायसंपदुक्ता । भव्य शोभनो विगलितरजस्तमोमल इत्यर्थ । **प्रधानवशित्वमैश्वर्यम्** । तेन हि प्रधान विक्षोभ्य यस्मै यादृशीं कायेन्द्रियसंपद दित्सति तस्मै तादृशीं दत्ते स्वकीयानि च कायेन्द्रियसहस्राणि निर्मायान्तरिक्षे दिवि भुवि च यथेच्छ विहरतीति । संतोषो हि तृष्णाक्षय, बुद्धिसत्त्वस्य प्रशान्तता धम ॥१८॥

योगवार्त्तिकम्

संस्कारसाक्षात्करणात् पूर्वजातिज्ञानम् । संकारसंयमेनेति सूत्रस्यादौ पूरणीय संयमसिद्धिप्रकरणत्वात् ।

अत्र ज्ञानसंस्कारवद्रागादिवासनाधर्माधर्मा अपि ग्राह्या इत्याह—**द्वय** इति । अमी सूत्रोक्ता । स्मृतिर्ज्ञानविशेष, क्लेशोऽत्र रागादिरेव, अविद्याऽस्मितयो स्मृतिमध्यप्रवेशात् । न चाविद्यात एव रागादिसम्भवे तत्संस्कारे प्रमाणं नास्तीति वाच्यम्, अविद्यासाम्येऽपि कस्यचिद् दुग्ध एव प्रीतिन दध्नि, कस्यचिद्वैपरीत्यमित्यत्र वासनां विना नियामकान्तराभावेन तत्सिद्धे । तेषां दृष्टान्तेनाप्रत्यक्षत्वमनात्मधर्मत्व चाह—**त** इति । अभिसंस्कृता उपचिता परिणामादिजीवनान्तचित्तधर्मवत्र साक्षिभास्या, चित्तधर्माश्चानात्मधर्मा इत्यर्थ । एतेन धर्मादय प्रलयेऽपि चित्त एव तिष्ठन्ति, तेन चित्त बीजरूपेण नित्यमित्यायातम् । संस्कारसाक्षात्कारकारणतया संयम व्याचष्टे—**तेषु संयम** इति । नन्वज्ञाते संस्कारे संयमो न घटते, ज्ञाते च व्यर्थ इति चेत् ? न, शब्दानुमानाभ्यां सामान्यतो ज्ञाते विशेषज्ञानफलकस्य संयमस्य सम्भवात् । संस्कारसाक्षात्कारे जायमाने पूर्वजन्मज्ञान भवतीत्यत्र युक्तिमप्याह —**न चैत्या-दिना—साक्षात्करण**मित्यन्तेन । देशो जन्मभूमिर्नगरादि, कालो युगादि, निमित्त मातापित्रादि एतेषा संस्कारविषयतया तदनुभवैर्विना तान्यविषयीकृत्य संस्काराणां साक्षात्कारो न सम्भवति, सविषयकगुणग्रहणस्य विषयो परागेणैव ज्ञानेच्छाऽऽदिस्थले दृष्टत्वाद् । अत संस्कारसाक्षात्कारे पूर्वजन्मनां देशकालनिमित्तादिरूपाशेषविशिष्टानामपि साक्षात्कारो भवति विषयविध येत्यर्थ । सूत्रार्थ व्याचष्टे-**तदित्थमिति** । न केवल संस्कारसाक्षात्करात् पूर्वजातिज्ञानमेव, अपि तु भाविजन्मज्ञानमपीति स्वय पूरयति—**परत्रापीति** । भाविजन्मसंस्काराणामनागतावस्थानां साक्षात्कारादिति शेष ।

संस्कारसाक्षात्करणात्पूर्वादिजन्मान्यशेषविशेषैर्ज्ञायन्त इत्यत्र प्रमाणतया

जैगीषव्यावटयो सवादमाह—अत्रेदमाख्यानमिति । अत्र पूर्वजाति-ज्ञानविषये महासर्गेषु प्राकृतसर्गेषु जन्मक्रम बाल्ययौवनवार्द्धक्यादिरूप च तत्परिणामक्रम च साक्षात्कुर्वतो जैगीषव्यस्य तारक सवविषयकमित्यागामिसूत्रलक्षणीय विवेकज ज्ञानमुदभूद्, अथानन्तरर तमाहावटयनामा योगी लिङ्गशरीरमात्रविहारी परीक्षाऽर्थं तनुधरो निमाणकाय धृत्वा पप्रच्छेत्यर्थ । भव्यत्वात् कुशलत्वादनभिभूतवृत्तिसत्त्वेनेत्यस्याधिक किमुपलब्धमित्यनेनान्वय । यथाश्रुते भव्यत्वाख्यजीवन्मुक्तयनन्तरम् आकाशादिगमनासम्भवादिति । सम्पश्यता=उपभुञ्जानेन, देवतामनुष्येषु जायमानेनेत्यनेन च तत्रत्यसुखमुपभुञ्जानेनेत्युपलक्षितम् । सुखदु खयोमध्ये संसारे किं बहुलमिति पृष्ट स दु खबहुत्वप्रतिपादनाय सर्वमेव दुःखमित्याह—दशस्विति । अनुभूत सुखमिति शेष । सुखस्यापि दु खत्व गुणवृत्त्यविरोधाच्चेत्यनेनोक्तम् । प्रधानवशित्व स्वेच्छया प्रकृतिनियोक्तृत्व तत्कार्यत्वात्तद्रूपम् ऐश्वयसुख तथा सन्तोषसुख सन्तोषोत्थ सुख प्रधानवशित्वेन हि कामसमाप्त्या विषयेष्वलम्प्रत्ययरूप वैतृष्ण्याख्य सन्तोषमुत्पाद्य चित्तस्य स्वाभाविक सुखमभिव्यज्यत इति । कैवल्यापेक्षया दु खमुपपादयति—बुद्धिसत्त्वस्येति । बुद्धिसत्त्वस्याय धर्म सन्तोषाख्योऽलम्प्रत्यय त्रिगुण सुखादिगुणत्रयवान् सुखादिगुणत्रयश्च प्रत्ययो बुद्धिपरिणामो हेयपक्षे दु खपक्षे न्यस्तो मधुविषसम्पृक्तान्नवदित्यथ । कैवल्यस्य च सुखत्वम् आत्यन्तिकदु खनिवृत्तिरूपतयोक्तम् । सुख दुःख सुखात्यय इति मोक्षशास्त्रे परिभाषणात, निरुपाधिप्रियत्वस्यैव सुखत्वाच्चेति । यथा वाऽत्र कैवल्ये सुखशब्दो दु खनिवृत्त्यादिपरतया निर्णीत एव श्रुतिस्मृत्योरपि निर्णय, सर्वशास्त्रेष्वेकरूपव्यवहारौचित्यादिति । नन्वेव कथ सन्तोषसुखस्यानुत्तमत्व श्रुतिस्मृत्युक्तमुपपद्येत ? तत्राह—दु खरूप इति । दु खसाधनतया दु खरूपस्तृष्णाऽऽत्मकस्तन्तुर्बन्धकरज्जुस्ततो दृष्टोऽर्थो बन्धरूपो य सम्यक्तयोद्वेजकस्तस्यापगमात् प्रसन्न वैषयिकदु खाकलुषितम् अबाधमक्षय यावद्बुद्धिस्थायि सर्वेषामेवानुकूल प्रियमिद सन्तोषात्थ प्रधानवशित्वमूलक सुखमुक्त शास्त्रेष्वित्यर्थ ॥ १८ ॥

प्रत्ययस्य परचित्तज्ञानम् ॥ १९ ॥

प्रत्यये सयमात्प्रत्ययस्य साक्षात्करणात्तत परचित्तज्ञानम् ॥ १६ ॥

तत्त्ववैशारदी

प्रत्ययस्य परचित्तज्ञानम् । परप्रत्ययस्य चित्तमन्यस्य साक्षात्करणादिति ॥१६॥

योगवार्त्तिकम्

प्रत्ययस्य परचित्तज्ञानम् ।

व्याचष्टे—**प्रत्यय** इति । प्रत्ययस्य रागादिमत्या स्वकीयचित्तवृत्ते संयमेनाश्रयादिरूपैरशेषविशेषैः साक्षात्करणात्ततस्तस्माच्चित्तं परस्य भिन्नस्य चित्तान्तरस्याप्यशेषविशेषतो ज्ञानं सङ्कल्पमात्रेणैव भवतीत्यर्थः ॥ १९ ॥

न च तत्सालम्बनं तस्याविषयीभूतत्वात् ॥ २० ॥

रक्तं प्रत्ययं जानात्यमुष्मिन्नालम्बने रक्तमिति न जानाति । परप्रत्ययस्य यदालम्बनं तद्योगिचित्तेन नालम्बनीकृतम् । परप्रत्ययमात्रं तु योगिचित्तालम्बनीभूतमिति ॥२०॥

तत्त्ववैशारदी

यथा संस्कारसाक्षात्कारस्तदनुबन्धपूर्वजन्मसाक्षात्कारमाक्षिपत्येवं परचित्तसाक्षात्कारोऽपि तदालम्बनसाक्षात्कारमाक्षिपेदिति प्राप्त आह—**न च तत्सालम्बनं तस्याविषयीभूतत्वात्** । सानुबन्धसंस्कारविषयोऽसौ संयमः । अयं तु परचित्तमात्रविषय इत्यभिप्रायः ॥२०॥

योगवार्त्तिकम्

ननु यथा संस्कारसाक्षात्कारे तद्विषयदेशादिकमपि साक्षात्क्रियते किमेवं चित्तान्तरसाक्षात्कारे तद्विषयोऽपि नियमेन साक्षात्क्रियते न वेति जिज्ञासायामाह—**न च तत्**[1] **सालम्बनमिति** । तत् परचित्तज्ञानं सालम्बनं न नियमेन भवति, तस्य परचित्तालम्बनस्य संयमविषयेण स्वचित्तेनाविषयीकरणादित्यर्थः । तत्प्रतिपादकशास्त्राभावाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम् । न च तत् सालम्बनमित्युक्तं विवृणोति—**रक्तमिति** । तस्येत्यादिं हेतुं विवृणोति—**परप्रत्ययस्येति** । उपसंहरति—**परप्रत्ययेति** । तस्मात्परप्रत्ययमात्रं योगिचित्तस्यालम्बनीभूतं न तु परचित्तस्यालम्बनमपीति तुशब्दार्थः ॥ २० ॥

कायरूपसंयमात्तद्ग्राह्यशक्तिस्तम्भे चक्षुःप्रकाशासंप्रयोगेऽन्तर्धानम् ॥२१॥

कायस्य रूपे संयमाद् रूपस्य या ग्राह्या शक्तिस्तां प्रतिष्टभ्नाति । ग्राह्यशक्तिस्तम्भे सति चक्षुःप्रकाशासंप्रयोगेऽन्तर्धानमुत्पद्यते योगिनः । एतेन शब्दाद्यन्तर्धानमुक्तं वेदितव्यम् ॥२१॥

---

१ वार्तिककारमतेन एतत् न स्वतन्त्रं सूत्रम् अपि तु पूर्वसूत्रस्यैव भाष्यमिति प्रतिभाति । वैशारद्यनुरोधात्तु पृथक् स्थापितम् ।

तत्त्ववैशारदी

कायरूपसंयमात्तद्ग्राह्यशक्तिस्तम्भे चक्षुःप्रकाशासम्प्रयोगेऽन्तर्धानम् ।
पञ्चात्मकः कायः । स च रूपवत्तया चाक्षुषो भवति । रूपेण हि कायश्च तद्रूपं च चक्षुर्ग्रहणकर्मशक्तिमनुभवति । तत्र यदा रूपे संयमविशेषो योगिना क्रियते तदा रूपस्य ग्राह्यशक्ती रूपवत्कायप्रत्यक्षताहेतुः स्तम्भ्यते । तस्माद् ग्राह्यशक्तिस्तम्भे सत्यन्तर्धानं योगिनः । ततः परकीयचक्षुर्जनितेन प्रकाशेन ज्ञानेनासम्प्रयोगः चक्षुर्ज्ञानाविषयत्वं योगिनः कायस्येति यावत् । तस्मिन्कर्तव्येऽन्तर्धानं कारणमित्यर्थः ।

एतेनेति । कायशब्दस्पर्शरसगन्धसंयमात्तद्ग्राह्यशक्तिस्तम्भे श्रोत्रत्वग्रसनघ्राणप्रकाशासम्प्रयोगे तदन्तर्धानमिति सूत्रमूहनीयम् ॥२१॥

योगवार्त्तिकम्

कायरूपसंयमात् तद्ग्राह्यशक्तिस्तम्भे चक्षुःप्रकाशासंप्रयोगेऽन्तर्द्धानम् ।
कायस्येति । स्वशरीरस्य रूपे संयमादशेषविशेषतः कारणादिभिः साक्षात्कृते सति संकल्पमात्रेण स्वकीयरूपस्य दृश्यताशक्तिं परचक्षुःसंयोगयोग्यतां प्रतिबध्नाति, ततश्च परचक्षुःप्रकाशैस्तत्किरणैरसंयोगेऽन्तर्धानमुत्पद्यते योगिनः, दिवाऽन्धेनेव केनाप्यसौ न दृश्यत इत्यर्थः । सूत्रकारस्य न्यूनतां परिहरति—एतेनेति । एतेन रूपान्तर्द्धानेन शाखान्तरसिद्धं शब्दाद्यन्तर्द्धानमप्युपलक्षितं वेदितव्यमित्यर्थः । यदा कायस्य शब्दस्पर्शरसगन्धसंयमात्तेषां ग्राह्यशक्तिस्तम्भो भवति तदा श्रोत्रादिसन्निकर्षप्रतिबन्धाद्योगिनः शब्दादिकं बधिरेणेव केनापि न श्रूयत इति भावः ॥ २१ ॥

सोपक्रमं निरुपक्रमं च कर्म तत्संयमादपरान्तज्ञानमरिष्टेभ्यो वा ॥२२॥

आयुर्विपाकं कर्म द्विविधम्—सोपक्रमं निरुपक्रमं च । तत्र यथार्द्रं वस्त्रं वितानितं लघीयसा कालेन शुष्येत्तथा सोपक्रमम् । यथा च तदेव संपिण्डितं चिरेण संशुष्येदेवं निरुपक्रमम् । यथा वाग्निः शुष्के कक्षे मुक्तो वातेन समन्ततो युक्तः क्षेपीयसा कालेन दहेत्तथा सोपक्रमम् । यथा वा स एवाग्निस्तृणराशौ क्रमशोऽवयवेषु न्यस्तश्चिरेण दहेत्तथा निरुपक्रमम् । तदैकभविकमायुष्करं कर्म द्विविधं सोपक्रमं निरुपक्रमं च । तत्संयमादपरान्तस्य प्रायणस्य ज्ञानम् । अरिष्टेभ्यो वेति । त्रिविधमरिष्टमाध्यात्मिकमाधिभौतिकमाधिदैविकं च । तत्राध्यात्मिकं घोषं स्वदेहे पिहितकर्णो न शृणोति, ज्योतिर्वा नेत्रेऽवष्टब्धे न पश्यति । तथाधि-

भौतिक यमपुरुषान्पश्यति पितॄनतीतानकस्मात्पश्यति। तथाधिदैविक स्वर्गमकस्मात्सिद्धान्वा पश्यति विपरीत वा सर्वमिति। अनेन वा जानात्यपरान्तमुपस्थितमिति ॥ २२ ॥

तत्त्ववैशारदी

सोपक्रम निरुपक्रम च कर्म तत्संयमादपरान्तज्ञानमरिष्टेभ्यो वा।

आयुर्विपाक च कर्म द्विविध सोपक्रम निरुपक्रम च। यत्खल्वैकभविक कर्म आत्यायुर्भोगहेतुस्तदायुर्विपाकम्। तच्च किञ्चित्कालानपेक्षमेव भोगदानाय प्रस्थित दत्तबहुभोगमल्पावशिष्टफल प्रवृत्तव्यापार केवल तत्फलस्य सहसा भोक्तुमेकेन शरीरेणाशक्यत्वाद् विलम्बते तदिद सोपक्रमम्। उपक्रमो व्यापारस्तत्सहितमित्यर्थ। तदेव तु दत्तस्तोकफल तत्कालमपेक्ष्य फलदानाय व्याप्रियमाण कादाचित्कमन्दव्यापार निरुपक्रमम्। एतदेव निदर्शनाभ्या विशदयति-तत्र यथेति। अत्रैवातिवैशद्याय निदर्शनान्तर दर्शयति-यथा वाग्निरिति। परान्तो महाप्रलयमपेक्ष्यापरान्तो मरणम्। तस्मिन्कर्मणि धर्माधर्मयो संयमादपरान्तज्ञानम्। ततश्च योगी सोपक्रममात्मन कर्म विज्ञाय बहून्कायान्निर्माय सहसा फल भुक्त्वा स्वेच्छया म्रियते। प्रासङ्गिकमाह-अरिष्टेभ्यो वा। अरिवत्त्रासयन्तीत्यरिष्टानि त्रिविधानि मरणचिह्नानि। विपरीत वा सर्व माहेन्द्रजालादिव्यतिरेकेण ग्रामनगरादि स्वर्गमभिमन्यते, मनुष्यलोकमेव देवलोकमिति ॥२२॥

योगवार्त्तिकम्

सोपक्रम निरुपक्रम च कर्म तत्संयमादपरान्तज्ञानमरिष्टेभ्यो वा।

व्याचष्टे—आयुरिति। आयुष्करकर्मज्ञानादेव झटित्यझटितिरूपाभ्याम परान्तस्य मरणस्य ज्ञान भवति, अत कर्मणोर्विशेषणमायुर्विपाकमिति। तीव्रवेगेन फलदातृ यथा कलिकालीनप्रजासु बाल्ययौवनवार्द्धकाद्यवस्थाना झटित्येवारम्भकमायुष्कर कर्मेति। निरुपक्रम च मन्दवेगेन फलदातृ, यथा सत्यादिकालीनप्रजासु बाल्ययौवनवार्द्धकाद्यवस्थाना विलम्बेनारम्भकम् आयुष्कर कर्मेति। तथा च सोपक्रमस्य साक्षात्करणात् शीघ्रमरणस्य ज्ञान निरुपक्रमस्य साक्षात्करणाच्च विलम्बेन मरणस्य ज्ञान भवतीति विभाग। सोपक्रमनिरुपक्रमकर्मणोर्दृष्टान्तमाह—तत्र यथेत्यादिना। वितानित विस्तारितम्, ह्रसीयसा स्वल्पेन। यथाक्रममुभयोरपर दृष्टान्तद्वयमाह—यथा वाऽग्निरित्यादिना। कक्षे तृणे, क्षेपीयसा शीघ्रेण। उपसहरति—तदैकेति। जन्मान्तरभोगस्य कर्मणो ज्ञान वर्त्तमानदेहस्यापरान्तज्ञानहेतुरत उक्तमेकभविकमिति। भुज्यमानकर्मभि सहैकभविकमित्यर्थ। सूत्रार्थमाह—तत्संयमादिति।

ऐकभविकायुष्करकर्मसंयमात्सोपक्रमादिरूपविशेषावधारणे सति पूर्वान्तापेक्षयाऽपरान्तस्य मरणस्य शीघ्रत्वाशीघ्रत्वरूपैर्ज्ञानं भवति अरिष्टेभ्यो वेत्यर्थः। अरिष्टज्ञानस्यापीदं फलमिति सूत्रे प्रसङ्गादेवोक्तम्, संयमसिद्धीनामेव प्रकृतत्वात्। अरिष्टानि मरणचिह्नानि च योगिना समाध्यवधानार्थमवधारणीयानि। तानि व्याचष्टे—त्रिविधमिति। पिहितकर्णः स्वदेहान्तर्घोषं वह्निज्वलनशब्दवच्छब्दविशेषं न शृणोति इत्येकमरिष्टमाध्यात्मिकम्, अवष्टब्धेऽङ्गुल्यादिना भ्रामिते चक्षुषि वह्निकणतुल्यं ज्योतिर्न पश्यति इत्यपरम्, अन्यान्यपि विविधान्यरिष्टानि वसिष्ठमार्कण्डेयादिभिरुक्तानि दिनमाससंवत्सरादिभेदैः। मृत्युचिह्नानि संक्षेपत आह—विपरीतं वा सर्वमिति। सर्वं श्वासप्रश्वासादिकमिति। अनेन वा=अरिष्टेन वेत्यर्थः ॥ २२ ॥

मैत्र्यादिषु बलानि ॥२३॥

मैत्री करुणा मुदितेति तिस्रो भावनाः। तत्र भूतेषु सुखितेषु मैत्रीं भावयित्वा मैत्रीबलं लभते। दुःखितेषु करुणां भावयित्वा करुणाबलं लभते। पुण्यशीलेषु मुदितां भावयित्वा मुदिताबलं लभते। भावनातः समाधिर्यः स संयमः, ततो बलान्यवन्ध्यवीर्याणि जायन्ते। पापशीलेषूपेक्षा न तु भावना। ततश्च तस्यां नास्ति समाधिरित्यतो न बलमुपेक्षातः, तत्र संयमाभावादिति ॥२३॥

तत्त्ववैशारदी

मैत्र्यादिषु बलानि। मैत्र्यादिषु संयमान्मैत्र्यादिबलान्यस्य भवन्ति। तत्र मैत्रीभावनातो बलं येन जीवलोकं सुखाकरोति। ततः सर्वहितो भवति। एवं करुणाबलात्प्राणिनो दुःखाद् दुःखहेतोर्वा समुद्धरति। एवं मुदिताबलाज्जीवलोकस्य माध्यस्थ्यमाधत्ते। वक्ष्यमाणोपयिकं भावनाकारणत्वं समाधेराह—भावनातः समाधिर्यः स संयमः। यद्यपि धारणाध्यानसमाधित्रयमेव संयमो न समाधिमात्रं तथापि समाध्यनन्तरं कार्योत्पादात्समाधेः प्राधान्यात्तत्र संयम उपचरितः। क्वचिद्भावना समाधिरिति पाठः। तत्र भावनासमाधी समूहस्य संयमस्यावयवौ हेतू भवतः। वीर्यं प्रयत्नः। तेन मैत्र्यादिबलवतः पुंसः सुखितादिषु परेषां कर्तव्येषु प्रयत्नोऽवन्ध्यो भवतीति। उपेक्षौदासीन्यम्। न तत्र भावना नापि सुखितादिवद्ग्राह्यं किञ्चिदस्तीति ॥२३॥

योगवार्त्तिकम्

मैत्र्यादिषु बलानि। मैत्र्यादिषु संयमाद् बलान्यवन्ध्यानि वीर्याणि भवन्ति, परेषु मैत्र्याद्यर्थः प्रयत्नो विफलो न भवतीति यावत्।

तदेतद् व्याचष्टे—मैत्रीकरुणेति । मैत्र्यादित्रयविषयिण्यस्तिस्रो भावना संयमा भवन्ति, तत्र सुखितेषु मैत्री, एवंस्वरूपा एवमादिसाधनि-केत्यशेषविशेषैर्मैत्रीं भावयित्वा साक्षात्कृत्य च व्याख्यात मैत्राबलं लभत इत्यर्थः । एवं करुणामुदितयोरपि व्याख्येयम् । यद्यपि भावनाशब्दः सूत्रे नास्ति तथाऽपि तन्त्रान्तरानुसारात्स्वयं व्याख्यात । प्रथमपादोक्तभावनाशब्दवद् अत्राप्युत्पादनार्थमिति भ्रमो मा भूद् इत्येतदथ प्रकृते तन्त्रान्तरीयभावना-शब्दस्यार्थं स्वयमाह—भावना समाधिरिति । भाव्यते फलमनेनेति व्युत्पत्त्या भावनाचिन्तनयोरेकार्थतया वेति भावः । ध्यानधारणयो संग्रहाय पुनराह—य स संयम इति । य स पूर्वेषु सूत्रेषु प्रक्रान्त इत्यर्थः । भावना-शब्दोक्तसमाधिना ध्यानधारणयोरपि ग्रहणं तन्त्रान्तर इति भाव । भावनाऽत समाधिरिति पाठे तु अत सूत्रात् पूर्वाचार्योक्तादत्र भावना समाधिरेवेत्यर्थः । बलशब्द विवृण्वान सूत्रार्थमुपसंहरति—ततो बलानीति । ननु प्रथमपा-दोक्तोपेक्षा कथं मैत्र्यादिष्वित्यत्रादिशब्देन न संगृहीता ? तत्राह—पाप-शीलेष्विति । पापशीलेषु मैत्र्यादिशून्यतारूपम् उपेक्षामात्र न तु तस्याम-भावरूपिण्यामुपेक्षाया प्रतियोगितत्त्वातिरिक्त कश्चन विशेषोऽस्ति यस्य साक्षात्काराय भावना स्यात् । अतश्च तस्यामुपेक्षाया नास्ति समाधि संयमोऽ-पेक्षित इत्यर्थः । शेष सुगमम् ॥ २३ ॥

बलेषु हस्तिबलादीनि ॥२४॥

हस्तिबले संयमाद् हस्तिबलो भवति । वैनतेयबले संयमाद्वैनतेयबलो भवति । वायुबले संयमाद्वायुबलो भवतीत्येवमादि ॥२४॥

तत्त्ववैशारदी

बलेषु हस्तिबलादीनि । यस्य बले संयमस्तस्य बलं लभत इति ॥२४॥

योगवार्त्तिकम्

बलेषु हस्तिबलादीनि । हस्त्यादिबलेषु संयमाद्धस्त्यादिबलानि भवन्तीत्यर्थः । भाष्यं सुगमम् ॥ २४ ॥

प्रवृत्त्यालोकन्यासात्सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टज्ञानम् ॥२५॥

ज्योतिष्मती प्रवृत्तिरुक्ता मनसः । तस्या य आलोकस्तं योगी सूक्ष्मे वा व्यवहिते वा विप्रकृष्टे वार्थे विन्यस्य तमर्थमधिगच्छति ॥२५॥

तत्त्ववैशारदी

प्रवृत्त्यालोकन्यासात्सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टज्ञानम् । सूक्ष्मे व्यवहिते विप्रकृष्टे वार्थे संयमनं विन्यस्य तमधिगच्छति ॥२५॥

योगवार्त्तिकम्

प्रवृत्त्यालोकन्यासात्सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टज्ञानम् । व्यवहितमावृतम्, विप्रकृष्ट दूरवर्ति ।

व्याचष्टे—ज्योतिष्मतीति । ज्योतिष्मती बुद्धिपुरुषान्यतासाक्षात्काररूपिणी मनस प्रवृत्ति प्रथमपादोक्ता, तस्या य आलोकस्तत्कालीनो य सत्त्वप्रकाशस्त योगी सूक्ष्माद्यर्थषु विन्यस्य च साक्षात्करोतीत्यर्थ । अत्र न्यासमात्रवचनात् तेषु सयमापेक्षा नास्ति चक्षुर्न्यासमात्रेण घटदर्शनवद्विशुद्धसत्त्वप्रतिसन्धानमात्रेणैव सूक्ष्मादिसाक्षात्कारो भवतीति भाव । परम्परया बुद्ध्यादिविषयकसयमसाध्यत्वेनैव चास्या सिद्धे सयमसिद्धिमध्ये निवचनमिति ॥ २५ ॥

भुवज्ञान सूर्ये सयमात् ॥२६॥

तत्प्रस्तार सप्तलोका । तत्रावीचे प्रभृति मेरुपृष्ठ यावदित्येव भूर्लोक । मेरुपृष्ठादारभ्या ध्रुवाद् ग्रहनक्षत्रताराविचित्रोऽन्तरिक्षलोक । तत ‹र स्वर्लोक पञ्चविध, माहेन्द्रस्तृतीयो लोक, चतुथ प्राजापत्यो महर्लोक । त्रिविधो ब्राह्म । तद्यथा—जनलोकस्तपोलोक सत्यलोक इति ।

ब्राह्मस्त्रिभूमिको लोक प्राजापत्यस्ततो महान् ।
माहेन्द्रश्च स्वरित्युक्तो दिवि तारा भुवि प्रजा ॥

इति सग्रहश्लोक ।

तत्रावीचेरुपर्युपरि निविष्टा षण्महानरकभूमयो घनसलिलानलानिलाकाशतम प्रतिष्ठा महाकालाम्बरीषरौरवमहारौरवकालसूत्रान्धतामिस्रा । यत्र स्वकर्मोपार्जितदु खवेदना प्राणिन कष्टमायुर्दीर्घंकालमाक्षिप्य जायन्ते । ततो महातलरसातलातलसुतलवितलतलातलपातालाख्यानि सप्त पातालानि । भूमिरियमष्टमी सप्तद्वीपा वसुमती, यस्या सुमेरुर्मध्ये पर्वतराज काञ्चन । तस्य राजतवैदूर्यस्फटिकहेममणिमयानि शृङ्गाणि । तत्र वैदूर्यप्रभानुरागान्नीलोत्पलपत्रश्यामो नभसो दक्षिणो भाग । श्वेत पूर्व । स्वच्छ पश्चिम । कुरण्टकाभ उत्तर । दक्षिणपार्श्वे चास्य जम्बू । यतोऽय जम्बूद्वीप । तस्य सूर्यप्रचाराद्रात्रिन्दिव लग्नमिव विवर्तते । तस्य नीलश्वेतशृङ्गवन्त उदीचीनास्त्रय पर्वता द्विसाहस्राध्यामा । तदन्तरेषु त्रीणि वर्षाणि नवनवयोजनसहस्राणि—रमणक हिरण्मयमुत्तरा कुरव इति । निषधहेमकूटहिमशैला दक्षिणतो द्विसहस्रायामा । तदन्तरेषु त्रीणि वर्षाणि नवनवयोजन

सहस्राणि हरिवर्षं किंपुरुष भारतमिति । सुमेरो प्राचीना भद्राश्वा माल्यवत्सीमान । प्रतीचीना केतुमालाः गन्धमादनसीमान । मध्ये वषमिलावृतम् । तदेतद्योजनशतसहस्र सुमेरोर्दिशि दिशि तदर्धेन व्यूढम् ।

स खल्वय शतसहस्रा॰यामो जम्बूद्वीपस्ततो द्विगुणेन लवणोदधिना वलयाकृतिना वेष्टित । ततश्च द्विगुणा द्विगुणा शाक कुश क्रौञ्चशाल्मल गोमेधपुष्करद्वीपा समुद्राश्च सषपराशिकल्पा सविचित्रशैलावतसा इक्षुरससुरासर्पिदधिमण्डक्षीरस्वादूदका॰ सप्तसमुद्रपरिवेष्टिता वलयाकृतयो लोकालोकपवतपरिवारा पञ्चाशद्योजनको॰टपरिसख्याता । तदेतत्सव सुप्रतिष्ठितस॰स्थानमण्डमध्ये व्यूढम् । अण्ड च प्रधानस्याणुरवयवो यथाकाशे खद्योत इति॰।

तत्र पाताले जलधौ पवतेष्वेतेषु देवनिकाया असुरगन्धर्वकिंनरकिंपुरुषयक्षराक्षसभूतप्रेतपिशाचापस्मारकाप्सरोब्रह्मराक्षसकूष्माण्डविनायका प्रतिवसन्ति । सर्वेषु द्वीपेषु पुण्यात्मानो देवमनुष्या ।

सुमेरुस्त्रिदशानामुद्यानभूमि । तत्र मिश्रवन नन्दन चैत्ररथ सुमानसमित्युद्यानानि, सुधर्मा देवसभा, सुदशन पुरम्, वैजयन्त प्रासाद ।

ग्रहनक्षत्रतारकास्तु ध्रुवे निबद्धा वायुविक्षेपनियमेनोपलक्षित प्रचारा सुमेरोरुपर्युपरि सनिविष्टा दिवि विपरिवतन्ते ।

माहेन्द्रनिवासिन षड् देवनिकाया — त्रिदशा अग्निष्वात्ता याम्यास्तुषिता अपरिनिर्मितवशवर्तिन परिनिर्मितवशवर्तिनश्चेति । ते सर्वे सकल्पसिद्धा अणिमाद्यैश्वर्योपपन्ना कल्पायुषो वृन्दारका कामभोगिन औपपादिकदेहा उत्तमानुकूलाभिरप्सरोभिः कृतपरिवारा ।

महति लोके प्राजापत्ये पञ्चविधो देवनिकाय —कुमुदा ऋभव प्रतर्दना अञ्जनाभा प्रचिताभा इति । एते महाभूतवशिनो ध्यानाहारा कल्पसहस्रायुष ।

प्रथमे ब्रह्मणो जनलोके चतुर्विधो देवनिकाय —ब्रह्मपुरोहिता ब्रह्मकायिका ब्रह्ममहाकायिका अजरामरा इति । एते भूतेन्द्रियवशिनो द्विगुणद्विगुणोत्तरायुष ।

द्वितीये तपसि लोके त्रिविधो देवनिकाय —आभास्वरा महाभास्वरा सत्यमहाभास्वरा इति । ते भूतेन्द्रियप्रकृतिवशिनो द्विगुणद्विगुणोत्तरायुष सर्वे ध्यानाहारा ऊर्ध्वरेतस ऊर्ध्वमप्रतिहतज्ञाना अधरभूमिष्वनावृतज्ञानविषया ।

तृतीये ब्रह्मणः सत्यलोके चत्वारो देवनिकाया —अच्युताः शुद्ध-

निवासा सत्याभा सञ्ज्ञासञ्ज्ञिनश्चेति। ते चाकृतभवनन्यासा स्वप्रतिष्ठा उपर्युपरि स्थिता प्रधानवशिनो यावत्सर्गायुष ।

तत्राच्युता सवितर्कध्यानसुखा, शुद्धनिवासा सविचारध्यानसुखा, सत्याभा आनन्दमात्रध्यानसुखाः, सञ्ज्ञासञ्ज्ञिनश्चास्मितामात्रध्यानसुखा। तेऽपि त्रैलोक्यमध्ये प्रतितिष्ठन्ति। त एते सप्त लोका सर्व एव ब्रह्मलोका। विदेहप्रकृतिलयास्तु मोक्षपदे वर्तन्त इति न लोकमध्ये न्यस्ता इति। एतद्योगिना साक्षात्करणीय सूर्यद्वारे संयम कृत्वा ततोऽन्यत्रापि। एवं तावदभ्यसेद्यावदिद सर्वं दृष्टमिति॥ २६॥

तत्त्ववैशारदी

भुवनज्ञान सूर्ये संयमात्। आध्र्वादितो मेरुपृष्ठात्।

तदेवमनेन संग्रहश्लोकान्तेन संक्षेपत सप्त लोकानुपन्यस्य विस्तरेणाह—तत्रावीचेरिति। घनशब्देन पृथिव्युच्यते। भूमि स्थानमित्यर्थ। एते महानरका अनेकोपनरकपरिवारा बोद्धव्या। एतानेव नामान्तरेणोपसंहरति—महाकालेति।

तस्य सूर्यप्रचारात् रात्रिन्दिवं लग्नमिव विवर्तते। यमेवास्य भागं सूर्यस्त्यजति तत्र रात्रि। यमेव भागमलङ्करोति तत्र दिनमिति। सकलजम्बूद्वीपपरिमाणमाह—तदेतद्योजनशतसहस्रम्। किंभूत योजनानां शतसहस्रमित्याह—सुमेरोर्दिशि दिशि तदर्धेन पञ्चाशद्योजनसहस्रेण व्यूढ संक्षिप्तम्।

यतोऽस्य मध्यस्थ सुमेरु समुद्राश्च सर्षपराशिकल्पा इति द्विगुणा द्विगुणा इति संबन्ध। यथा सर्षपराशिर्न व्रीहिराशिरिवोच्छ्रितो नापि भूमिसमस्तथा समुद्रा अपीत्यर्थ। विचित्रै शैलैरवतंसैरिव सह वर्तन्त इति सविचित्रशैलावतसा द्वीपा। तदेतत्सर्वं सद्वीपविपिननगनगरनीरधिमालावलय लोकालोकपरिवृत विश्वम्भरामण्डल ब्रह्माण्डमध्ये व्यूढ संक्षिप्त सुप्रतिष्ठित संस्थानसंनिवेशो यस्य तत्तथोक्तम्।

ये यत्र प्रतिवसन्ति तत्र तान्दर्शयति—तत्र पाताल इति।

सुमेरो संनिवेशमाह—सुमेरुरिति।

तदेव भूर्लोक सप्रकारमुक्त्वा सप्रकारमेवान्तरिक्षलोकमाह—ग्रहेति। विक्षेपो व्यापारः।

स्वर्लोकमादर्शयति—माहेन्द्रनिवासिन इति। देवनिकाया देवजातय। षण्णामपि देवनिकायानां रूपोत्कर्षमाह—सर्वे संकल्पसिद्धा इति। सकल्पमात्रादेवैषां विषया उपनमन्ति। वृन्दारका पूज्या। कामभोगिनो मैथुन

प्रिया । औपपादिकदेहा पित्रो संयोगमन्तरेणाकस्मादेव दिव्यं शरीरं धर्मविशेषातिसंस्कृतेभ्योऽणुभ्यो भूतेभ्यो भवतीति ।

महर्लोकमाह—महतीति । महाभूतवशिनः यद्यदेतेभ्यो रोचते तत्तदेव महाभूतानि प्रयच्छन्ति । तदिच्छातश्च महाभूतानि तेन तेन संस्थानेनावतिष्ठते । ध्यानाहारा ध्यानमात्रतृप्ता पुष्टा भवन्ति ।

जनलोकमाह—प्रथम इत्युक्तक्रमेण । भूतेन्द्रियवशिन इति । भूतानि पृथिव्यादीनीन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि यथा नियोक्तुमिच्छन्ति तथैव नियुज्यन्ते ।

उक्तक्रमापेक्षया द्वितीयं ब्रह्मणस्तपोलोकमाह—द्वितीय इति । भूतेन्द्रियप्रकृतिवशिन इति । प्रकृति पञ्च तन्मात्राणि, तद्वशिनः । तदिच्छातो हि तन्मात्राण्येव कायाकारेण परिणमन्त इत्यागमिनः । द्विगुणेति । आभास्वरेभ्यो द्विगुणायुषो महाभास्वराः । तेभ्योऽपि द्विगुणायुषः सत्यमहाभास्वरा इत्यर्थः । ऊर्ध्वमित्यूर्ध्वं सत्यलोकेऽप्रतिहतज्ञाना अवीचेस्तु प्रभृत्या तपोलोकं सूक्ष्मव्यवहितादि सर्वं विजानन्तीत्यर्थः ।

तृतीयं ब्रह्मणः सत्यलोकमाह—तृतीय इति । अकृतो भवनस्य गृहस्य न्यासो यैस्ते तथोक्ताः । आधाराभावादेव स्वप्रतिष्ठाः । स्वेषु शरीरेषु प्रतिष्ठा येषां ते तथोक्ताः । प्रधानवशिनः । तदिच्छातः सत्त्वरजस्तमांसि प्रवर्तन्ते यावत्सर्गायुषः । तथा च श्रूयते —

> ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रतिसंचरे ।
> परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदम् ॥ इति ।

तदेवं चतुर्णां देवनिकायानां साधारणधर्मानुक्त्वा नामविशेषग्रहणेन धर्मविशेषानाह—तत्रेति । अच्युता नाम देवाः स्थूलविषयध्यानसुखाः । तेन ते तृप्यन्ति । शुद्धनिवासा नाम देवाः सूक्ष्मविषयध्यानसुखाः । तेन ते तृप्यन्ति । सत्याभा नाम देवा इन्द्रियविषयध्यानसुखाः तेन ते तृप्यन्ति । संज्ञासंज्ञिनो नाम देवा अस्मितामात्रध्यानसुखाः । तेन ते तृप्यन्ति । त एते सर्वे संप्रज्ञातसमाधिमुपासते । अथासंप्रज्ञातसमाधिनिष्ठा विदेहप्रकृतिलयाः कस्मान्न लोकमध्ये न्यस्यन्त इत्यत आह—विदेहप्रकृतिलयास्त्विति । बुद्धिवृत्तिमन्तो हि दर्शितविषया लोकयात्रां वहन्तो लोकेषु वर्तन्ते । न चैवं विदेहप्रकृतिलयाः सत्यपि साधिकारत्व इत्यर्थः । तदेतदासत्यलोकमा चावीचेर्योगिना साक्षात्करणीयं सूर्यद्वारे सुषुम्नाया नाड्याम् । न चैतावतापि तत्साक्षात्कारो भवतीत्यत आह—एवं तावदन्यत्रापि । सुषुम्नाया अन्यत्रापि योगोपाध्यायोपदिष्टेषु यावदिदं सर्वं जगद् दृष्टमिति । बुद्धिसत्त्वं हि स्वभावत एव विश्वप्रकाशनसमर्थं तमोमलावृतं यत्रैव रजसोद्घाट्यते तदेव प्रकाशयति । सूर्यद्वारसंयमोद्भवा

टिल तु भुवन प्रकाशयति । न चैवमन्यत्रापि प्रसङ्ग, तत्रायमस्य तावन्मात्रो-द्घाटनसामर्थ्यादिति सर्वमवदातम् ॥ २६ ॥

योगवार्त्तिकम्

भुवनज्ञान सूर्ये संयमात् ।

भुवनशब्दार्थं व्याचष्टे—तत्प्रस्तार इत्यादिना । भुवनविस्तार कथ्यत इति शेष । तत्र चतुर्दशसु लोकेषु व्यक्तेष्वादौ सप्त लोकानाह—सप्त लोका इति । लोकान् विभजते—तत्रेति । अवीचिर्नाम नरकविशेष, सर्वलोकानामवस्थान तदादाय सुमेरुपृष्ठपर्यन्त भूर्लोक, मेरुपृष्ठोपलक्षितभूर्लोकस्योपरि ध्रुवपर्यन्त भुवर्लोक, तदुपरि क्रमेण पञ्चविध स्वर्लोक, एतेन त्रिलोकव्यवस्थाऽपि दर्शिता, पञ्चाना सामान्यत स्वर्लोकत्वेनैक्यात् । पञ्चानामवान्तरभेदानाह—माहेन्द्र इत्यादिना । माहेन्द्रो लोक स्वरितिनामको भूर्भुवर्लोकापेक्षया तृतीय । एवमुत्तरत्रापि । उत्क्रम्युत्क्रमेण सप्तलोकाना सग्रहश्लोक पठति—ब्राह्म इति । अनादित्रिभूमिको ब्रह्मलोक, ततोऽध प्रजापतिलोको महान् महरिति नाम, ततोऽध स्वरितिनामा इन्द्रलोक, ततोऽधस्तारालोको द्यौरिति भुवरिति चोच्यते, तदधश्च प्रजानां मनुष्याणा लोको भूरितिनामेत्यर्थ ।

इदानीं पृथिव्या अध स्थितान् सप्त नरकान् भूर्लोकाशतया प्रतिपाद यति — तत्रेति । तत्र भूर्लोके सप्तनरकाध स्थितादवीचिनरकादुपर्युपरिस्थिता षण्महानरकभूमयो घनादीनामुत्तमोत्तम नाम् आधारा महाकालादिसज्ञका स्तिष्ठ तीत्यर्थ । घना शिलाशकलादय पार्थिवपदार्था तमश्चान्धकार । अत्र महानरकशब्दादन्येऽप्युपनरका कुम्भीपाकादयोऽनन्तास्तत्रैव तिष्ठन्तीति प्रतिपादितम् । दु खवेदना दु खभोगिन, आक्षिप्य = गृहीत्वा । भूरा दिसप्तलोकानुक्त्वा महातलादीनन्यान् सप्तलोकानाह—ततो महेति । ततोऽवीचेरध इत्यर्थ । तदेव चतुर्दश लोका भवन्तीति सूचयति—भूमिरियमष्टमीति । अत्र भूमेरष्टमीत्ववचनात्सर्वाध स्थितान्महातलादुपर्युपरि क्रमेण सप्तपातालानीत्यवगन्तव्यम् । सक्षेपतश्चतुर्दशलोकानुक्त्वा विस्तरेण विवक्षुरादौ भूर्लोकस्य विस्तारमाह—सप्तद्वीपेति । तस्य राजतेति । पूर्वादिप्रदक्षिणक्रमेणेत्यादि, दक्षिणभागाकाशस्य वैदूर्यप्रभाव्याप्त ताया वक्ष्यमाणत्वात् । श्वेतो रजतवर्ण, स्वच्छ स्फटिकवत्प्रतिबिम्बोद्ग्राही, कुरण्डक स्वर्णवर्णा पुष्पविशेष । दक्षिणेति । अस्य सुमेरोरुपरि दक्षिण पार्श्वे जम्बूनामा वृक्ष यतो यन्नाम्ना लवणोदधिवेष्टितो जम्बूद्वीपो जम्बू द्वीपनामेत्यर्थ । तस्येति । निरन्तर सूर्येण प्रदक्षिणीकरणात्तस्य सुमेरोर-वच्छेदभेदेन रात्रिंदिव सयुक्तमिव सह्विवचते भजति, तथा तस्य मेरोरुत्तर

दिशि नीलाद्यास्त्रय पर्वता प्रत्येक द्विसहस्रयोजनविस्तारास्तिष्ठन्ति तेषामवकाशेषु त्रीणि वर्षाणि प्रत्येक नवयोजनसहस्रविस्ताराणि, तत्र नीलगिरिर्मेरुलग्न नीलस्योत्तरे रमणक श्वेतस्योत्तरे हिरण्मय शृङ्गवत उत्तरे समुद्रपयन्तमुत्तरा कुरव इत्यर्थ । दक्षिणदिश्यपि सनिवेश एव बोध्य । सुमेरो प्राचीना इति । मेरो पूर्वदिशि तत्संयुक्तो माल्यवान् पर्वत, तमेव सीमान कृत्वा समुद्रपयन्त भद्राश्वनामदेश', तत्र भद्राश्वनामकमेव वर्षम्, मेरोः पश्चिमदिशि तत्संयुक्तगन्धमादनसीमान समुद्रपर्यन्ता केतुमालनामदेशा वर्षं चैकमेव केतुमालसज्ञकमित्यर्थ । मध्य इति । छत्राकारसुमेरोरधोभागे वर्षमिलावृत चतुर्दिक्षु च पर्वताश्छत्रपाश्वस्था वरणवास इव मेरुपार्श्वेष्वेव ससक्ता इति । तदेव जम्बूद्वीपस्य नववर्षाणि प्रोक्तानि । पर्वतै सह समग्र जम्बूद्वीपस्य प्रमाणमाह—तदेतदिति । तदेतज्जम्बूद्वीपाख्यस्थान योजनशतसहस्रमितम् । अतश्च सुमेरोश्चतुर्दिक्षु पञ्चाशत्पञ्चाशद्योजनसहस्रेण व्यूढ मण्डित परिसंख्यातमित्यर्थ । सुमेरुभागायेति शेष । सुमेरो परिमाणं च विष्णुपुराणे प्रोक्तम् (चतुरशीति साहस्रैर्योजनैरस्योच्छ्रायः)—

> प्रविष्ट षोडशाधस्तात् द्वात्रिंशन्मूर्ध्नि विस्तृत ।
> मूले षोडशसाहस्रो विस्तारस्तस्य भूभृत ॥
> मेरोश्चतुर्दिशस्तत्र नवसाहस्रविस्तृतम् ।
> इलावृत महाभाग ! चत्वारस्तत्र पर्वता ॥ इति ॥

एतेन मेरो पार्श्वद्वये इलावृतस्याष्टादशसाहस्रतया लक्षप्रमाणता जम्बूद्वीपस्य सिद्धेति ।

जम्बूद्वीपस्य वेष्टन लवणसमुद्रमाह—स खल्विति । अत्र—

> जम्बूद्वीप समावृत्य लक्षयोजनविस्तृत ।
> मैत्रेय ! वलयाकार स्थित क्षारोदधिर्बहि ॥

इति विष्णुपुराणात् समुद्रस्य द्वीपद्विगुणत्व पार्श्वद्वयेन बोध्यम् । ततो द्विगुणा इति । जम्बूद्वीपाद द्विगुण शाकद्वीप इत्यर्थ, शाकाच्च द्विगुण कुशद्वीप, एवक्रमेण वृद्धि । समुद्राश्चेति । स्वस्वद्वीपापेक्षया द्विगुणा' । समुद्राणां विशेषणत्रय सर्षपेत्यादि । सर्षपराशिवन्मध्ये किञ्चिन्मात्रोच्छूना, मध्ये तरङ्गबाहुल्यात्, तथा कूलद्वयस्थितैर्विचित्रशैलैरवतसकल्पै सहिता, तथा इक्षुरसादितुल्योदका इत्यर्थ' । सप्तद्वीपानां समुद्राद्विसहितानां मिलित्वा परिमाणमाह – सप्तेति । एते सप्तद्वीपा सप्तसमुद्राद्वहि स्थितेन लोकालोकपर्वतेन परिवृता पञ्चाशद्योजनकोटिपरिमिता इत्यर्थः । अलोकभूमिसहिता

इत्यपि बोध्यम् , समग्रभूगोलस्यैव पञ्चाशत्कोटिपरिमितत्वस्य पुराणेष्ववग मादिति । तदेतदिति । तदेतत्सर्वं भूगोलक सुप्रतिष्ठितमसङ्कीर्णं पञ्चाशत्कोटि परिमितस्याण्डस्य मध्ये व्यूढ सन्निविष्टम् । इद च शतकोटिविस्तारमवर्ण सतावरणसहितमपि प्रकृतेरणुरंश इत्यर्थ । तदुक्त विष्णुपुराणे प्रकृति प्रकृत्य—

> अण्डाना तु सहस्राणा सहस्राण्ययुतानि च ।
> ईदृशाना तथा तत्र कोटिकोटिशतानि च ॥ इति ॥

सौरे च—

> ब्रह्माण्डमेतत्सकल ब्रह्मण क्षेत्रमुच्यते ।
> क्षेत्रज्ञश्च स एवोक्तो विरिञ्चिश्च प्रजापति ॥
> सहस्रकोटय सन्ति ब्रह्माण्डास्तिर्यगूर्ध्वगा ।
> ब्रह्माणो हरयो रुद्रास्तत्र तत्र व्यवस्थिताः ॥
> आज्ञया देवदेवस्य महादेवस्य शूलिन ।
> ब्रह्माण्डानामसख्याना ब्रह्मविष्णुहरात्मनाम् ॥
> उद्भवे प्रलये हेतुमहादेव इति श्रुति ॥ इति ॥

नारदीये च—

> सृष्टिस्थित्यन्तकरणे ब्रह्मविष्णुमहेश्वरा ।
> यस्यायुतायुतांशांशास्तद् ब्रह्मेत्यभिधीयते ॥ इति ॥

न चास्मिन्वाक्ये परमात्मांशत्वमेवाण्डशरीरिणा गम्यते न तु प्रकृत्य शत्व ब्रह्माण्डस्येति वाच्यम् शक्तिशक्तिमतोरंशांशिभावेन शक्तयोरप्यंशांशि भावसिद्धे अग्निविस्फुलिङ्गादिश्रौतदृष्टान्तेषु तथा दर्शनात्,

> माया तु प्रकृतिं विद्यान्मायिन तु महेश्वरम् ।
> अस्यावयवभूतैस्तु व्याप्त सर्वमिद जगत् ॥

इति श्रुतेश्चेति ।

इदानीं तत्तल्लोकवासिनो देवादीन् कथयति—तत्र पाताल इति । देवसमूहा असुरादयश्च प्रतिवसन्तीत्यर्थ । देवाश्च मनुष्याश्च देवमनुष्या ।

भूर्लोकस्थानुक्त्वा भुवर्लोकस्थानाह—ग्रहनक्षत्रेति । नक्षत्राण्यश्विन्या दिसप्तविंशतिरितराणि क्षुद्रज्योतींषि तारका , एते ग्रहादय सर्वोपरिस्थिते मेढिकाष्ठवन्निश्चलतया स्थितेऽत एव ध्रुवसंज्ञके ज्योतिविशेषे वायुरज्ज्वा बद्धा गाव इव हालिकतुल्यचक्रवायो प्रतिनियतसचारेण कालविशेषैरव धृतगतय सुमेरोरुपर्युपरिभावेन सन्निविष्टा भुवर्लोके भ्रमन्तीत्यर्थ । नन्वेष

सुमेरोरुपरि ज्योतिर्मण्डलस्य भ्रमणे कथ मेरुणा ज्योतिश्चक्रावरण येन रात्रिदिनव्यवस्थितिरिति चेत् ? न, वृक्षेण सूर्यव्यवधानवद् मेरोरेकपार्श्वस्थ-सूर्यादे पार्श्वान्तरेण व्यवधानसम्भवादिति ।

स्वर्लोकस्थानाह—माहेन्द्र इति । त्रिदशादयो देवानां जातिभेदा, कल्पायुष कल्पो ब्रह्मणो दिन तदायुष , सकल्पमात्रेण कर्तुं क्षमा सकल्प सिद्धा , वृन्दारका देवा , औपपादिकदेहा पित्रो सयोग विना क्षणमात्रे-णोत्पद्यमानशरीरा इत्यर्थ ।

महर्लोकस्थानाह—महतीति । महाभूतानां परिणमने स्वतन्त्रा ध्याना हारा ध्यानत एव तृप्ता ।

जनलोकस्थानाह—प्रथम इति । भूतेन्द्रियवशिन इति । इन्द्रियाणां परिणमने स्वातन्त्र्य पूर्वापेक्षयैषामधिकम् । द्विगुणेति । द्विगुण द्विगुणरूप-मुत्तरमधिकमायुर्येषां तथा । ब्रह्मपुरस्थितानामायु कल्पसहस्रात् पूर्वोक्ताद् द्विगुणम् , तदुत्तरस्य तद्द्विगुणमेव क्रमेण वृद्धिरित्यर्थ ।

तपोलोकस्थानाह—द्वितीय इति । ते भूत इति । भूतेन्द्रिययो प्रकृते-रहकारस्यापि वशिन इति पूर्वापेक्षयैषामाधिक्यम् । अत्राहङ्कारेणान्त करण-सामान्यग्रहणम् , एतेन स्वेच्छयाऽन्यपरयोर्निर्माणे चित्तोत्पादनादौ समर्था इति । द्विगुणेति । पूर्वानुसारेण व्याख्येयम् । ऊर्ध्वरेतस इति । प्राणा-यामवशादूर्ध्वमेव रेतांसि सूक्ष्माणि भूत्वा गच्छन्ति न स्खलन्ति सभोगाभावाद् येषां ते तथा, ऊर्ध्वं सत्यलोकादौ ज्ञानमप्रतिहत शक्य येषां ते तथा, अधोलोकेषु अनावृतो ज्ञानविषयो येषां ते तथेत्यर्थ ।

सत्यलोकस्थानाह—तृतीय इति । आदौ चतुर्णां साधारणानि विशेष णा याह—अकृतेति । न कृतो भवनन्यासो गृहनिमाण यैस्ते तथा, स्वस्मि-न्नेवात्मनि गृहे प्रतितिष्ठन्तीति स्वप्रतिष्ठा आत्मवासा । उपर्युपरिस्थिता इति । अच्युतानामुपरि स्थिता शुद्धनिवासा , एव क्रमेणेत्यर्थ । तथा च सत्यलोकेऽप्यवान्तरलोकभेदा सन्तीत्यायातम् । प्रधानवशिन प्रकृतौ स्वतन्त्रा ईश्वरा द्विपरार्द्धायुष ।

तेषा चतुर्णां सज्ञाभेदमवान्तरविशेष चाह—तत्राच्युता इति । अच्युत सज्ञका सवितर्कयोगेनैव सुखिन , शुद्धनिवासादयोऽप्येव व्याख्येया । तेऽपि चत्वारोऽपि त्रैलोक्यमध्ये चतुर्दशभुवनमध्य एव तिष्ठन्ति न ब्रह्माण्डाद्ब-हिरित्यर्थ । नन्वेवमण्डस्य सर्वजीवसाधारण्यात् कथ ब्रह्माण्डसज्ञत्याकांक्षा यामाह—त एत इति । त एते सप्त लोका अवान्तर चतुर्दशधा भिन्ना , सर्व एवादिपुरुषस्य ब्रह्मणो लोका , ब्रह्मणो हिरण्यगर्भस्य लिङ्गदेहेन सर्व

लोकव्यापनात्, पितापुत्रवदशांशिभावेन सर्वजीवानां ब्रह्माभेदाच्चेति भाव । नन्वसम्प्रज्ञातसुखिनौ यौ विदेहप्रकृतिलयौ भवप्रत्ययो विदेहप्रकृतिलयानामिति सूत्रोक्तौ तयोर्लोक कथ नोक्त ? तत्राह—विदेहेति । तेषां मुक्तप्रायत्वादीश्वरकोटित्वाच्च ब्रह्माण्डस्यान्तर्बहि स्वातन्त्र्येण व्यापारवत्तया शास्त्रे न ते लोकमध्ये लोकवासिजनमध्ये गणिता इत्यर्थ । तदेव सक्षेपतो भुवनशब्दार्थं व्याख्याय सूत्रवाक्यार्थमाह—एतद्योगिनेति । सूर्ये सूर्यद्वारे सयम कृत्वा योगिनैतद् भुवन साक्षात्करणीयम् । अत्र योगशास्त्रान्तरदर्शनेन द्वारशब्द पूरित इत्युन्नीयते । सूर्यद्वारे च ब्रह्मणो लोकद्वारभूत सूर्यान्तश्छिद्रम्, स आदित्यमागच्छति, तस्मै स तत्र विजिहीते, यथा भास्करस्य खम्, तेन स ऊर्ध्वमाक्रमत इति श्रुतौ, सूर्यद्वारेण ते विरजा प्रयान्ति यत्रामृत स पुरुषो ह्यव्ययात्मेति श्रुतौ च तद्भाष्यकृता तथा व्याख्याततत्वात् ।

अनन्ता रश्मयस्तस्य दीपवद्य स्थितो हृदि ।
ऊर्ध्वमेकस्थितस्तेषा यो भित्त्वा सूर्यमण्डलम् ॥
ब्रह्मलोकमतिक्रम्य तेन यान्ति परा गतिम् ।

इति स्मरणाच्चेति । न केवल सूर्यद्वारसयमस्यैव भुवनज्ञान फल किं तु योगशास्त्रोक्तसयमान्तरस्यापीत्यतो रागक्षयार्थम् अन्यत्र सयमेनापि समग्रभुवन साक्षात्करणीयम् इत्युपदिशति—ततोऽन्यत्रापीति । तत सूर्यद्वारादन्यत्राप्येव सयम तावदभ्यसेद् यावदिद भुवन दृष्ट भवेदित्यर्थ ॥ २६ ॥

चन्द्रे ताराव्यूहज्ञानम् ॥२७॥

चन्द्रे सयम कृत्वा ताराणा व्यूह विजानीयात् ॥२७॥

ध्रुवे तद्गतिज्ञानम् ॥१८॥

ततो ध्रुवे सयम कृत्वा ताराणा गतिं विजानीयात् । ऊर्ध्वविमानेषु कृतसयमस्तानि विजानीयात् ॥२८॥

नाभिचक्रे कायव्यूहज्ञानम् ॥२६॥

नाभिचक्रे सयम कृत्वा कायव्यूह विजानीयात् । वातपित्तश्लेष्माणस्त्रयो दोषा । धातव सप्त त्वग्लोहितमासस्नाय्वस्थिमज्जाशुक्राणि, पूर्वं पूर्वमेषा बाह्यमित्येष विन्यास ॥२६॥

कण्ठकूपे क्षुत्पिपासानिवृत्ति ॥३१॥

जिह्वाया अधस्तात्तन्तु । ततोऽधस्तात्कण्ठ । ततोऽधस्तात्कूप । तत्र सयमात्क्षुत्पिपासे न बाधेते ॥३०॥

कूर्मनाड्यां स्थैर्यम् ॥३१॥

कूपादध उरसि कूर्माकारा नाडी। तस्यां कृतसंयमः स्थिरपदं लभते। यथा सर्पो गोधा चेति ॥३१॥

तत्त्ववैशारदी

चन्द्रे ताराव्यूहज्ञानम्। **ध्रुवे तद्गतिज्ञानम्।** **नाभिचक्रे कायव्यूहज्ञानम्।** **कण्ठकूपे क्षुत्पिपासानिवृत्तिः।** **कूर्मनाड्यां स्थैर्यम्।** तत्र तत्र जिज्ञासायां योगिनस्तत्र तत्र संयमः। एवं क्षुत्पिपासानिवृत्तिहेतुः संयमः स्थैर्यहेतुश्च सूत्रपदैरुपदिष्टो भाष्येण च निगदव्याख्यातेन व्याख्यात इति न व्याख्यात ॥ २७ ॥२८॥ २९॥ ३० ॥ ३१ ॥

योगवार्त्तिकम्

चन्द्रे ताराव्यूहज्ञानम्। भाष्यं सुगमम् ॥२७॥

ध्रुवे तद्गतिज्ञानम्।

तारास्वरूपाणि ज्ञात्वैव तासां गतिज्ञानं सम्भवतीत्याशयेन भाष्ये तत इत्युक्तम्। ताराव्यूहज्ञानान्तरमित्यर्थः। भाष्यं सुगमम्। अस्मिन्नेव प्रसङ्गे योगशास्त्रान्तरोक्ताद् भुवर्लोकस्थवस्त्वन्तरसंयमात् सिद्धिं स्वयं पूरयति–ऊर्ध्वेति। ऊर्ध्वविमानेष्वादित्यादिरथेषु कृतं साक्षात्कारपर्यन्तं संयमो येन स तानि विमानानि रथान् जानीयादित्यर्थः। ननु विमाने संयमस्यैव विमानसाक्षात्कारः सिद्धिरत्रोक्ता, साक्षात्कारपर्यन्तस्यैव संयमस्य सर्वत्र सिद्धिकथनात्, संयमानां स्वस्वविषयसाक्षात्कारहेतुतायाः सामान्यत एव सिद्धत्वाच्च ॥२८॥

नाभिचक्रे कायव्यूहज्ञानम्। शरीरमध्यवर्ति नाभिकन्दरूपं चक्रं कदलीमूलवदादावुत्पन्नं यतः शाखापल्लवादिवच्छिरःपादादिकमवयवजातम् ऊर्ध्वमधश्च विभवति, तस्मिन्नाभिचक्रे संयमात् साक्षात्कृते कायस्थपदार्थव्यूहः वातपित्तत्वगसृगादिरूपः साक्षात्क्रियत इत्यर्थः।

भाष्ये—बाह्यमिति। शुक्रस्य मज्जा बाह्येति, एवमादिरेषां सप्तानां क्रमः, विन्यासः शरीरसंस्थानम् ॥ २९ ॥

कण्ठकूपे क्षुत्पिपासानिवृत्तिः।

तन्तोरधस्तादिति। अनेनोपरि छिद्रं वारितम्, कूपादध उरसीत्यागामिभाष्येण चोरःपर्यन्तत्वं कण्ठकूपस्य लप्स्यते। तथा च जिह्वाऽधःस्थस्य तन्तोर्मूलादारभ्य उरःपर्यन्तं छिद्रं कण्ठकूपः कूपाकारश्छिद्रमिति।

तत्रेति। तस्मिन् प्रदेशे सयमादशेषविशेषत साक्षात्कृते सति क्षुत्पिपासानिवृत्तिरूपा सिद्धिभवतीत्यर्थ। एवविधेषु च सयमेषु भावनाप्रकारो योगशास्त्रविशेषाद् गुरुमुखाच्च प्रत्येतव्य ॥३०॥

कूर्मनाड्या स्थैयम्।

कूर्माकारेति। कुण्डलितसर्पवदवस्थिततया कूर्माकार हृदयपुण्डरीकारय नाडीचक्रम् तत्र कृतसयमो योगी स्थिरपद चित्तवृत्ति लभत इत्यर्थं। नाड्या कूर्माकारत्वे दृष्टान्तद्वयम् – यथा सर्पो गोधा वेति। कुण्डलित इति शेष ॥३१॥

मूर्धज्योतिषि सिद्धदर्शनम् ॥३२॥

शिर कपालेऽन्तश्छिद्र प्रभास्वर ज्योति, तत्र सयमं कृत्वा सिद्धाना द्यावापृथिव्योरन्तरालचारिणा दशनम् ॥३२॥

तत्त्ववैशारदी

मूर्धज्योतिषि सिद्धदशनम्। मूर्धशब्देन सुषुम्ना नाडी लक्ष्यते, तत्र सयम इति ॥३२॥

योगवार्त्तिकम्

मूर्द्ध ज्योतिषि सिद्धदशनम्।

शिर इति। शिर कपालमध्येऽन्तश्छिद्र छिद्रस्यान्त प्रभास्वर स्वप्रकाशक ज्योतिरस्तीत्यादिरर्थं। शिर कपालमध्ये छिद्र प्रभास्वरत्वाज्ज्योतिरिति प्रामादिकपाठेऽप्ययमेवार्थो लक्षणया काय। शेष सुगमम् ॥३२॥

प्रातिभाद्वा सर्वम् ॥३३॥

प्रातिभ नाम तारकम् तद्विवेकजस्य ज्ञानस्य पूर्वरूपम् यथोदये प्रभा भास्करस्य। तेन वा सर्वमेव जानाति योगी प्रातिभस्य ज्ञानस्योत्पत्ताविति ॥ ३॥

तत्त्ववैशारदी

प्रातिभाद्वा सवम्। प्रतिभोह, तद्भव प्रातिभम्। प्रसख्यानहेतुसंयमवतो हि तत्प्रकर्षे प्रसख्यानोदयपूर्वलिङ्ग यदूहज तेन सर्वं विजानाति योगी। तच्च प्रसख्यानसन्निधापनेन ससाराात्तारयतीति तारकम् ॥३३॥

योगवार्त्तिकम्

प्रातिभाद्वा सवम्।

प्रातिभमिति। प्रातिभ स्वप्रतिभोत्थम् अनौपदेशिक ज्ञान ससारतरणो-

सत्त्वपुरुषान्यताप्रत्ययेन परिणतम्। तस्माच्च सत्त्वात्परिणामिनोऽत्यन्त-विधर्मा शुद्धोऽन्यश्चितिमात्ररूप पुरुष । तयोरत्यन्तासंकीर्णयो प्रत्ययाविशेषो भोग पुरुषस्य, दर्शितविषयत्वात्। स भोगप्रत्यय सत्त्वस्य परार्थत्वाद् दृश्य । यस्तु तस्माद्विशिष्टश्चितिमात्ररूपोऽन्य पौरुषेय प्रत्ययस्तत्र संयमात्पुरुषविषया प्रज्ञा जायते। न च पुरुषप्रत्ययेन बुद्धिसत्त्वात्मना पुरुषो दृश्यते, पुरुष एव त प्रत्ययं स्वात्मावलम्बन पश्यति। तथा ह्युक्तम्— विज्ञातारमरे केन विजानीयात् इति ॥३५॥

तत्त्ववैशारदी

सत्त्वपुरुषयोरत्यन्तासंकीर्णयो प्रत्ययाविशेषो भोग परार्थत्वात् स्वार्थसंयमात्पुरुषज्ञानम्।

यत्र प्रकाशरूपस्यातिस्वच्छस्य नितान्ताभिभूतरजस्तमस्तया विवेकख्यातिरूपेण परिणतस्य बुद्धिसत्त्वस्यात्यन्तिकश्चैतन्यादसाकरस्तत्र कैव कथा रजस्तमसोजडस्वभावयोरित्याशयवान्सूत्रकार सत्त्वपुरुषयोरित्युवाच। इममेवाभिप्राय गृहीत्वा भाष्यकारोऽप्याह —बुद्धिसत्त्व प्रख्याशीलमिति। न केवल प्रख्याशीलमात्रम्, अपि तु विवेकख्यातिरूपेण परिणतम्। अतो नितान्तशुद्धप्रकाशतयात्यन्तसारूप्य चैतन्येनेति शकर इत्यत आह—समानेति। सत्त्वेनोपनिबन्धनमविनाभाव सबन्धः समान सत्त्वोपनिबन्धन ययो रजस्तमसोस्ते तथोक्ते। वशीकारोऽभिभव । असकरमाह—तस्माच्चेति। चकारोऽप्यर्थ । केवल रजस्तमोभ्यामित्यर्थ परिणामिन इति वैधर्म्यमपरिणामिन पुरुषादुक्तम्। प्रत्ययाविशेष शान्तघोरमूढरूपाया बुद्धेश्चैतन्यबिम्बोद्ग्राहिण्या चैतन्यस्य शान्ताद्याकाराध्यारोपश्चन्द्रमस इव स्वच्छसलिलप्रतिबिम्बितस्य तत्कम्पात्कम्पनारोप । भोगहेतुमाह—दर्शितविषयत्वादिति। असकृद्व्याख्यातम्। ननु बुद्धिसत्त्वमस्तु पुरुषभिन्नम्, भोगस्तु पुस कुतो भिद्यत इत्यत आह—स भोगप्रत्ययो भोगरूप प्रत्यय सत्त्वस्यात परार्थत्वाद् दृश्यो भोग । सत्त्व हि परार्थम्, संहतत्वात्। तद्धर्मश्च भोग इति सोऽपि परार्थ । यस्मै च परस्मा असौ तस्य भोक्तुर्भोग । अथ वानुकूलप्रतिकूलवेदनीयस्तु सुखदुखानुभवो भोग । न चायमात्मानमेवानुकूलयति प्रतिकूलयति वा, स्वात्मनि वृत्तिविरोधात्। अतोऽनुकूलनीयप्रतिकूलनीयार्थो भोग । स भोक्तात्मा तस्य दृश्यो भोग इति। यस्तु तस्मात्परार्थाद्विशिष्ट इति। परार्थादिति पञ्चम्यन्त पदाध्याहारेण व्याख्याता। स्यादेतत्—पुरुषविषया चेत्प्रज्ञा हन्त भो पुरुष प्रज्ञाया प्रज्ञेय इति प्रज्ञान्तरमेव तत्र तत्रेत्यनवस्थापात इत्यत आह—न च पुरुषप्रत्ययेनेति। अयमभिसन्धि —चित्या जड प्रकाश्यते, न जडेन चिति । पुरुषप्रत्ययस्त्वचिदात्मा कथ चिदात्मान प्रकाशयेत्? चिदात्मा स्वपराधीन

प्रकाशो नेव प्रकाशयतीति युक्तम् । बुद्धिसत्त्वात्मनेत्यचिद्रूपतादात्म्येन अकत्व- माह् । बुद्धिसत्त्वगतपुरुषप्रतिबिम्बालम्बनात्पुरुषालम्बनं न तु पुरुषप्रकाशना त्पुरुषालम्बनम् । बुद्धिसत्त्वमेव तु तेन प्रत्ययेन सक्रान्तपुरुषप्रतिबिम्ब पुरुष च्छायापन्न चैतन्यमालम्बत इति पुरुषाथ । अत्रैव श्रुतिमुदाहरति—तथा ह्युक्तमीश्वरेण विज्ञातारमिति । न केनचिदित्यर्थ ॥ ३५ ॥

योगवार्त्तिकम्

चित्ते ज्ञाते चित्ताद्विवेकेनात्मसाक्षात्कारो भवतीति क्रमानुसारेणाह—

सत्त्वपुरुषयोरत्यन्तासकीर्णयो प्रत्ययाविशेषो भोग परार्थत्वात्स्वार्थसंयमात्पुरुषज्ञानम् । सत्त्वाधिक्यात्सत्त्व बुद्धि । परार्थादिति पञ्चमी चान्यपदमध्याहृत्य व्याकरिष्यति । तथा च बुद्धिपुरुषयोरत्य तविधर्मणो प्रत्ययद्वयाविवेको भोगशब्दार्थ, तयो प्रत्यययोमध्ये परार्थाद्विवेकेन स्वार्थे पौरुषेयप्रत्यये सयमात् साक्षात्कृते सति स्वयमेव पूर्णत्वाद्यशेषविशेषै पुरुषस्य साक्षात्कारो भवति तादृशसंयमाभावेऽपीत्यर्थ । यद्यपि पौरुषेय प्रत्यय पुरुषातिरिक्तो न भवति तथाऽपि दृश्योपरागेण परिच्छिन्नोश एव प्रत्यय श्रोत्रादिवत्, पुरुषस्त्वपरिच्छिन्नो महाकाशवद् इत्यनयोर्भेद इत्यत प्रत्यये साक्षात्कारपर्यन्तसयमस्यापरिच्छिन्नत्वाद्य शमात्राधिक्येन फल पुरुषसाक्षात्कार उक्त इति । नन्वत्र सूत्रे भोगलक्षणस्य किं प्रयोजनमिति चेत् ? उच्यते—भो- गरूपेणैव बुद्धिपुरुषधर्मयोरविवेकाद् धर्मिणो सांकर्यमतो भोगमध्य एव तद्धर्मयोर्विवेकाय सयम कार्य इति प्रतिपादयितुम् अनेन सूत्रेण भोगो ऽपि लक्षित ।

तदेतद्व्याख्यातुमादावत्यन्तशब्दस्याभिप्रेतमर्थं प्रकटयति—बुद्धिसत्त्वमि- त्यादिना । अयमर्थ –न केवल बाह्याद्याकारबुद्ध्या सहासकीर्णा पुरुषोऽपि तु यद् बुद्धिसत्त्व प्रख्याशीलतया समानसत्त्वाधीनवृत्तिके रजस्तमसी अभिभूय सत्त्वपुरुषान्यतासाक्षात्काररूपेण परिणतं भवति, तस्माच्च तस्मादपि प्रकृष्टज्ञानैश्वर्यानन्दादिमयाद् बुद्धिसत्त्वादात्माकारतयाऽऽत्मकल्पात् परिणा मिनोऽत्यन्तविधर्मा पुरुषो विशुद्ध परिणामशून्योऽतोऽन्यश्चितिमात्ररूप इति । अत्यन्तशब्दार्थं व्याख्याय भोगप्रतिपादक सूत्रार्थं व्याचष्टे—तयोरिति । तयोर्बुद्धिपुरुषयोरत्यन्तविधर्मणोरपि प्रत्ययाविशेष प्रत्यययोर्विविच्याग्रहणा भोग', अगृहीतविवेकौ प्रत्ययाविति यावत् । अयमप्यविवेको बुद्धिधर्म इति स्मर्तव्यम् । तत्र बुद्धेः प्रत्यय सुखादिमती विषयाद्याकारचित्तवृत्ति, पुरुषस्य प्रत्ययो बुद्धिवृत्तिप्रतिबिम्बावच्छिन्नचैतन्यांश सुखाद्यात्मकशब्दाद्यनुभव नामा । तयोरविवेके हेतुमाह—पुरुषस्य दर्शितविषयत्वादिति । यतो

बुद्ध्या पुरुषे प्रतिबिम्बमर्पितं ततो जपास्फटिकयोरिव धर्मसंकरापत्तेरविवेक इत्यर्थः । तथा च स्मर्यते—

शुद्धोऽप्यात्माऽतिसामीप्याद् दृश्यधर्मान् पृथग्विधान् ।
कर्तृत्वभोक्तृत्वसुखान्मन्यते स्वान्स्ववीक्षितान् ॥
जीवो बहिरितीक्षित्वा स्फुटभिन्नानपि स्वतः ।
नेमान् वेत्त्यन्तरासन्नान् मुखसक्ता मसीमिव ॥

स्फुटभिन्नानपीमानर्थान् जीव ईक्षित्वा स्वस्माद् बहिरिति स न वेत्ति यत ईक्षणान्यथाऽनुपपत्त्याऽन्तरासन्नान् प्रतिबिम्बितान् । तत्र दृष्टान्तो मुखलग्ना मसीमिवेत्यर्थः । परार्थादित्याद्युत्तरार्धं सायमसिद्धिप्रदर्शक व्याचष्टे— स भोगप्रत्यय इत्यादिना-जायते इत्यन्तेन । सोऽविभागापन्न उभयात्मको भोगाख्य प्रत्यय सत्त्वस्यांश परार्थत्वात् परप्रयोजनकत्वाद् दृश्य, यस्तु तस्मात् परार्थादन्यो विशिष्ट स्वार्थ परस्य बुद्ध्यादेरदृश्य साक्षाद् दृश्यश्च चैतन्यमात्र पौरुषेय पुरुषांश प्रत्यय भोगाख्य, तत्र यथोक्तविवेकेन सायमात्साक्षात्कारपर्यन्तात् पुरुषसाक्षात्कारो भवतीत्यर्थ । अत्रान्यपदाध्याहार कृत । तदनेन सूत्रेण भोगापवर्गावपि व्याख्यातौ । स्वय च मुख्य एव भोगोऽविविक्तप्रत्ययात्मको लोकव्यवहारसिद्ध, विवेकग्रहे सति परकीयसुखादि साक्षात्कारेऽपि भोगव्यवहारयोगात् । सोऽय भोगोऽविवेकप्राधान्येन कुत्र चिद् बुद्धेरेवेत्यप्युच्यते तथा सोऽय भोगोंऽशाभेदेनोभयोरेव भवति । तत्रैव गौणो भोग साख्ये प्रोक्तः चिदवसानो भोग इति । न च पुरुषस्यैव न बुद्धेः, पुरुषोऽस्ति भोक्तृभावादिति साख्यवाक्यात् । अन्यस्तु विपाकान्तर्गतो भोगः शब्दाद्याकारवृत्तिश्च बुद्धेरेव, तावेतौ भोगापवर्गौ बुद्धावेव वर्त्तमानाविति भाष्यात् स हि तत्फलस्य भोक्तेति तत्र तत्र भाष्यकृता विपाकफलस्य सुखदुःखादेर्भोगान्तरवचनाच्चेति स्मर्त्तव्यम् । ननु पुरुषज्ञान भवतीत्युक्तम् । तत् पुरुषज्ञान किं बुद्धिसत्त्वस्य भवति, किं वा पुरुषस्य भवति ? आद्ये बुद्धेरपि चेतनत्वापत्ति, स्वोक्तपरादृश्यत्वानुपपत्तिश्च, तथा ते त न पश्यन्ति स पश्यते तान् इत्यादिवाक्यशतविरोधश्च, अन्त्ये स्वज्ञेयत्वेन कर्मकर्तृविरोधः, सदैव स्वज्ञानप्रसङ्गश्च, पुरुषस्यापरिणामिचिन्मात्रत्वादिति तामिमामाशङ्कां परिहरति—न च पुरुषस्येति । पुरुषाकारप्रत्ययेन बुद्धिसत्त्वधर्मेण पुरुषो न दृश्यते न भास्यते, तस्य जडत्वाद्, अपि तु पुरुष एव त प्रत्ययं स्वस्वरूपाकार पश्यति बुद्ध्यारूढमात्मान पश्यतीत्यर्थ । स्वस्मिन्प्रतिबिम्बितमिति शेष । तथा च स्वप्रतिबिम्बितस्वाकारबुद्धिवृत्तिदर्शनमेव पुरुषस्य पुरुषज्ञानम्, यथा स्वप्रतिबिम्बितघटाकारबुद्धिदर्शनमेव पुरुषस्य घटदर्शनमिति । न चात्र कर्मकर्तृविरोध, कर्मकर्तृविरोधे हि स्वस्मिन् स्वसम्बन्धानुपपत्तिरेव बीजम्,

प्रकाशसम्बन्धस्यैव प्रकाश्यतारूपत्वात्, अनुभवप्राप्त्योरेकार्थत्वाच्च । स च सम्बन्ध एकस्मिन्नपि बिम्बप्रतिबिम्बाख्यरूपभेदेनोपपन्न इति । अथैवमपि परसमवेतक्रियाफलभागित्वरूप कर्मलक्षणं पुरुषे न घटत इति चेत्? न, विशिष्टाविशिष्टरूपेण ज्ञातृज्ञेययोर्भेदसत्त्वात्, आत्माकारवृत्त्यवच्छिन्नस्य ज्ञातृत्वात्, केवलस्य ज्ञेयत्वात् । न चैवमेकवृत्त्यवच्छिन्नबुद्धेर्वृत्त्यन्तरावच्छिन्नबुद्धिग्राह्यत्वसम्भवात् पुरुषकल्पना व्यर्थेति वाच्यम्, अनवस्थाऽऽदिदोषै सूत्रेण निरस्यत्वादिति ।

यत्तु—आधुनिकवेदान्तिब्रुवानुसारेणास्मदीयोऽपि कश्चिद् आत्मनो ज्ञेयत्वाभावमेव वदति तद् यथाश्रुतसूत्रभाष्यविरोधादुपेक्षणीयम् । स्व प्रकाशत्व चात्मन चेतनात्मा स्ववेदन इत्यादिस्मृत्यनुसारात्, शब्दस्य यौगार्थपरित्यागानौचित्याच्च, बुद्ध्यादिजडवर्गव्यावृत्त स्तेनैव सम्भवाच्चेत्यादिक ब्रह्ममीमांसायां प्रतिपादितमस्माभि । यदपि वृत्तिव्याप्यत्वमात्मनोऽभ्युपेत्य फलव्याप्यत्व वेदान्तिब्रुवैरपलप्यते तदपि मोहादेव, फलव्याप्यत्वस्य सामान्यतो व्यवहारहेतुताया क्लृप्तत्वेन चैतन्याख्यफलव्याप्यता विना चैतन्यव्यवहारानुपपत्ते । अन्यथा घटादिव्यवहारस्यापि वृत्तिव्याप्यत्वेनैवोपपत्तौ विश्वप्रकाशकतया चैतन्यकल्पनावैयर्थ्यात् । यतो वाचो निवर्त्तन्ते अप्राप्य मनसा सहेत्यादिवाक्यानि च लौकिकमनआदिवृत्त्यगोचरत्वमेव प्रतिपादयन्ति, मनसैवानुद्रष्टव्यम् इत्यातिश्रुत्यन्तरात्

अध्यात्मयोगाधिगमेन देव मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहाति

इत्यादिश्रुत्या योगिमनोविषयत्वावगमाच्च । न तु फलव्याप्यत्व निराकुर्वन्ति; मनआदीना जडत्वेन फलानाधारत्वात्, फल विना शास्त्रादीनां ब्रह्मणि प्रमाणत्वादिदोषासम्भवादिति दिक् ।

पुरुषस्यैव स्वज्ञातृत्वमित्यत्र श्रुति प्रमाणयति—तथा ह्युक्तमिति । ईश्वरेणेति शेष । आत्मा यदि न नित्यज्ञानरूपस्तर्हि केन ज्ञानान्तरेण विज्ञातारमात्मान लोको विजानीयादित्यर्थ । यद्वा मोक्षकाले बुद्ध्यादिविलयात् केन करणेन तदानीं विज्ञातारमात्मान पुरुषो विजानीयादित्यर्थ । अत्र हि श्रुतौ करणेन पुरुषस्यैव स्वज्ञेयत्वमवगम्यते, अज्ञेयत्वे च विज्ञातार को विजानीयादित्येवोच्येतेति ।

इय श्रुति पुरुषस्य सर्वदैवाज्ञेयत्वं वदतीति कश्चित्, तन्न—यतो न प्रेत्यसंज्ञाऽस्तीति पूर्ववाक्येन याज्ञवल्क्येन मोक्षकाले ज्ञानस्वरूपोऽपि पुरुषो न जानातीत्युक्तम् अखिलदु खभोगनिवृत्तिरूपपरमपुरुषार्थमोक्षं प्रदर्शयितुम्, तत्र विरोध दृष्ट्वा मूढाया मैत्रेय्यास्तद्विरोधपरिहारायैवेद वाक्य प्रवर्त्तते

न तु पुरुषस्याज्ञेयत्वप्रदर्शनाय, अप्रकृताभिधानप्रसङ्गादिति। ननु भवन्म तेऽपि पराज्ञेयत्वेन कथ मैत्रेय्या शङ्कापगच्छतीति चेत्? न, यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन क पश्येदिति पूर्वश्रुत्यैव विरोधस्य परिहृतत्वात्। स्वय ज्ञानस्वरूपोऽपि सवकरणविलयान्मोक्षकाले किमपि न विजानातीति। तत्र च मैत्रेय्या कदाचिदाशङ्क्येत मोक्षकालेऽनभिव्यक्तया आत्मा ज्ञान स्वरूप एव माऽस्त्विति, तत्रोत्तर वाक्य प्रवर्त्तते–येनेद सर्वं विजानाति त केन विजानीयात्—विज्ञातारमरे केन विजानीयादिति। आत्मा यदि ज्ञानस्वरूपो न भवति, तद्विषयकज्ञानान्तरकल्पनेऽनवस्थादिकमिति श्रुते राशय ॥ ३५ ॥

तत प्रातिभश्रावणवेदनादर्शास्वादवार्ता जायन्ते ॥३६॥

प्रातिभात्सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टातीतानागतज्ञानम्। श्रावणाद्दिव्य शब्दश्रवणम्। वेदनाद्दिव्यस्पर्शाधिगम। आदर्शाद्दिव्यरूपसवित्। आस्वादाद्दिव्यरससवित्। वार्तातो दिव्यगन्धविज्ञानमिति। एतानि नित्य जायन्ते ॥३६॥

तत्त्ववैशारदी

स च स्वार्थसयमो न यावत्प्रधान स्वकार्यं पुरुषज्ञानमभिनिर्वर्तयति तावत्। तस्य पुरस्ताद्या विभूतीराधत्ते ता सवा दर्शयति—तत प्रतिभश्रावणवेद नादर्शास्वादवार्ता जायन्ते। तदनेन योगधर्मानुगृहीताना मन श्रोत्रत्वक्च क्षुर्जिह्वाघ्राणानां यथासख्य प्रातिभज्ञानदिव्यशब्दाद्यपरोक्षहेतुभावा उक्ता। श्रोत्रादीनां पञ्चाना दिव्यशब्दाद्युपलम्भकाना तान्त्रिक्य सज्ञा श्रावणाद्या। सुगम भाष्यम् ॥ ३६ ॥

योगवार्त्तिकम्

स्वार्थप्रत्ययसयमेन पुरुषसाक्षात्कारे जाते सति तल्लिङ्गरूपाणि विवेकज्ञानस्य च पूर्वरूपाणि प्रातिभाद्या सिद्धयो भवन्ति ताश्च पुरुषे काग्रतापरिपन्थित्वेनासम्प्रज्ञातयोगविघ्नभूता एवेति प्रतिपादयितुमादौ ताः प्रदर्शयति—

तत। प्रातिभश्रावणवेदनादर्शास्वादवार्तो जायन्ते। तत पुरुष साक्षात्काराद् मनआदीनां प्रातिभादिसज्ञिका सिद्धय सामर्थ्यविशेषरूपा भवन्ति, यस्मात्सामर्थ्यान्मनआदिषु व्यवहिताद्विज्ञान भवतीत्यर्थ।

अत्र कश्चित्—तत इति तच्छब्देन पुरुषज्ञान न परामृश्यते, तद्दर्श नप्रत्यनीकत्वादित्यागामिसूत्रभाष्ये पुरुषदर्शनप्रतिबन्धकत्ववचनात्, अपि तु

स्वार्थसंयम एव परामृश्यते, तथा च पूर्वसूत्रोक्तसंयमस्यैवेह पुरुषज्ञाना-त्प्राक्तन सिद्ध्यन्तरमिति, तन्न—एकस्या पुरुषज्ञानरूपसिद्धेरुक्ततया चकाराद्यभावेन सिद्ध्यन्तराकाङ्क्षाविरहात्, पुरुषज्ञानस्यैव मुख्यतयोपस्थितत्वेन परामर्शौचित्याच्च। अतस्तच्छब्देनात्र पुरुषज्ञानस्यैव परामर्श। पुरुषसाक्षात्काररूपपुरुषैकाग्रताप्रत्यनीकतया तु भाष्यकार प्रातिभादेर सम्प्रज्ञातसमाधावेवोपसर्गत्व वक्ष्यतीति। प्रातिभादिशक्ती स्वकार्यैर्लक्षयति भाष्यकार —प्रातिभादिति। प्रतिभा = उपदेशादिनैरपेक्ष्येण सूक्ष्मादीनां मानस यथाऽर्थज्ञानम् तत्सामर्थ्यं प्रातिभम्। एव श्रावणाद्यपि व्याख्येयम्। वेदनाद्यास्तु शास्त्रत्वक्चक्षुरसनघ्राणाना सामर्थ्येषु बोध्या। **नित्यमिति।** कामना विनाऽपि जायन्त इत्यथ ॥ ३६ ॥

ते समाधावुपसर्गा व्युत्थाने सिद्धय ॥३७॥

ते प्रातिभादय समाहितचित्तस्योत्पद्यमाना उपसर्गाः, तद्दर्शनप्रत्यनीकत्वात्। व्युत्थितचित्तस्योत्पद्यमाना सिद्धय ॥३७॥

तत्त्ववैशारदी

कदाचिदात्मविषयसंयमे प्रवृत्तस्तत्प्रभावादमूरर्थान्तरसिद्धीरधिगम्य कृतार्थंमन्य संयमाद्विरमेदत आह—**ते समाधापुवसर्गा व्युत्थाने सिद्धय।** व्युत्थितचित्तो हि ता सिद्धीरभिमन्यते, जन्मदुर्गत इव द्रविणकणिकामपि द्रविणसभारम्। योगिना तु समाहितचित्तेनोपनताभ्योऽपि ताभ्यो विरन्तव्यम्। अभिसहिततापत्रयात्यन्तिकोपशमरूपपरमपुरुषार्थ स खल्वय कथ तत्प्रत्यनीकासु सिद्धिषु रज्येतेति सूत्रभाष्ययोरर्थ ॥ ३७ ॥

योगवार्त्तिकम्

समाधौ विघ्नरूपास्वेतासूपेक्षा कृत्वा पुरुषदर्शनाभ्यास एव कर्त्तव्य इत्येतत्प्रतिपादयितुमाह—

ते समाधावुपसर्गा व्युत्थाने सिद्धय। ते प्रातिभादय समाधिनिष्पत्तावसम्प्रज्ञातरूपायाम् उपसर्गा अन्तराया, अतो व्युत्थानापेक्षयैवैते सिद्धय, पुरुषार्था इत्यर्थः।

भाष्ये—तद्दर्शनेति। तस्य समाहितस्य दर्शन तद्दर्शन पुरुषैकाग्र्यम्, तत्प्रतिबन्धकत्वादित्यथ ॥ ३७ ॥

बन्धकारणशैथिल्यात्प्रचारसंवेदनाच्च चित्तस्य परशरीरावेश ॥ ३८ ॥

लोलीभूतस्य मनसोऽप्रतिष्ठस्य शरीरे कर्माशयवशाद् बन्ध प्रतिष्ठेत्यर्थ । तस्य कर्मणो बन्धकारणस्य शैथिल्य समाधिबलाद्भवति । प्रचारसंवेदनं च समाधिजमेव, कर्मबन्धक्षयात्स्वचित्तस्य प्रचारसवेदनाच्च योगी चित्तं स्वशरीरान्निष्कृष्य शरीरान्तरेषु निक्षिपति । चित्त चेन्द्रियाण्यनुपतन्ति । यथा मधुकरराजान मक्षिका उत्पतन्तमनूत्पतन्ति निविशमानमनुनिविशन्ते, तथेन्द्रियाणि परशरीरावेशे चित्तमनुविधीयन्त इति ॥३८॥

तत्त्ववैशारदी

तदेव ज्ञानरूपमैश्वर्यं पुरुषदर्शनान्त सयमफलमुक्त्वा क्रियारूपमैश्वर्यं सयममफलमाह—बन्धकारणशैथिल्यात्प्रचारसवेदनाच्च चित्तस्य परशरीरावेश ।

समाधिबलादिति । बन्धकारणविषयसयमबलात् । प्राधान्यात्समाधिग्रहणम् । प्रचरत्यनेनास्मिन्वेति प्रचार । चित्तस्य गमागमाध्वानो नाड्य । तस्मिन्प्रचारे सयमात्तद्वेदनम्, तस्माच्च बन्धकारणशैथिल्यान्न तेन प्रतिबध्यते । अप्रतिबद्धमप्युन्मार्गेण गच्छन्न स्वशरीरादप्रत्यूह निष्क्रामति । न च परशरीरमाविशति । तस्मात्तत्प्रचारोऽपि ज्ञातव्य । इन्द्रियाणि च चित्तानुसारीणि परशरीरे यथाधिष्ठान निविशन्त इति ॥ ३८ ॥

योगवार्त्तिकम्

तदेव ज्ञानादिरूपा सायमसिद्धी प्रदर्श्य क्रियादिरूपा अपि विभूती सायमफलान्याह सूत्रजातेन—

बन्धकारणशैथिल्यात् प्रचारसवेदनाच्च चित्तस्य परशरीरावेश ।

बन्धशब्दार्थमाह—लोलीभूतस्येति । चञ्चलस्वभावस्यात एवाप्रतिष्ठस्यैकत्रानवस्थितस्यापि मनसो धर्माधर्मवशादेव शरीरे या प्रतिष्ठा ज्ञानहेतु सम्बन्धविशेष स बन्ध इत्यर्थ । सायमसिद्धित्वोपपादनायाह—तस्येति । तस्य कर्मण शैथिल्य दृढबन्धनाक्षमता समाधिसामान्यबलाद्भवतीत्यर्थ । तथा च प्रागुक्तकर्मबन्धनानि श्लथयतीति । प्रचारेति । अनया नाड्या एवप्रकारेण चित्त शरीरे प्रविशति निर्गच्छति चेत्यादिविशेषैश्चित्तगतिसाक्षात्कार प्रचारसवेदनम्, तदपि समाधिसामान्यादेव भवतीत्यर्थ । सूत्रवाक्यार्थमाह—कर्मेति । कर्मनिमित्तकस्य निर्गमप्रतिबन्धकसयोगविशेषस्य क्षयादित्यर्थ । शेष सुगमम् ॥ ३८ ॥

उदानजयाज्जलपङ्ककण्टकादिष्वसङ्ग उत्क्रान्तिश्च ॥३९॥

समस्तेन्द्रियवृत्ति प्राणादिलक्षणा जीवनम् । तस्य क्रिया पञ्चतयी—

प्राणो मुखनासिकागतिराहृदयवृत्ति, सम नयनात्समान आनाभिवृत्ति अपनयनादपान आपादतलवृत्ति, उन्नयनादुदान आशिरोवृत्ति व्यापी व्यान इति। एषा प्रधान प्राण। उदानजयाज्जलपङ्ककण्टकादिष्वसङ्ग उत्क्रान्तिश्च प्रायणकाले भवति, ता वशित्वेन प्रतिपद्यते ॥३९॥

तत्त्ववैशारदी

उदानजयाज्जलपङ्ककण्टकादिष्वसङ्ग उत्क्रान्तिश्च।

समस्तेन्द्रियवृत्तिर्जीवनम्। प्राणादिलक्षणा प्राणादयो लक्षणं यस्या सा तथोक्ता। द्वयीन्द्रियाणा वृत्तिर्बाह्याभ्यन्तरी च। बाह्या रूपाद्यालोचनलक्षणा। आभ्यन्तरी तु जीवनम्। स हि प्रयत्नभेद शरीरोपगृहीतमारुतक्रियाभेदहेतु सर्वकरणसाधारण। यथाहु —

सामान्यकरणवृत्ति प्राणाद्या[1] वायव पञ्च इति। तैरस्य लक्षणीयत्वात्तस्य क्रिया कार्यं पञ्चतयी। प्राण आ नासिकाग्रादा च हृदयादवस्थित। अशितपीताहारपरिणतिभेद रस तत्र तत्र स्थाने सममनुरूप नयन्समान। आ हृदयादा च नाभेरस्यावस्थानम्। मूत्रपुरीषगर्भादीनामपनयनहेतुरपान। आ नाभेरा च पादतलादस्य वृत्ति। उन्नयनादूर्ध्वं नयनाद्रसादीनामुदान। आ नासिकाग्रादा च शिरसो वृत्तिरस्य। व्यापी व्यान। एषामुक्ताना प्रधान प्राण, तदुत्क्रमे सर्वोत्क्रमश्रुते प्राणमुत्क्रामन्तमनु सर्वे प्राणा उत्क्रामन्ति इति। तदेव प्राणादीना क्रियास्थानभेदेन भेद प्रतिपाद्य सूत्रार्थमवधारयति—उदानजयादिति। उदाने कृतसयमस्तज्जयाज्जलादिभिन प्रतिहन्यते उत्क्रान्ति आर्चिरादिमार्गेण भवति प्रायणकाले। तस्मात्तामुत्क्रान्ति वशित्वेन प्रतिपद्यते। प्राणादिसयमात्तद्विजये विभूतय एता क्रियास्थानविजयादिभेदात्प्रतिपत्तव्या ॥ ३९ ॥

योगवार्त्तिकम्

योगशास्त्रोक्तसयमविशेषेणोदानजयात्सिद्धिमाह—

उदानजयाज्जलपङ्ककण्टकादिष्वसङ्ग उत्क्रान्तिश्च।

उदान विवेचयितु प्राणादीन् पञ्चैव स्वरूपतोऽवान्तरभेदतश्च प्रतिपादयति—समस्तेति। जीवननाम्नी सर्वेन्द्रियाणा वृत्ति प्राणनापाननादिरूपेत्यर्थ। अत्रेन्द्रियशब्देन स्थूलसूक्ष्मोभयपरतया करणमात्रग्रहणम्। समस्तशब्दोऽपि सामान्यवचन,

---

१ साङ्ख्यकारिकाव्याख्यायान्तु मिश्रैरन्त करणस्यैव त्रिविधस्य सामान्या वृत्ति जीवनमुक्तमिति विवेचनीयम्।

सामान्यकरणवृत्ति प्राणाद्या वायव पञ्च

इति सांख्ये दर्शनात्। तेन सुषुप्तौ चक्षुराद्युपरमेऽपि प्राणादिवृत्तयो जीवनयोनियत्नवशादन्तःकरणस्यैव भवन्ति निद्रावृत्तिवदिति। न चैव चित्तमात्रस्यैव [illegible] वाच्यम्, चक्षुराद्युपचया पचयाभ्यां प्राणानामुपचयापचयदर्शनात्। अथ वा सुषुप्तेऽतीन्द्रियाणां ज्ञानकर्मलक्षणवृत्त्योरेव प्रतिषेधात् प्राणनादिवृत्तिसत्त्वेऽप्यक्षति। ननु बाह्यवायुभिरन्तःप्राणानां समानलक्षणत्वाद् वायुसंस्थानविशेषा एव प्राणा सन्तु, किमर्थं करणानामपि वायुतुल्य क्रियाऽऽदि कल्प्यत इति चेत्? न, प्राणाच्छ्रद्धा ख वायुरित्यादिश्रुतिषु वायो प्राणकार्यत्वश्रवणात्, न वायुक्रिये पृथगुपदेशादिति ब्रह्मसूत्रे वायुतत्सञ्चाराभ्यामतिरेकस्य प्राणेऽवधारणाच्च। श्रुतिस्मृत्यनुगृहीता युक्तिश्चात्रास्ति—यदि करणप्राणौ भिन्नौ स्याता तदा करणवियोगेऽपि मृतदेहवत् कदाचित् प्राणा अपि तिष्ठेयु। किं चान्तःकरणस्य शोकादिना प्राणस्य कम्पादिर्दृश्यते, तत्र लाघवात्सामानाधिकरण्येनैव कार्यकारणभावो युक्तोऽ यधर्मेणा यपरिणामेऽतिप्रसङ्गाद्, अदृष्टकल्पनाऽऽपत्तेश्च। अपि च लिङ्गशरीरस्य देहशृङ्खलया बन्ध एव कर्मादीनां हेतुत्व कल्प्यते न तु वायुबन्धनेऽपि गौरवात्, उद्गारादिवायूना जीवदेहपरित्यागदर्शनाच्च वायुगतवैजात्यादिकल्पनाया चाति गौरवादिति। लिङ्गशरीरस्योर्ध्वाधःसञ्चारादुत्पद्यमानेन वायुना सहाविवेकात्तु तप्ताय पिण्डवत्प्राणेषु वायुव्यवहार। अनेनैव व्यवहारेण साङ्ख्येऽपि प्राणाद्या वायव पञ्चेत्युक्तम्। अपि च श्रुतिस्मृत्यो करणप्राणयो भेदव्यवहारो वृत्तिभेदादेव मन्तव्य। ऊर्ध्वाधोगतिलक्षणा करणाना परिणामभेदा प्राणा इत्युच्यन्ते, तत्र च वायुरधिष्ठात्री देवता सूर्यश्चक्षुर्भूत्वा प्राण इत्यादिश्रुते, ज्ञानादिहेतुपरिणामास्तु करणान्युच्यन्त इति विभाग। अतो देवतया सहाभेदादपि सूर्यश्चक्षुरितिवद् वायु प्राण इति व्यवहारो युक्त इति।

कश्चित्तु—अत्र प्राणादिजीवनशब्दाभ्या प्राणनादिनामकवायुक्रियाविशेषहेतु प्रयत्नभेद एवोक्त, स च करणनिष्ठ इति भाष्यार्थमाह—तन्न, विवरणभाष्ये प्राणादीना गत्यादिवचनस्य विरोधाद्, अत्रापि साङ्ख्यकारिकाब्रह्ममीमांसैकवाक्यत्वौचित्यात्, वायो प्राणत्वस्य क्वापि दर्शने सूत्रकारानुक्तत्वाच्च। अत एव च लिङ्गशरीरमध्ये प्राणा न गण्यन्ते, करणेऽप्रवेशादिति। तस्येति। तस्य करणसामान्यस्य साधारणी क्रिया पञ्चतयी क्रियोपलक्षितपरिणामभेद पञ्चतय इत्यर्थ। समुन्नयनादिति। सममनुरूप नाडीषु रसानां नयनात्समान। अस्य च हृदयान्नाभिपर्यन्त वृत्ति।

अपेति । मूत्रपुरीषगर्भादीनामपसरणहेतुरपान , अस्यानाभे पादतलपर्यन्त वृत्ति । उन्नयनादिति । ऊर्ध्वगतिप्रदत्वात् रसाद्यूर्ध्वनयनाच्चोदान , अस्य च मुखनासिकाऽऽदिकमारभ्य ब्रह्मरन्ध्रपर्यन्त वृत्ति । व्यापीति । सर्वदेह व्यापिवृत्तिको वननत्कमहेतु व्यान । ननु सर्वेषा वृत्तिभेदात् कथ पञ्च प्राणा इत्युच्यन्ते ? तत्राह—एषामिति । प्राणो यदश्नाति पिबति तेनैवान्येषा धारण भवतीति कृत्वैतेषा प्राणो मुख्य । अतो मुख्यस्य नामादिभिर्गौणाना व्यवहारो राजानुगतेषु राजव्यवहारवदिति भाव । तदेवमुदान व्याख्याय सूत्र व्याचष्टे—उदानजयादिति । उदानसयमादन्यसयमाद्वोदानवायो स्वाय त्तताया सत्या जलपङ्ककण्टकादीनाम् उपरि सञ्चरतोऽपि तेष्वसङ्गो भवति तैर्विकारहेतु सयोगो न भवति, तथाऽर्चिरादिमार्गे गमनाय स्वेच्छयोत्क्रान्ति भवतीत्यथ । प्रसङ्गादाह—तामिति । तामूर्ध्वमुत्क्रान्तिमुदानवशित्व विना न लभत इत्युदानज यीस्यादि यथ ॥ ३९ ॥

समानजयाज्ज्वलनम् ॥ ४० ॥

जितसमानस्तेजस उपध्मान कृत्वा ज्वलति ॥४०॥

तत्त्ववैशारदी

समानजयाज्ज्वलनम् । तेजस शारीरस्योपध्मानमुत्तेजनम ॥ ४० ॥

योगवार्त्तिकम्

समानजयाज्ज्वलनम् । सयमविशेषजात्समानजयात् ज्वलन भवतीत्यथ ।

भाष्ये—उपध्मानम् उत्तेजन कृत्वा ज्वलति सतीवत्स्वशरीर दहतीत्यथ ॥ ४० ॥

श्रोत्राकाशयो सबन्धसयमाद्दिव्य श्रोत्रम् ॥४१॥

सवश्रोत्राणामाकाश प्रतिष्ठा सर्वशब्दाना च । यथोक्तम्—तुल्यदेश-श्रवणानामेकदेशश्रुतित्व सर्वेषा भवतीति । तच्चैतदाकाशस्य लिङ्गम् अनावरण चोक्तम् ।

तथाऽमूतस्यानावरणदर्शनाद्विभुत्वमपि प्रख्यानमाकाशस्य । शब्द ग्रहणानुमित श्रोत्रम् बधिराबधिरयोरेक शब्द गृह्णात्यपरो न गृह्णातीति । तस्माच्छ्रोत्रमेव शब्दविषयम् । श्रोत्राकाशयो सबन्धे कृतसयमस्य योगिनो दिव्य श्रोत्र प्रवर्तते ॥ ४१ ॥

तत्त्ववैशारदी

स्वार्थसयमादन्वाचयशिष्ट श्रावणाद्युक्तम् । सम्प्रति श्रावणाद्यथादेव सयमाच्छ्रावणादि भवतीत्याह—श्रोत्राकाशयो सबन्धसयमाद्दिव्य श्रोत्रम् ।

सयमविषय श्रोत्राकाशयो सबन्धमाधाराधेयभावमाह-सर्वश्रोत्राणामाहङ्कारिकाणामप्याकाश कर्णशष्कुलीविविर प्रतिष्ठा तदायतन श्रोत्रम्, तदुपकारापकाराभ्यां श्रोत्रस्योपकारापकारदर्शनात्। शब्दाना च श्रोत्रसहकारिणा पार्थिवादिशब्दग्रहणे कर्तव्ये कर्णशष्कुलीसुषिरवर्ति श्रोत्र स्वाश्रयनभोगता साधारणशब्दमपेक्षते। गन्धादिगुणसहकारिभिर्घ्राणादिभिर्बाह्यपृथिव्यादिवर्ति गन्धाद्यालोचन कार्य दृष्टम्। आहङ्कारिकमपि घ्राणरसनत्वक्चक्षु श्रोत्र भूताधिष्ठानमेव, भूतोपकारापकाराभ्या घ्राणादीनामुपकारापकारदर्शनादित्युक्तम्। तच्चेद श्रोत्रमाहङ्कारिकमय'प्रतिममयस्कान्तमणिकल्पेन वक्तृवक्त्र समुत्पन्नेन वक्त्रस्थेन शब्देनाकृष्ट स्ववृत्तिपरम्परया वक्तृवक्त्रमागत शब्द मालोचयति। तथा च दिग्देशवर्तिशब्दप्रतीति प्राणभृन्मात्रस्य नासति बाधकेऽप्रमाणीकृता भविष्यतीति। तथा च पञ्चशिखस्य वाक्यम्—तुल्यदेशश्रवणानामेकदेशश्रुतित्व सर्वेषां भवतीति। तुल्यदेशानि श्रवणानि श्रोत्राणि येषा चैत्रादीना ते तथोक्ता। सर्वेषा श्रवणान्याकाश वर्तीनीत्यर्थ। तच्च श्रोत्राधिष्ठानमाकाश शब्दगुणात् मात्रादुत्पन्न शब्दगुणक देन शब्देन सहकारिणा पार्थिवादीन् शब्दान् गृह्णाति। तस्मात्सर्वेषामेक जातीया श्रुति शब्द इत्यर्थ। तदनेन श्रोत्राधिष्ठानत्वमाकाशस्य शब्द गुणत्व च दर्शितमिति। तच्चैकदेशश्रुतित्वमाकाशस्य लिङ्गम्। स ह्येक जातीया शब्दव्यञ्जिका श्रुतियदाश्रया तदेवाकाशशब्दवाच्यम्। न हीदृशी श्रुतिमन्तरेण शब्दव्यक्ति। न चेदृशी श्रुति पृथिव्यादिगुण, तस्य स्वात्मनि व्यङ्ग्यव्यञ्जकत्वानुपपत्तेरिति। अनावरण चाकाशलिङ्गम्। यद्याकाश नाभविष्यदन्योन्यसपिण्डितानि मूर्तानि न सूचीभिरप्यभेत्स्यन्त। ततश्च सर्वैरेव सर्वमावृत स्यात्। न च मूर्तद्रव्याभावमात्रादेवानावरणम्, अस्या भावस्य भावाश्रितत्वेन तदभावेऽभावात्। न च चितिशक्तिस्तदाश्रया भवितुमर्हति अपरिणामितयावच्छेदकत्वाभावात्। न च दिक्कालादय पृथिव्यादिद्रव्यव्यतिरिक्ता सन्ति। तस्मात्तादृश परिणतिभेदो नभस एवेति सर्वमवदातम्।

अनावरणे चाकाशलिङ्गे सिद्धे यत्र यत्रानावरण तत्र तत्र सर्वत्राकाश मिति सर्वगतत्वमप्याकाशस्य सिद्धमित्याह—तथाऽमूर्तस्येति। श्रोत्रसद्भावे प्रमाणमाह-शब्दग्रहणेति। क्रिया हि करणसाध्या दृष्टा। यथा छिदादिर्वा स्यादिसाध्या। तदिह शब्दग्रहणक्रिययापि करणसाध्यया भवितव्यम्। यच्च करणं तच्च श्रोत्रमिति। अथास्याश्चक्षुरादय एव कस्मात्करण न भवन्तीत्यत आह—बधिराबधिरयोरिति। अन्वयव्यतिरेकाभ्यामवधारणम्। उपलक्षण

चैतत् । त्वग्वातयोश्चक्षुस्तेजसो रसनोदकयोर्नासिकापृथिव्यो सम्बन्धसयमा-द्दिव्यत्वगाद्यप्यूहनीयम् ॥ ४१ ॥

योगवार्त्तिकम्

श्रोत्राकाशयो सबन्धसयमाद्दिव्य श्रोत्रम् ।

आदावाकाशशब्दार्थं तत्र प्रमाण च दर्शयति—**सर्वश्रोत्राणामिति** । यद्यपीन्द्रियाण्याहकारिकाण्येव न भौतिकानि, इन्द्रियाणा प्रकाशात्मकतया प्रकाशात्मकान्त करणोपादानकत्वस्यैवौचित्यात्, तथाऽप्याकाशाश्रिततयाऽऽकाशप्रतिष्ठत्व यथाऽन्नाश्रिततया मनसोऽ नमयत्वमिति । एतेनान्येषामपीन्द्रियाणां भौतिकत्व श्रुतिस्मृत्युदित व्याख्यातम्, तत्तद्भूतसासृष्टतयेन्द्रियोत्पत्त्या तत्तद्भूतेभ्य एव तत्तदिन्द्रियाभिव्यक्ते । अत एव दिगात्मकाकाशादीनि पृथिवीपर्यन्तानि पञ्च श्रोत्रादिदेवा श्रूयन्त इति । शब्दानां चाकाशोपादानत्वमेवास्ति । तथा च श्रोत्रशब्दयोराश्रय आकाशमित्यर्थ । श्रोत्राणामाकाशाश्रयत्वे **पूर्वाचार्यसम्मतिमाह—यथोक्त-मिति** । कालभेदेन तुल्यदेशानि श्रवणाख्यज्ञानानि येषां पुंसां तेषामेकश्रुतित्वमेकदेशावच्छिन्नश्रोत्रकत्व तत्तत्काले भवतीत्यर्थ । स चैको देश आकाशमेवेति भाव । आकाशे प्रमाणमप्याह—**तच्चैतदिति** । तच्चैतत् श्रोत्रं शब्दश्चाकाशस्य लिङ्गमनुमापकम् । न हि सूक्ष्ममिन्द्रियमनाश्रय स्थातुमर्हति गन्धवत्, कर्णशष्कुला च न तस्याधारो लोकान्तरगमनादिकाले कर्णशष्कुल्यभावात्, कर्णविवरपिधानेऽपि शब्दश्रवणप्रसङ्गाच्च । न च विवरपिधाने सति शब्दा एव श्रोत्रे न गच्छन्तीति वाच्यम्, भित्त्यादिवत् कर्णच्छिद्रस्थद्रव्याणामपि शब्दागमनाप्रतिबन्धकत्वात् । नापि शून्यमाधारोऽभावानभ्युपगमात्, अभावस्य भावाधारत्वासभवाच्च । नापि कर्ण शष्कुल्यवच्छिन्न पुरुषादिराधार, विवरपिधानेऽपि तदवच्छेदेन चैतन्याद्यभिव्यक्तया पुरुषादेरनावृततया शब्दग्रहणप्रसङ्गात् । तस्मात् पिधानयोग्यमेक द्रव्य श्रोत्राधारतयाऽपेक्षितम्, तच्च परिशेषात् कर्णशष्कुल्यवच्छिन्न नभ एव श्रोत्रगोलकतया सिद्ध्यतीति भाव । शब्दाधारतायामप्येव परिशेष कर्त्तव्य । तथा हि—अवकाशस्य शब्दकारणत्व तावत् सर्वसिद्धम् । अवकाशश्च नावरणाभावमात्रम्, अभावस्य भावात्ताधारत्वाद् अन्यथा सर्ववस्तूनामभावमात्रमूलकत्वापत्ते । नापि पुरुषादि, तेषा स्वस्वव्यापाराप्रत्यवेनावकाशासंभवात्, आवृतत्वाभिमतदेशेऽपि शब्दाद्युत्पत्तिप्रसङ्गाच्च । नापि वायु, द्रव्यान्तरपूरितेऽपि वेणवादौ वायुसयोगेन शब्दप्रसङ्गात् । न च छिद्रवायुसयोगोऽपि शब्दकारणम्, तथा सति सयोगाधारतया छिद्रस्य

द्रव्यत्वसिद्धौ तस्यैव शब्दाश्रयत्वं युक्तम्, शब्दोत्पत्ताववकाशस्यैवाधिक्येनोपयोगदर्शनादिति। तस्मादावरणीयतयाऽऽकाशद्रव्यं सिद्धतीति। अनावरणं चाकाशस्य लिङ्गं पूर्वाचार्यैरुक्तमित्याह—अनावरणं चेति। अनावरणमवकाशः। यदि हि अवकाशरूपमाकाशं न स्यात् तदा मूर्त्तद्रव्येषु स्थाल्यादिष्वन्तस्तेजआदिप्रवेशो न स्यात्। अथाभाव एवावकाशस्तह्यभावस्य भावाश्रितत्वनियमेनाकाशसिद्धे, अस्माभिरभावानभ्युपगमाच्च। आत्मादिश्चावकाशो न सम्भवति, आवरणासम्भवादित्युक्तमिति। आकाशस्य विभुत्वमपि प्रसङ्गात्साधयति—तथेति।

मूर्त्तत्वं परिच्छिन्नत्वम्, अनावरणमनावृतत्वम् असमानदेशत्वमिति यावत्। तथा चान्यत्र पृथिवीजलादिस्थले मूर्त्तस्य परिच्छिन्नस्य मूर्त्तान्तरासमानदेशत्वदर्शनाद् घटादिसमानदेशकस्याकाशस्य विभुत्वं सिद्ध्यति, आकाशस्य परिच्छिन्नत्वे मूर्त्तयो[1] समानदेशताविरोधादित्यर्थः। क्वचित्कस्तु तथा मूर्त्तस्यापीत्यपिशब्दः प्रामादिकोऽर्थासम्भवात्। आकाशस्य विभुत्वे च आकाशवत्सर्वगतश्च नित्य इति श्रुत्यादयः प्रमाणमिति।

नन्वाकाशस्य विभुत्वे कथं[2] कार्यत्वं घटते कथं वाऽऽगामिभाष्येऽप्याकाशपरमाणुकथनमिति चेद्? उच्यते—आकाशं ह्यन्तःकरणवद् वैशेषिकाणां पृथिव्यादिवत् कार्यकारणरूपेण द्विविधम्—तत्र कारणाकाशं तमोगुणविशेषतयैव व्यवह्रियते, तदानीमाकाशनाव्यञ्जकशब्दादिविशेषगुणाभावात् कारणपृथिव्यादिवत्। तच्च कारणाकाशं गुणान्तरोपसृष्टं सदशतः आदौ शब्दजननयोग्यार्थरूपेण परिणमते, क्षाराब्धिरिवामृतमथनऽशतो दधिरूपेण। ततश्चाणुसंघातेन पृथिवीवदेव महाभूताकाशमहङ्कारापेक्षया परिच्छिन्नं वायोरावरणमुपपद्यत इति। एतेनान्तःकरणोत्पत्तिरपि व्याख्याता। इत्थमपि श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धं प्रकृते कार्यकारणरूपत्वमवगन्तव्यम्। आकाशं प्रसाध्य श्रोत्रे प्रमाणं दर्शयति—शब्दग्रहणानुमितमिति। तदेव विवृणोति—बधिरेति। एतेन चक्षुरादिष्वप्यन्वयव्यतिरेकौ प्रमाणमिति सूचितम्, अन्तःकरणे तु स्मृत्याद्यन्वयव्यतिरेकौ प्रमाणमिति। इदानीं सूत्रं योजयति—श्रोत्रेति। सम्बन्धश्चास्माभिर्व्याख्यात। उपलक्षणं चैतत् त्वग्वातयोश्चक्षुस्तेजसो रसनोदकयोर्घ्राणपृथिव्योः सम्बन्धसंयमाद्दिव्यत्वगादीत्यपि बोध्यम्। दिव्यत्वं च तन्मात्रादिसूक्ष्म

---

१ परिच्छिन्नपरिमाणत्वेन आकाशस्य मूर्त्तत्वे सति तस्य घटादिसमानदेशकत्वं न स्यादिति तात्पर्यम्।

२ विभुत्वस्य नित्यत्वव्याप्यत्वाद्विभुत्वे कार्यत्वानुपपत्तिरिति भावः।

गोचरसंयमनैरपेक्ष्येण स्वभावादेव तन्मात्रादिरूपसूक्ष्मशब्दादिग्राहकत्वमिति ॥४१॥

कायाकाशयोः सम्बन्धसंयमाल्लघुतूलसमापत्तेश्चाकाशगमनम् ॥ ४२ ॥

यत्र कायस्तत्राकाशं तस्यावकाशदानात् कायस्य, तेन सम्बन्धः प्राप्तिः। तत्र कृतसंयमो जित्वा तत्सम्बन्धं लघुषु वा तूलादिष्वापरमाणुभ्यः समापत्तिं लब्ध्वा जितसम्बन्धो लघुर्भवति। लघुत्वाच्च जले पादाभ्यां विहरति ततस्तूर्णनाभितन्तुमात्रे विहृत्य रश्मिषु विहरति। ततो यथेष्टमाकाशगतिरस्य भवतीति ॥ ४२ ॥

तत्त्ववैशारदी

कायाकाशयोः सम्बन्धसंयमाल्लघुतूलसमापत्तेश्चाकाशगमनम्। कायाकाशसम्बन्धसंयमाद्वा लघुनि वा तूलादौ कृतसंयमात्समापत्तिं चेतसस्तत्स्थतदञ्जनतां लब्ध्वेति। सिद्धिक्रममाह--जल इति ॥ ४२ ॥

योगवार्त्तिकम्

कायाकाशयोः सम्बन्धसंयमाल्लघुतूलसमापत्तेश्चाकाशगमनम्। चकारोऽत्र विकल्पार्थकः।

कीदृशः सम्बन्ध इत्याकाङ्क्षायामाह—यत्रेति। यत्रासनादौ शरीरं तिष्ठति तत्र शरीरावच्छेदेनाप्याकाशं तिष्ठति। तत्र हेतुः—तस्याकाशस्यावकाशदातृत्वादिति। अतः कायस्याकाशेन सम्बन्धः प्राप्तिरूपो व्यापनमिति यावद् इत्यर्थः। तत्रेति। तत्र सम्बन्धे कृतसंयमः तत्सम्बन्धं जित्वा साक्षात्कारेण स्वेच्छाऽधीनं कृत्वा लघुर्भवतीत्यागामिनाऽन्वयो भविष्यति। द्वितीयहेतुं व्याचष्टे लघुषु वेत्यादिना जितसम्बन्ध इत्यन्तेन। समापत्तिं तत्स्थतदञ्जनताम्। जितसम्बन्धः स्वायत्तीकृतकायाकाशसम्बन्ध इत्यर्थः। आकाशगतावुपायद्वयसाधारणं क्रममाह—लघुरित्यादिना। प्रथमं लघुर्भवति ततो लघुतया जले पृथिव्यामिव पद्भ्यां सञ्चरतीत्यादिः क्रम इत्यर्थः। सुगममन्यत् ॥४२॥

बहिरकल्पिता वृत्तिर्महाविदेहा ततः प्रकाशावरणक्षयः ॥ ४३ ॥

शरीराद्बहिर्मनसो वृत्तिलाभो विदेहा नाम धारणा। सा यदि शरीरप्रतिष्ठस्य मनसो बहिर्वृत्तिमात्रेण भवति सा कल्पितेत्युच्यते। या तु शरीरनिरपेक्षा बहिर्भूतस्यैव मनसो बहिर्वृत्तिः सा खल्वकल्पिता। तत्र कल्पितया साधयन्त्यकल्पितां महाविदेहामिति यया पर-

शरीराण्याविशन्ति योगिन ततश्च धारणात प्रकाशात्मनो बुद्धिसत्त्व स्य यदावरण क्लेशकर्मविपाकत्रय-रजस्तमोमूल तस्य च क्षयो भवति ॥ ४३ ॥

तत्त्ववैशारदी

अपरमपि परशरीरावेशहेतु सयम क्लेशकर्मविपाकक्षयहेतुमाह— बहिरकल्पिता वृत्तिर्महाविदेहा तत प्रकाशावरणक्षय ।

विदेहामाह—शरीरादिति । अकल्पिताया महाविदेहाया य उपायस्त प्रदर्शनाय कल्पिता विदेहामाह—सा यदीति । वृत्तिमात्र कल्पनाज्ञानमात्रम्, तेन । महाविदेहामाह—या त्विति । उपायोपेयते कल्पिताकल्पितयोराह— तत्रेति । किं परशरीरावेशमात्रमिति ? नेत्याह—ततश्चेति । ततो धारणातो महाविदेहाया मन प्रवृत्ते सिद्धे । क्लेशश्च कर्म च ताभ्या विपाकत्रय जात्यायुर्भोगा । तदेतद्रजस्तमोमूल विगलितरजस्तमस सत्त्वमात्राद्विवेक ख्यातिमात्रसमुत्पादात् । तदेतद्विपाकत्रय रजस्तमोमूलतया तदात्मक सद् बुद्धिसत्त्वमावृणोति । तत्क्षयाच्च निरावरणा योगिचित्त यथेच्छ विहरति विजानाति चेति ॥ ४३ ॥

योगवार्त्तिकम्

बहिरकल्पिता वृत्तिमहाविदेहा तत प्रकाशावरणक्षय । योगशा- स्त्रोक्तसयमविशेषाद् वक्ष्यमाणा बहिरकल्पिता वृत्तिमहाविदेहाख्या सिद्धिर्भ वति ततश्च सत्त्वप्रकाशावरणभङ्ग इत्यर्थ ।

महाविदेहा व्याख्यातुमादौ सामान्यविदेहामाह–शरीरादिति । मनसो बहिर्वृत्तिलाभोऽत्र स्वशरीरस्येव बहिर्वस्तूना सकल्पादिवशता, सा च बहिरधिष्ठानरूपा धारणा विदेहासामान्यमित्यर्थ । धारणेति च तान्त्रिकी सज्ञा । तस्या अवान्तरभेदमाह—सा यदीति । शरीरनिरपेक्षेति त्यक्त- शरीरेत्यर्थ । अनयाऽपि परशरीरावेशो लिङ्गदेहस्य भवतीति प्रसङ्गादाह– यथेति । तत इत्यादिसूत्रावयव याचष्टे—ततश्चेति । क्लेशेति । क्लेशश्च कर्म च विपाकत्रय च यद्रजस्तमोमूलक सत्त्वस्यावरक तस्य च समूलस्य क्षयो भवतीत्यर्थ । तेषा क्षय च निरावरण योगिन चित्त स्वेच्छया विहरति विजनाति चेति । चशब्द स्वोक्त परशरीरावेश समुच्चिनोति ॥४३॥

स्थूलस्वरूपसूक्ष्मान्वयार्थवत्त्वसयमाद्भूतजय ॥ ४४ ॥

तत्र पार्थिवाद्या शब्दादयो विशेषा सहाकारादिभिधर्मैं स्थूलशब्देन परिभाषिता । एतद्भूताना प्रथम रूपम् ।

द्वितीयं रूपं स्वसामान्यं मूर्तिर्भूमिः स्नेहो जलं वह्निरुष्णता वायुः प्रणामी सर्वतोगतिराकाश इत्येतत्स्वरूपशब्देनोच्यते। अस्य सामान्यस्य शब्दादयो विशेषाः। तथा चोक्तम्—एकजातिसमन्वितानामेषां धर्ममात्रव्यावृत्तिरिति।

सामान्यविशेषसमुदायोऽत्र द्रव्यम्। द्विष्ठो हि समूहः। प्रत्यस्तमितभेदावयवानुगतः शरीरं वृक्षो यूथं वनमिति। शब्देनोपात्तभेदावयवानुगतः समूहः—उभये देवमनुष्याः, समूहस्य देवा एको भागो मनुष्या द्वितीयो भागः। ताभ्यामेवाभिधीयते समूहः। स च भेदाभेदविवक्षितः। आम्राणां वनं ब्राह्मणानां सङ्घः, आम्रवणं ब्राह्मणसङ्घ इति।

स पुनर्द्विविधो युतसिद्धावयवोऽयुतसिद्धावयवश्च। युतसिद्धावयवः समूहो वनं सङ्घ इति। अयुतसिद्धावयवः सङ्घातः—शरीरं वृक्षः परमाणुरिति। अयुतसिद्धावयवभेदानुगतः समूहो द्रव्यमिति पतञ्जलिः। एतत्स्वरूपमित्युक्तम्।

अथ किमेषां सूक्ष्मरूपम्? तन्मात्रं भूतकारणम्। तस्यैकोऽवयवः परमाणुः सामान्यविशेषात्माऽयुतसिद्धावयवभेदानुगतः समुदाय इत्येवं सर्वतन्मात्राण्येतत्तृतीयम्।

अथ भूतानां चतुर्थं रूपं ख्यातिक्रियास्थितिशीला गुणाः कार्यस्वभावानुपातिनोऽन्वयशब्देनोक्ताः।

अथैषां पञ्चमं रूपमर्थवत्त्वम्, भोगापवर्गार्थता गुणेष्वन्वयिनी, गुणास्तन्मात्रभूतभौतिकेष्विति सर्वमर्थवत्। तेष्विदानीं भूतेषु पञ्चसु पञ्चरूपेषु संयमात्तस्य तस्य रूपस्य स्वरूपदर्शनं जयश्च प्रादुर्भवति। तत्र पञ्च भूतस्वरूपाणि जित्वा भूतजयी भवति। तज्जयाद्वत्सानुसारिण्य इव गावोऽस्य सङ्कल्पानुविधायिन्यो भूतप्रकृतयो भवन्ति ॥ ४४ ॥

तत्त्ववैशारदी

स्थूलस्वरूपसूक्ष्मान्वयार्थवत्त्वसंयमाद्भूतजयः। स्थूलं च स्वरूपं च सूक्ष्मं चान्वयश्चार्थवत्त्वं चेति स्थूलस्वरूपसूक्ष्मान्वयार्थवत्त्वानि। तेषु संयमात्तज्जयः।

स्थूलमाह—तत्रेति। पार्थिवा आप्यास्तैजसा वायवीया आकाशीयाः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा यथासंभवं विशेषाः षड्जगान्धारादयः शीतोष्णादयो नीलपीतादयः कषायमधुरादयः सुरभ्यादयः। एते हि नामरूपप्रयोजनैः परस्परतो भिद्यन्त इति विशेषाः। एतेषां पञ्च पृथिव्याम्। गन्धवर्जं चत्वारोऽप्सु। गन्धरसवर्जं त्रयस्तेजसि। गन्धरसरूपवर्जं द्वौ नभस्वति। शब्द

एवाकाशे। त एत ईदृशा विशेषा सहाकारादिभिर्धर्मैं स्थूलशब्देन परिभाषिता शास्त्रे। तत्र पार्थिवास्तावद्धर्मा —

आकारो गौरव रौक्ष्य वरण स्थैर्यमेव च।
वृत्तिर्भेद क्षमा कार्श्य काठिन्य सवभोग्यता॥

अपा धर्मा —स्नेह सौक्ष्म्य प्रभा शौक्ल्य मादव गौरव च यत्।
शैत्य रक्षा पवित्रत्व सधान चौदका गुणा॥

तैजसा धर्मा —उर्ध्वभाक्पाचक दग्धृ पावक लघु भास्वरम्।
प्रध्वंस्योजस्वि वै तेज पूर्वाभ्या भिन्नलक्षणम्॥

वायवीया धर्मा —तिर्यग्यान पवित्रत्वमाक्षेपो नोदन बलम्।
चलमच्छायता रौक्ष्य वायोधर्मा पृथग्विधा॥

आकाशीया धर्मा —सर्वतोगतिरव्यूहोऽविष्टम्भश्चेति ते त्रय।
आकाशधर्मा व्याख्याता पूर्वधर्मविलक्षणा॥

इति। त एत आकारप्रभृतयो धर्मास्तै स्हेति। आकारश्च सामान्यविशेषो गोत्वादि।

द्वितीय रूपमाह—द्वितीय रूप स्वसामान्यम्। मूर्ति सासिद्धिक काठिन्यम्। स्नेहो जले मज्जापुष्टिबलाधानहेतु। व ह्वरुष्णतौदर्ये सौर्ये भौमे च सर्वत्रैव तेजसि समवेतोष्णतेति। सर्व चैतद्धर्मधर्मिणोरभेदविवक्षयाभिधानम्। वायु प्रणामी वहनशील। तदाह—

चलनेन तृणादीना शरीरस्याटनेन च।
सवग वायुसामान्य नामीत्वमनुमीयते॥

सर्वतोगतिराकाश, सर्वत्र शब्दोपलब्धिदर्शनात्। श्रोत्राश्रयाकाशगुणेन हि शब्देन पार्थिवादिशब्दोपलब्धिरित्युपपादितमधस्तात्। एतत्स्वरूपशब्देनोक्तम्। अस्यैव मूर्त्यादिसामान्यस्य शब्दादय षड्जादय उष्णत्वादय शुक्लत्वादय कषायत्वादय सुरभित्वादयो मूर्त्यादीना सामान्याना भेदा। सामान्यान्यपि मूर्त्यादीनि जम्बीरपनसामलकफलादीनि रसादिभेदात्परस्पर व्यावर्तन्ते। तेनैतेषामेते रसादयो विशेषा। तथा चोक्तम्—एकजातिसमन्वितानां प्रत्येक पृथिव्यादीनामेकैकया जात्या मूर्तिस्नेहादिना समन्वितानामेषा षड्जादिधर्ममात्रव्यावृत्तिरिति। तदेव सामान्य मूर्त्याद्युक्त विशेषाश्च शब्दादय उक्ता।

ये चाहु सामान्यविशेषाश्रयो द्रव्यमिति तान्प्रत्याह—सामान्यविशेषसमुदायोऽत्र दर्शने द्रव्यम्। येऽपि तदाश्रयो द्रव्यमास्थिषत तैरपि तत्समुदा

योऽनुभूयमानो नापह्नोतव्य । न च तदपह्नवे तयोराधारो द्रव्यमिति भवति । तस्मात्तदेवास्तु द्रव्यम् । न तु ताभ्या तत्समुदायाच्च तदाधारमपर द्रव्यमुपल भामहे, ग्रावभ्यो ग्रावसमुदायादिव च तदाधारमपर पृथग्विध शिखरम् । समूहो द्रव्यमित्युक्तम् । तत्र समूहमात्र द्रव्यमिति भ्रमापनुत्तये समूहविशेषो द्रव्यमिति निधारयितु समूहप्रकारानाह—**द्विष्ठो हीति**। यस्मादेव तस्मा न समूहमात्र द्रव्यमित्यर्थ । द्वाभ्या प्रकाराभ्या तिष्ठतीति द्विष्ठ । एक प्रकार माह—**प्रत्यस्तमितेति**। प्रत्यस्तमितो भेदो येषामवयवाना ते तथोक्ताः। एतदुक्त भवति—शरीरवृक्षयूथवनशब्देभ्य समूह प्रतीयमानोऽप्रतीतावयवभेदस्तद्वाचकशब्दप्रयोगात्समूह एकोऽवगम्यत इति । युतायुतसिद्धावयवत्वेन चेतनाचेतनत्वेन चोदाहरणचतुष्टयम् । युतायुतसिद्धावयवत्व चाग्रे वक्ष्यते । द्वितीय प्रकारमाह—**शब्देनोपात्तभेदावयवानुगत समूह उभये देवमनुष्या इति**। देवमनुष्य इति हि शब्देनोभयशब्दवाच्यस्य समूहस्य भागौ भिन्ना वुपात्तौ । ननूभयशब्दात्तदवयवभेदो न प्रतीयते । तत्कथमुपात्तभेदावयवानुगम इत्यत आह—**ताभ्या भागाभ्यामेव समूहोऽभिधीयते**। उभयशब्देन भागद्वयवाचिशब्दसहितेन समूहो वाच्य, वाक्यार्थवाचकत्वादिति भाव । पुनर्द्वैविध्यमाह—**स चेति**। भेदेन चाभेदेन च विवक्षित । भेदविवक्षितमाह—**आम्राणा वन ब्राह्मणाना सङ्घ इति**। भेद एव षष्ठीश्रुते । यथा गर्गाणां गौरिति । अभेदविवक्षितमाह—**आम्रवण ब्राह्मणसघ इति**। आम्राश्च ते वन चेति समूहसमूहिनोरभेद विवक्षित्वा सामानाधिकरण्यमित्यर्थ ।

विधान्तरमाह—**स पुनर्द्विविध । युतसिद्धावय समूहः**। युतसिद्धा पृथक्सिद्धा सान्तराला अवयवा यस्य स तथोक्त, यूथ वनमिति । सान्तराला हि तदवयवा वृक्षाश्च गावश्च । अयुतसिद्धावयवश्च समूहो वृक्षो गौ परमाणु रिति । निरन्तरा हि तदवयवा सामान्यविशेषा वा सास्नादयो वेति । तदेतेषु समूहेषु द्रव्यभूत समूह निर्धारयति—**अयुतसिद्धेति**। तदेव प्रासङ्गिक द्रव्य व्युत्पाद्य प्रकृतमुपसहरति—**एतत्स्वरूपमित्युक्तमिति**।

तृतीय रूप विवक्षु पृच्छति—**अथेति**। उत्तरमाह—**तन्मात्रमिति**। यस्यैकोऽवयव परिमाणभेद परमाणु, सामान्य मूर्ति, शब्दादयो विशेषास्तदात्मा, अयुतसिद्धा निरन्तरा येऽवयवा सामान्यविशेषास्तद्भेदेष्वनुगत समुदाय । यथा च परमाणु सूक्ष्म रूपमेव सर्वतन्मात्राणि सूक्ष्म रूपमिति । उपसहरति—**एतदिति**।

अथ भूताना चतुर्थं रूप ख्यातिक्रियास्थितिशीला गुणा कार्यस्वभावमनुपतितुमनुगन्तु शील येषा ते तथोक्ता । अत एवान्वयशब्देनोक्ता ।

अथैषां पञ्चम रूपमर्थवत्त्व विवृणोति- भोगेति । नन्वेवमपि सन्तु गुणा अर्थवन्त । तत्कायाणा तु कुतोऽर्थवत्त्वमित्यत आह—गुणा इति । भौतिका गोघटादय । तदेव सयमविषयमुक्त्वा सयम तत्फल चाह—तेष्विति । भूत प्रकृतयः भूतस्वभावा ॥ ४४ ॥

योगवार्त्तिकम्

तदेव परिणामत्रयसंयमादित्यारभ्योच्चावचविषयकसयमानां ज्ञान क्रियारूपा सिद्धय उक्ता । इदानीं वितर्कविचारेत्यादिसूत्रे स्वशास्त्रे मुख्यत प्रकृतेषु ग्रहीतृग्रहणग्राह्येषु ये सयमास्तेषा सिद्धयो वक्तव्या । तत्र ग्रहीतृग्रहणयो ग्राह्यनिरूप्यत्वादादौ ग्राह्यविषयकसयमस्य सिद्धि माह—

स्थूलस्वरूपसूक्ष्मान्वयार्थवत्त्वसयमाद्भूतजय । स्थूल च स्वरूप च सूक्ष्म चान्वयश्चार्थवत्त्व चेति स्थूलस्वरूपसूक्ष्मान्वयार्थवत्त्वानि, तेषु सयमात्साक्षात्कारपर्यन्तात्तत्तद्रूपाणां जयो वशवर्त्तिता भवतीत्यर्थ ।

स्थूल व्याचष्टे- तत्रेति । सामान्यविशेषसमूहरूपाणां पृथिव्यादिपञ्च भूतानाम् एकदेशा शब्दादयो विशेषा, धर्मधर्म्यभेदात् तद्वन्त पदार्था वक्ष्यमाणैराकारादिधर्मै सह स्थूलशब्देन शास्त्रे परिभाषिता इत्यर्थः । तन्मात्रव्यावर्त्तनाय विशेषपदम् । ते च विशेषा षड्जगान्धारादय शीतोष्णा- दयो मधुराम्लादय सुरभिदुर्गन्धादयश्चेति । एते हि नामकर्मभिरवान्तर विभज्यन्त इति विशेषा । आकारादयश्च धर्मा पृथिव्यादीना क्रमेण शास्त्रे परिपठिता । यथा—

आकारो गौरव रौक्ष्य वरण स्थैर्यमेव च ।
वृत्तिर्भेद क्षमा कार्श्यं काठिन्य सर्वभोग्यता ॥
स्नेह सौक्ष्म्य प्रभा शौक्ल्य मार्दवं गौरवं च यत् ।
शैत्य रक्षा पवित्रत्वं सघातं चौदका गुणा ॥
ऊर्ध्वभाक पाचक दग्धृ पावकं लघु भास्वरम् ।
प्रध्वस्योजस्वि वै तेज पूर्वेभ्यो भिन्नलक्षणम् ॥
तिर्यग्यान पवित्रत्वमाक्षेपो नोदनं बलम् ।
चलमच्छायता रौक्ष्य वायोधर्मा पृथग्विधा ॥
सर्वतो गतिरव्यूहोऽविष्टम्भश्चेति ते त्रय ।
आकाशधर्मा व्याख्याता पूर्वपूर्वविलक्षणाः ॥ इति ।

आकारोऽवयवसस्थानम्, वृत्ति सर्वभूताधारता, भेदो विदारणम् , क्षमा सहिष्णुता, धारणसामर्थ्यमिति यावत्, रक्षा = आवरणादिना रक्षकत्वम्,

आक्षेप पातनम्, सर्वतोगतिसुत्वम्, अव्यूहः सर्वपदाना प्रविरलीकरणम्, अविष्टम्भोऽवकाश इति। प्रथम रूपमिति। सूत्रोक्त पञ्चरूपेष्वाद्य रूपमित्यर्थ ।

स्थूल व्याख्याय स्वरूप व्याचष्टे--द्वितीय रूपमिति। स्वसामान्य मिति साधारण लक्षणम्। कस्य किं सामान्य तद्दर्शयति—मूर्त्तिर्भूमि रित्यादिना। मूर्त्ति सांसिद्धिक काठिन्य तद्व्यङ्ग्या पृथिवीत्वजाति, कार्यरूपेणाकाशस्याप्यनेकत्वादिति। अत्र सामान्यविशेषयोरभेदप्रतिपादनाय मूर्त्तिर्भूमिरित्याद्यभेदनिर्देश । कस्य विशेषस्येद सामान्यमित्याकाङ्क्षायामाह-- अस्येति। शब्दादय पूर्वोक्ता स्थूलतारमन्दादिभेदेन सामान्यस्य जातेरेकदेशाद्व्यावर्त्तकतया विशेषा इत्यर्थ । अत्र पूर्वाचार्यसवादमाह—तथा चोक्त मिति। एकजातिसमन्वितानामेषा पृथिव्यादीना शब्दादिधर्ममात्रेण व्यावृत्ति सजातीयान्तरादित्यर्थ । एकजातिसमन्वितानामिति समूहे समूहि-वृत्त्यभिप्रायेण प्रयोग ।

यत्तु वैशेषिका सामान्यविशेषयोराश्रयमेव द्रव्य मन्यन्ते न तु तयोरभेदमपि, तन्मताद्विविच्य स्वसिद्धान्तमाह—सामान्येति। अत्र दर्शने सामान्य विशेषयो समूहो द्रव्यम्, अतिरिक्तावयव्यभ्युपगमेऽपि तयोरभेदस्याप्यभ्युपगमाद्। अन्यथा घटो मृत् तन्तु पट शुक्ल पट इत्याद्यभेदप्रत्ययानुपपत्तेरित्यर्थ । ननु समूहमात्रस्य द्रव्यत्वे वनस्याप्येकद्रव्यत्वापत्तिरित्याशङ्का परिहर्तु-मादौ समूहस्य द्वैविध्यमाह—द्विष्ठो हीति। द्वाभ्या प्रकाराभ्या तिष्ठतीति द्विष्ठ । तत्रैक प्रकारमाह—प्रत्यस्तमितेति। प्रत्यस्तमित शब्देनानुपस्थापितो भेदोऽवान्तरविभागो येषामवयवाना तादृशेष्ववयवेष्वनुगत इत्यर्थ । तस्योदाहरणचतुष्कमाह—शरीरमिति। आद्य द्वयमेकद्रव्यरूपस्य समूहस्योदाहरणमन्त्यद्वयमनेकद्रव्यरूपसमूहस्येति भेद, यूथादौ च विशिष्टस्यातिरिक्तत्वाभिप्रायेणावयवानुगतत्वमुपपादनीयम्। द्वितीय समूहस्य प्रकारमाह—शब्देनोपात्तेति। अस्योदाहरणम्—उभयेति। अत्रोभयशब्दवाच्यस्य समूहस्यावान्तरभेदौ देवमनुष्यशब्दाभ्यामुपात्तौ, बहुवचनाभ्या च तयोरप्यनेकभेदा उपात्ता इति। शब्देनोपात्तभेदत्व सक्षेपात् स्वयमाह—समूहरूपस्य देवा इति। भागो भेद, ताभ्या भेदाभ्याम्। स चेति। स च द्विविधोऽपि समूहो भेदाभेदाभ्या प्रयोक्तृभिर्विवक्षितो भवति, आम्राणा वनमिति षष्ठ्या भेदेन, आम्रवणमिति च कर्मधारयादभेदेन विवक्षा। एवमन्यत्रापि। तथा च समूह-समूहिनोर्भेदाभेदौ स्त इति प्रतिपादितम्।

स पुनरिति। द्विविधोऽपि समूह पुनर्द्विविधो भवति। द्वैविध्यमेवाह—

युतेति । हालिकादिष्वपि सयुक्ततया सबद्धतया सिद्धा अवयवा यस्य समूहस्य यूथवनादे स तथा । अयुतेति । अयुतसिद्धावयव ममूह सघातस्तस्य विवरणम्-शरीरमित्यादि । लौकिकेष्वसयुततया एकीभावेनैव सिद्धा अवयवा यस्य समूहस्य शरीरवृक्षादे स तथेत्यथ । परमाणुरिति । परमाणूनामपि पञ्चचतुरादितन्मात्रसमूहताया वक्ष्यमाणत्वादिति भाव । तदेव समूहभेदान् प्रदश्य तेष्ववयविद्रव्यरूप समूह विशिष्यावधारयति— अयुतेति । सयोगविशेषावच्छिन्नेष्ववयवविशेषेष्वनुगत सामान्यविशेषसमूहोऽवयव्याख्य द्रव्यमित्यर्थ । अवयवसाधारण तु सामान्यतो द्रव्यलक्षण सामान्यविशेषसमुदायत्वमात्रमिति । उपसहरति— एतत्स्वरूपमित्युक्तमिति । एतत्सामान्य स्वरूपशब्देन परिभाषितमित्यथ । स्वरूपपरिभाषा च स्थिरतामात्रेण विशेषा ह्यागमापायितया न द्रव्यस्य स्वरूपाणीति । यत्तु पूर्वपादे स्थूलस्वरूपे एकीकृत्यावयविद्रव्यमेव वितर्कानुगतयोगस्य विषय स्थूलमित्युक्त तल्लौकिकस्थूलव्यवहारानुसारेण । अत्र तु तान्त्रिकव्यवहारेण तस्यैव द्विधा विभाग । एवमेव विचारानुगतविषयस्य सूक्ष्मस्यैवात्र सूक्ष्मादित्रैविध्य वक्ष्यतीति द्रष्टव्यम् ।

स्वरूप व्याख्याय सूक्ष्म व्याख्यातु पृच्छति—अथेति । एषा भूतानाम् । उत्तरम्— तन्मात्रमिति । तत्र सूक्ष्मपरिभाषाबीजमाह— भूतकारणमिति । साक्षात्कारणत्वमेव हि सूक्ष्मत्वमत्र विवक्षितमित्याशय । भूतकारणत्वप्रकार दर्शयति—तस्येति । तस्य भूतस्य एकश्चरमोऽवयव परमाणु, सोऽपि च घटादिवदेव सावयव, अन्यथा स्थूलत्वानुपपत्ते शान्तघोरमूढत्वरूपविशेषानुपपत्तेश्च इत्येवमित्यत सवतन्मात्राण्येव भूतकारणानि, अवयवान्तरासभवादित्यथ । उपसहरति—एतत्तृतीयमिति । अथेति । एतत्तन्मात्र तृतीय भूताना रूपमित्यथ ।

अन्वयाख्य चतुर्थं रूप व्याचष्टे—अथेति । अथान तरमुच्यत इति शेष । त्रिविधा गुणा एवान्वयशब्देनोक्ता, तत्र हेतु —कार्यस्वभावानुपातिन इति । कार्यरूपो य स्वीयो भाव स्वात्मक पदाथ तत्रानुगता अतोऽन्वया इत्यर्थः । ननु भूतेषु प्रख्याशीलस्य सत्त्वस्यानुगमे किं प्रमाणमिति चेद् ? अन्नमय हि सौम्य मन इत्यादिश्रुतयोऽन्वयव्यतिरेकौ चेति प्रतीहि । प्रकाशात्मकतया सात्त्विकानि हि मनश्चक्षुरादी यन्नरसाद्युपचयापचयाभ्यामुपचयापचयवन्ति दृश्यन्ते, अत पृथिव्यादिभूतेषु मनआदिक तदुपष्टम्भकसत्त्वमनुगतमित्युन्नीयत इति ।

पञ्चम रूपमाह–अथैषामिति । गुणेषु वर्तमान यद्भोगापवर्गजात भोगविवेकख्यातिरूप तदेव पञ्चम रूपमर्थवत्त्वाख्यमित्यर्थ । नन्वेव गुणेषु वर्तमानमथ

वस्थ कथ भूताना रूप स्यात्तत्राह—गुणास्तन्मात्रेति। ननु भोगापवर्गौ शब्दाद्युपलब्धिविवेकख्याती, ते चान्त करण एव वर्तेते न साक्षाद् गुणे ष्विति चेत् ? अनागतावस्थया वासनारूपेण वा तयोरपि प्रलयकाले गुणेष्वे वावस्थानात् कारणक्रमेणव कार्येष्वनुगतयोरभिव्यक्तेरिति। पञ्चरूपाणि व्याख्याय सूत्रवाक्यार्थमाह—तेष्विति। इदानींभूतेषु = इदानीमुत्पन्नेषु = इदानींतमेषु स्थलभूतेष्वित्य्। तन्मात्रादिषु पञ्चरूपत्वाभावाद् इदानींभूतेष्वित्युक्तम्। स्वरूपदर्शन च सयमस्य जयहेतुत्वे द्वारमुक्तम्। जयो वशीकार । तत्र पञ्चेति। एकैकमात्रजये हि गौणो भूतजय, सामग्र्येणाजयादिति भाव। वशीकारमेव कायद्वारा लक्षयति—तज्जयादिति। भूतप्रकृतयो भूतकारणानि त्रिगुणतत्स्थपुरुषार्थपर्यन्तानीत्यर्थ, न तु तन्मात्राण्येव केवलानि, गुणपुरुषार्थयोरपि सयमेन साक्षात्कृतत्वादिति ॥४४॥

ततोऽणिमादिप्रादुर्भाव कायसपत्तद्धर्मानभिघातश्च ॥४५॥

तत्राणिमा भवत्यणु। लघिमा लघुर्भवति। महिमा महान्भवति। प्राप्तिरङ्गुल्यग्रेणापि स्पृशति चन्द्रमसम्। प्राकाम्यमिच्छानभिघात भूमावुन्मज्जति निमज्जति यथोदके। वशित्व भूतभौतिकेषु वशीभवत्यवश्यश्चान्येषाम्। ईशितृत्व तेषा प्रभवाप्ययव्यूहानामीष्टे। यत्र कामावसायित्व सत्यसङ्कल्पता, यथा सङ्कल्पस्तथा भूतप्रकृतीनामवस्थानम्। न च शक्तोऽपि पदार्थविपर्यास करोति। कस्मात् ? अन्यस्य यत्र कामावसायिन पूर्वसिद्धस्य तथाभूतेषु सकल्पादिति। एतान्यष्टावैश्वर्याणि।

कायसपद्वक्ष्यमाणा। तद्धर्मानभिघातश्च पृथ्वी मूर्त्या न निरुणद्धि योगिन शरीरादिक्रियाम्, शिलामप्यनुविशतीति, नाप स्निग्धा क्लेदयन्ति, नाग्निरुष्णो दहति, न वायु प्रणामी वहति। अनावरणात्मकेऽप्याकाशे भवत्यावृतकाय, सिद्धानामप्यदृश्यो भवति॥ ४५ ॥

तत्त्ववैशारदी

सकल्पानुविधाने भूताना किं योगिन सिध्यतीत्यत आह—ततोऽणिमादिप्रादुर्भाव कायसंपत्तद्धर्मानभिघातश्च।

स्थूलसयमजयाच्चतस्र सिद्धयो भवन्तीत्याह—तत्राणिमा महानपि भवत्यणु। लघिमा महानपि लघुर्भूत्वेषीकातूल इवाकाशे विहरति। महिमाल्पोऽपि नागनगगगनपरिमाणो भवति। प्राप्ति सर्वे भावा सन्निहिता भवन्ति योगिन, तद्यथा भूमिष्ठ एवाङ्गुल्यग्रेण स्पृशति चन्द्रमसम्। स्वरूपसयमविजयात्सिद्धिमाह—प्राकाम्यमिच्छानभिघात। नास्य रूप भूतर रूपैर्मूर्त्या-

द्भिरभिहन्यते । भूमावुन्मज्जति निमज्जति च यथोदके । सूक्ष्मविषयसंयमजयात्सिद्धिमाह—वशित्वम् इति । भूतानि पृथिव्यादीनि, भौतिकानि गोघटादीनि, तेषु वशी स्वतन्त्रो भवति । तेषां त्ववश्यस्तत्कारणतन्मात्रपृथिव्यादिपरमाणुवशीकारात्तत्कार्यवशीकारः । तेन यानि यथावस्थापयति तानि तथावतिष्ठन्त इत्यर्थः । अन्वयविषयसंयमजयात्सिद्धिमाह—ईशितृत्वम् इति । तेषां भूतभौतिकानां विजितमूलप्रकृतिः सन् यः प्रभव उत्पादो यश्चाप्ययो विनाशो यश्च व्यूहो यथावदवस्थापनं तेषामीष्टे । अर्थवत्त्वसंयमात्सिद्धिमाह—यत्र कामावसायित्वं सत्यसङ्कल्पता । विजितगुणार्थवत्त्वो हि योगी यद्यदर्थतया सङ्कल्पयति तत्तस्मै प्रयोजनाय कल्पते । विषमप्यमृतकार्ये सङ्कल्प्य भोजयञ्जीवयतीति । स्यादेतत्—यथा शक्तिविपर्यासं करोत्येवं पदार्थविपर्यासमपि कस्मान्न करोति तथा च चन्द्रमसमादित्यं कुर्यात्कुहूंश्च सिनीवालीम् इत्यत आह—न च शक्तोऽपीति । न खल्वेते यत्रकामावसायिनस्तत्रभवतः परमेश्वरस्याज्ञामतिक्रमितुमुत्सहन्ते । शक्तयस्तु पदार्थानां जातिदेशकालावस्थाभेदेनानियतस्वभावा इति युज्यते तासु तदिच्छानुविधानमिति । एतान्यष्टावैश्वर्याणि ।

तद्धर्मानभिघात इति । अणिमादिप्रादुर्भाव इत्यनेनैव तद्धर्मानभिघातसिद्धौ पुनरुपादानं कायसिद्धिवदेतत्सूत्रोपबद्धसकलविषयसंयमफलवत्त्वज्ञापनाय । सुगममन्यत् ॥ ४५ ॥

योगवार्त्तिकम्

भूतजयस्य फलं प्रतिपादयति—

ततोऽणिमादिप्रादुर्भावः कायसम्पत्तद्धर्मानभिघातश्च ।

तत्र त्रिषु मध्येऽणिमाद्यष्टसिद्धीर्व्याचष्टे—अणिमेति । स्वेच्छया यदणुपरिमाणशरीरो भवति तदणिमा सङ्कल्पमात्रेण तत्क्षणादेवावयवापचयेन सौक्ष्म्यं देहस्य भवति, भूतप्रकृतिवशित्वादिति । एवं सर्वत्र । अणिमाद्याश्च शास्त्रे गणिता —

> अणिमा महिमा चैव लघिमा प्राप्तिरिन्द्रिये ।
> प्राकाम्यं श्रुतदृष्टेषु शक्तिप्रेरणमीशिता ॥
> गुणेष्वसङ्गो वशिता यत्कामस्तदवस्यति ॥ इति ।

लघिमानमाह—लघुरिति । गुरुतरशरीरोऽपीषिकातूलवल्लघुर्भवतीत्यर्थः । स्पृशतीति । भूमिष्ठ एवेति शेषः । अवयवोपचयेनाङ्गुलिदैर्घ्यादिति । एता अतस्थूलसंयमसिद्धयः । स्वरूपसंयमस्य सिद्धिमाह—प्राकाम्यमिति । इच्छाऽनभिघात इति । सत्यामिच्छायां नास्य रूपं भूतस्य रूपैर्मूर्त्या-

दिभिर्विहन्यते, भूतस्वरूपाणां जितत्वादित्यर्थः । तस्योदाहरणम्—भूमाविति । उन्मज्जति जलमिव भूमिमुद्भिद्योत्तिष्ठति, निमज्जति जलवद् भूमौ प्रविशति चेत्येवमादि प्राकाम्यमित्यर्थः । सूक्ष्मसंयमस्य सिद्धिमाह—वशित्वमिति । भूतभौतिकेष्विति । भूतेषु व्यष्टिषु भौतिकेषु तत्कार्येषु समष्टिमहाभूतेषु ब्रह्माण्डादिषु चेति व्याख्येयम्, जगद्व्यापारवर्जमिति वेदान्तसूत्रेण सिद्धेष्वादिसर्गसामर्थ्याभाववचनादिति । वशीभवति स्वेच्छया परिणमने समर्थो भवति, तत्कारणतन्मात्रविजयात्, तथा तेषामवश्योऽपि भवति विरागादित्यर्थः । अन्वयसंयमस्य सिद्धिमाह—ईशितृत्वमिति । तेषामिति । तेषां भूतानां तन्मात्रद्वारकोत्पत्तिविनाशयोर्व्यूहाख्यसंस्थानविशेषे च समर्थो भवति, भूतानां मूलप्रकृतिविजयादित्यर्थः । अर्थवत्त्वसंयमस्य सिद्धिमाह—यत्रेति । यत्र कामावसायित्वमिति तान्त्रिकी परिभाषा पुराणेष्वप्येवमवगमात् । भूतप्रकृतीनां गुणतन्मात्रादीनामवस्थानं परिणामविशेषः । विजितार्थसम्बन्धो हि योगी यद्यदर्थतया यद्वस्तु सङ्कल्पयति तत्तद्वस्तु तदर्थकमेव भवति, विषमप्यमृतस्यार्थं सङ्कल्प्य भोजयन् जीवलोकं सुखीकरोतीति । नन्वेवं योगी जलमपि तेजः कुर्याद् धर्ममप्यधर्मं कुर्याद् इत्यव्यवस्थैव स्यादित्याशङ्कयाह—न च शक्तोऽपीति । पूर्वपूर्वयोगिव्यवहारानुसारेणैव योगी व्यवहरति, अन्यथा तुल्यबलविरोधेन व्यवहारासम्भवात् । विरोधमेव दर्शयति—अन्यस्येति । पूर्वेषां तथाभूतेषु यथाद्दृष्टेष्वेव सङ्कल्पादिति वाक्यार्थः । तथा च श्रुतिः—धाता यथापूर्वमकल्पयदिति । स्वनियमपालनार्थमन्तर्यामिणा तथैव सिद्धः प्रेर्यत इति द्रष्टव्यम् । उपसंहरति—इत्यष्टावैश्वर्याणीति । अणिमाद्यष्टसिद्धिव्याख्यापूरणायैव प्राकाम्यमत्र भाष्यकारैः कथितं न त्वत्र सूत्रे प्राकाम्यमणिमादिमध्ये विवक्षितं तद्धर्मानभिघात इत्यनेनैव[1] प्राकाम्यग्रहणेन पौनरुक्त्यापत्तेरिति । कायसंयमादित्यादि सुगमम् ॥ ४५ ॥

रूपलावण्यबलवज्रसंहननत्वानि कायसंपत् ॥ ४६ ॥

दर्शनीयः कान्तिमानतिशयबलो वज्रसंहननश्चेति ॥ ४६ ॥

तत्त्ववैशारदी

कायसंपदमाह—रूपलावण्यबलवज्रसंहननत्वानि कायसंपत् । वज्रस्येव संहननमवयवव्यूहो दृढो निबिडो यस्य स तथोक्तः ॥ ४६ ॥

---

१ विवक्षितार्थलाभे इति पूरणीयम् ।

योगवार्त्तिकम्

प्रसिद्धत्वात्सिद्धिद्वयविवेचनानपेक्षय। केवला कायसम्पद सूत्रकारो विवृणोति--

रूपलावण्यबलवज्रसंहननत्वानि कायसपत् । वज्रस्येव संहनन प्रहारो यस्येति वज्रवन्निविडो दृढ सघातो यस्येति वा वज्रसहननः । भाष्य गमम् ॥ ४६ ॥

ग्रहणस्वरूपास्मितान्वयार्थवत्त्वसयमादिन्द्रियजय ॥४७॥

सामान्यविशेषात्मा शब्दादिर्ग्राह्य , तेष्विन्द्रियाणा वृत्तिग्र हणम् । न च तत्सामान्यमात्रग्रहणाकारम् , कथमनालोचित स विषयविशेष इन्द्रियेण मनसा वानुव्यवसीयेतेति । स्वरूप पुन प्रकाशात्मनो बुद्धि सत्त्वस्य सामान्यविशेषयोरयुतसिद्धावयवभेदानुगत समूहो द्रव्यमि न्द्रियम् । तेषा तृतीयं रूपमस्मितालक्षणोऽहकार । तस्य सामान्य स्येन्द्रियाणि विशेषा । चतुर्थं रूप व्यवसायात्मका प्रकाशक्रिया-स्थितिशीला गुणा येषामिन्द्रियाणि साहङ्काराणि परिणाम । पञ्चम रूप गुणेषु यदनुगत पुरुषार्थवत्त्वमिति । पञ्चस्वेतेष्विन्द्रियरूपेषु यथा क्रमं सयम , तत्र तत्र जय कृत्वा पञ्चरूपजयाद् इन्द्रियजय प्रादुर्भवति योगिन ॥ ४७ ॥

तत्त्ववैशारदी

जितभूतस्य योगिन इन्द्रियजयोपायमाह—ग्रहणस्वरूपास्मितान्वयार्थ-वत्त्वसयमादिन्द्रियजय । ग्रहण च स्वरूप चास्मिता चान्वयश्चार्थवत्त्व च, तेषु सयमस्तस्मादित्यर्थ ।

गृहीतिग्र हणम् , तच्च ग्राह्याधीननिरूपणमिति ग्राह्य दर्शयति—सामा न्यविशेषात्मेति । ग्राह्यमुक्त्वा ग्रहणमाह—तेष्विति । वृत्तिरालोचन विषयाकारा परिणतिरिति यावत् । ये त्वाहु—सामान्यमात्रगोचरेन्द्रियवृत्तिरिति तान्प्रत्याह—न चेति । गृह्यत इति ग्रहणम् । न सामान्यमात्रगोचर ग्रहणम् । बाह्येन्द्रियतन्त्र हि मनो बाह्ये प्रवर्तते, अन्यथान्धबधिराद्यभावप्रसङ्गात् । तदिह यदि न विशेषविषयमिन्द्रिय तेनासावनालोचितो विशेष इति कथ मनसानुव्यवसीयेत ? तस्मात्सामान्यविशेषविषयमिन्द्रियालोचनमिति । तदेतद् ग्रहणमिन्द्रियाणा प्रथम रूपम् । द्वितीय रूपमाह—स्वरूप पुनरिति । अहङ्कारो हि सत्त्वभागेनात्मीयेनेन्द्रियाण्यजीजनत् । अतो यत्तत्र करणत्व सामान्य यच्च नियतरूपादिविषयत्व विशेषस्तदुभयमपि प्रकाशात्मकमित्यर्थ ।

तेषां तृतीय रूपमिति । अहङ्कारो हीन्द्रियाणां कारणमिति यतेन्द्रियाणि तत्र तेन भवन्तीत्यर्थः सर्वेन्द्रियसाधारणत्वात्सामान्यमिन्द्रियाणामित्यर्थ । चतुर्थं रूपमिति । गुणाना हि द्वैरूप्य व्यवसेयात्मकत्व व्यवसायात्मकत्व च । तत्र व्यवसेयात्मकतां ग्राह्यतामास्थाय पञ्च तन्मात्राणि भूतभौतिकानि निर्मिमीते, व्यवसायात्मकत्वं तु ग्रहणरूपमास्थाय साहङ्काराणीन्द्रियाणीत्यर्थं । शेष सुगमम् ॥ ४७ ॥

योगवार्त्तिकम्

ग्रहणस्वरूपास्मितान्वयार्थवत्त्वसंयमादिन्द्रियजय । ग्रहण च स्वरूप चास्मिता चान्वयश्चार्थवत्त्व च, तेषु संयमात्साक्षात्कारपर्यन्तात् तद्रूपाणामिन्द्रियाणां जयो भवतीत्यर्थ ।

ग्रहण व्याचष्टे--सामान्येति । वृत्तिरालोचन विषयाकारपरिणामविशेष, चिन्ताऽवधारणाभिमानसंशयरूपादन्त करणानामसाधारणवृत्तिचतुष्का-द्विलक्षणो दर्शनस्पर्शननामा । यद्यपि सोऽपि स्मरणानुरोधेनान्त करणस्यैव तथाऽपि चक्षुराद्युपष्टम्भेनैव भवतीति कृत्वा दर्शनादिश्चक्षुरादीनामुच्यते । तथा चोक्त साङ्ख्ये —

> सान्त करणा बुद्धि सर्वं विषयमवगाहते यस्मात् ।
> तस्मात्त्रिविध करण द्वारि द्वाराणि शेषाणि ॥ इति ।

न त्वालोचनशब्दार्थो निर्विकल्पक ज्ञान चक्षुरादिमात्रवृत्त्यैवेति कल्पनीयम्, एव सति चक्षुरादिनैव वैशिष्ट्यस्यापि ग्रहणसम्भवात्[१], सर्ववृत्तीना चित्तनिष्ठत्वस्य भाष्ये प्रोक्तत्वाच्च । ये तु बौद्धा विशेषस्य मनोमात्रस्य गोचरत्वमभ्युपगम्येन्द्रियवृत्तिं सामान्यमात्रविषयिणीमाहुस्तान् प्रत्याचष्टे — न चेति । न च तद् इन्द्रिय सामान्यमात्रेण ग्रहणमाकारो रूप यस्य तथा भवतीत्यर्थ । तत्र हेतु —कथमित्यादि । स्वरूपमिति । विषयगतो विशेष इन्द्रियेणानालोचित कथ मनसाऽनुव्यवसीयेत गृह्येत, मनसो बहिरस्वातन्त्र्याद् । अन्यथा चक्षुराद्यगोचराधाना मनसा विशेषग्रहणप्रसङ्गादित्यर्थ । इन्द्रियाणां द्वितीय रूपमाह स्वरूपमिति । प्रकाशात्मनो बुद्धिसत्त्वस्य कार्या येऽयुतसिद्धा अवयवभेदा सात्त्विकाहङ्काररूपास्तेष्वनुगत सामान्यविशेषरूपयो समूहो द्रव्यमिन्द्रियमित्यर्थ । तत्र विशेषा ग्रहणरूपा नीलपीताद्याकारा परिणामभेदा, सामान्य च चक्षुष्ट्वादीति । ननु पूर्वसूत्रवदत्रापि स्वरूप केवल सामान्यमेवोचितम्, अन्यथा ग्रहणाख्यप्रथमरूप-

---

१ अन्त करणवृत्त्यानर्थक्यम् इत्यर्थ ।

स्याप्यत्रैव प्रवेशापत्तेरिति चेत् ? सत्यम्—सामान्यप्राधान्येनैव स्वरूप त्वमत्रापि विवक्षितम्, तथाऽपि भूतवदिन्द्रियस्यापि सामान्यविशेषाभ्यामत्यन्त निषेधप्रतिषेधायैव समुदायो द्रव्यमित्युक्तम् । तेषा तृतीय रूपमिति । तेषामिन्द्रियाणा तृतीय रूपम् अवयवशब्देनोक्तोऽहकार, तत्राभिमानाख्य-वृत्तिभ्रमनिरासायास्मितालक्षण इति विशेषणम् । अस्मितावृत्तिक इत्यर्थ । ननु कथमहकार इन्द्रियाणा रूपमित्याकाङ्क्षायामाह—तस्येति । यथा तन्मात्रस्य सामान्यस्य भूतानि विशेषा एवमहकारस्य सामान्यस्य चक्षुरादीनि विशेषा, कार्यत्वात् । अत इन्द्रियेष्वनुगततयाऽहकार इन्द्रियाणा रूप भूताना तन्मात्रवदिति भाव । इन्द्रियाणा चतुर्थं रूपमाह—चतुर्थमिति । महत्तत्त्वस्यापि चतुर्थरूपमध्ये प्रवेशाय व्यवसायात्मका इति गुणाना विशेषणम् । व्यवसायात्मबुद्धिरूपेण परिणतास्तद्विशिष्टा इत्यर्थः । एतेन पूर्वोक्तभूतजयसूत्रे ऽप्यन्वयाख्यचतुर्थरूपमध्ये महदहकारयो प्रवेश इत्युन्नेयम्, युक्तिसाम्यादिति । येषामिति । साहकाराणि सान्त करणानि । पञ्चम रूपमाह—गुणेष्विति । इन्द्रियप्रकृतिगुणेष्वित्यर्थ । सूत्रवाक्यार्थं व्याचष्टे—पञ्चस्विति । यथाक्रम ग्रहणादिक्रमेण सयम । कार्य इति शेष । ततश्च वत्सानुसारिण्य इव गावोऽस्य सकल्पानुविधायिन्य इन्द्रियप्रकृतयो भवन्तीति शेषः ॥ ४७ ॥

ततो मनोजवित्व विकरणभाव प्रधानजयश्च ॥ ४८ ॥

कायस्यानुत्तमो गतिलाभो मनोजवित्वम् । विदेहानामिन्द्रियाणामभिप्रेतदेशकालविषयापेक्षो वृत्तिलाभो विकरणभाव । सर्वप्रकृतिविकारवशित्व प्रधानजय इति । एतास्तिस्र सिद्धयो मधुप्रतीका उच्यन्ते । एताश्च करणपञ्चस्वरूपजयादधिगम्यन्ते ॥ ४८ ॥

तत्त्ववैशारदी

पञ्चरूपेन्द्रियजयात्सिद्धीराह—ततो मनोजवित्व विकरणभाव प्रधान जयश्च ।

विदेहानामिन्द्रियाणां करणभावो विकरणभाव । देश काश्मीरादि । कालोऽतीतादि । विषय सूक्ष्मादि । सान्वयेन्द्रियजयात्सर्वप्रकृतिविकारव शित्व प्रधानजय । न एता सिद्धयो मधुप्रतीका इत्युच्यन्ते योगशास्त्र निष्णातै । स्यादेतत्—इन्द्रियजयादिन्द्रियाणि सविषयाणि वश्यानि भवन्तु, प्रधानादीना तत्कारणाना किमायातमित्यत आह—एताश्चेति । करणाना मिन्द्रियाणा पञ्च रूपाणि ग्रहणादीनि, तेषा जयात् । एतदुक्त भवति—नेन्द्रियमात्रजयस्यैता सिद्धयोऽपि तु पञ्चरूपस्य । तदन्तर्गत च प्रधाना दीति ॥४८॥

योगवार्त्तिकम्

इन्द्रियजयात्सिद्धीराह--

ततो मनोजवित्वं विकरणभावः प्रधानजयश्च ।

व्याचष्टे—**कायस्येति** । अनुत्तमो मनोवच्छीघ्रतरः कर्मेन्द्रियवृत्तिविजयाद् भवति । विकरणभावस्य स्वरूपमाह—**विदेहानामिति** । स्थूलदेहसंपर्करहितानामित्यर्थः । इन्द्रियाणामिति करणसामान्योपलक्षणम् । विकरणभावशब्दस्य योगार्थमाह—**अभिप्रेतेति** । अभिप्रेतकालदेशविषयापेक्षस्तदपरित्यागी यत्रैव देशादिषु वृत्तिलाभ इष्यते तत्रैव भवतीत्यर्थः । तथा च विकरणभावो विकीर्णतास्वभावो व्यापितेति यावद् । य एवंविधकरणभावोपपन्ना योगिनस्त एव स्थाने स्थाने विदेहा इत्युक्ताः । **सर्वेति** । सर्वासां व्यक्तिभेदेनानन्तानां भूतेन्द्रियप्रकृतीनां सत्त्वादिगुणानां तद्विकाराणां च सर्वेषां स्वेच्छयाऽनुविधानं प्रधानजय इत्यर्थः । ननु भूतप्रकृतिजयो भूतजयो वा कथमिन्द्रियजयादिति चेत् ? न, भूतजयरूपपूर्वभूमिकायामेव तयोर्भिन्नत्वेनोत्तरभूमिकायामेकीकृत्य सर्वजयकथनादिति । एत एव च प्रधानजयिनः पूर्वं स्थाने स्थाने प्रकृतिलया इत्युक्ताः । प्रकृत्या सहैकतां गता इति प्रकृतिलयाः प्रकृतिवशिनः । **एतास्तिस्र इति** । अत्र सिद्धिविशेषाणामेव मधुप्रतीकसंज्ञाऽवगमाद्योगभूमिचतुष्टयस्य पृथगेव पश्चाद्वक्ष्यमाणत्वाच्च योगभूमेर्मधुप्रतीकसंज्ञेति **कस्यचिद्व्याख्यानमबोधमूलत्वादुपेक्षणीयम्** । तत इति सौत्रं पदं व्याचष्टे—**एताश्चेति** । नन्विन्द्रियजयः कथं प्रकृतिमहदहंकाराणां जय इति चेत् ? न, इन्द्रियरूपेष्वन्तिम-रूपत्रयत्वात्तेषामिति ॥ ४८ ॥

सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिमात्रस्य सर्वभावाधिष्ठातृत्वं सर्वज्ञातृत्वं च ॥ ४९ ॥

निर्धूतरजस्तमोमलस्य बुद्धिसत्त्वस्य परे वैशारद्ये परस्यां वशीकारसंज्ञायां वर्तमानस्य सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिमात्ररूपप्रतिष्ठस्य सर्वभावाधिष्ठातृत्वम् । सर्वात्मानो गुणा व्यवसायव्यवसेयात्मकाः स्वामिनं क्षेत्रज्ञं प्रत्यशेषदृश्यात्मत्वेनोपस्थिता इत्यर्थः । सर्वज्ञातृत्वं सर्वात्मनां गुणानां शान्तोदिताव्यपदेश्यधर्मत्वेन व्यवस्थितानामक्रमोपारूढं विवेकजं ज्ञानमित्यर्थ इति । एषा विशोका नाम सिद्धिर्यां प्राप्य योगी सर्वज्ञः क्षीण-क्लेशबन्धनो वशी विहरति ॥ ४९ ॥

तत्त्ववैशारदी

त एते ज्ञानक्रियारूपैश्वर्यहेतव संयमा साक्षात्पारम्पर्येण च स्वसिद्ध्युपसंहारसंपादितश्रद्धाद्वारेण यदर्थास्तस्या सत्त्वपुरुषान्यताख्यातेरवान्तरविभूतीदर्शयति—**सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिमात्रस्य सर्वभावाधिष्ठातृत्वं सर्वज्ञातृत्वं च ।**

निर्धूतरजस्तमोमलतया वैशारद्यम् । तत परा वशीकारसंज्ञा । रजस्तमोभ्यामुपप्लुतं हि चित्तसत्त्वमवश्यमासीत्, तदुपशमे तु तद्वश्य योगिनो वशिन । तस्मिन्वश्ये योगिन सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिमात्ररूपप्रतिष्ठस्य सर्वं भावाधिष्ठातृत्वम् । एतदेव विवृणोति—**सर्वात्मान** इति । व्यवसायव्यवसेयात्मानो जडप्रकाशरूपा इत्यर्थ । तदनेन क्रियैश्वर्यमुक्तम् । ज्ञानैश्वर्यमाह—**सर्वज्ञातृत्वमिति** । अस्या अपि द्विविधाया सिद्धेर्वैराग्याय योगिजनप्रसिद्धा संज्ञामाह—**एषा विशोकेति** । क्लेशाश्च बन्धनानि च कर्माणि, तानि क्षीणानि यस्य स तथा ॥ ४६ ॥

योगवार्त्तिकम्

तदेव ग्राह्यग्रहणसंयमयोः सिद्धिमुक्त्वा ग्रहीतृसंयमस्य सिद्धिमाह—

सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिमात्रस्य सर्वभावाधिष्ठातृत्वं सर्वज्ञातृत्वं च । मात्रशब्देन संयमरूपा ख्यातिलभ्या, तथा सत्त्वपुरुषान्यतासंयमस्य धर्मधर्म्यभेदात् तद्वतश्चित्तस्य सर्वभावेषु प्रकृतितत्कार्यपुरुषेष्वधिष्ठातृत्वं स्वेच्छया विनियोक्तृत्वं स्वदेह इव भवति, तथा प्रकृतिपुरुषादिसर्वज्ञातृत्वं च भवतीत्यर्थ । अत्रापि संयम साक्षात्कारपर्यन्तो बोध्य, संयमनिष्पत्तेरेव सिद्धिहेतुत्वात् । ननु परार्थात्स्वार्थसंयमादितिसूत्रोक्तसंयमतोऽस्य को भेदो येन तत्र पुरुषज्ञान सिद्धिरत्रान्या सिद्धिरिति सिद्धिभेद स्यात् ? उच्यते—तत्र पौरुषेयप्रत्यये सुखाद्यनुभवरूपे परिच्छिन्न एव संयम उक्तो न त्वपरिच्छिन्ने पुरुषे, अत्र तु तेन संयमेन ज्ञाने परिपूर्णे पुरुषे बुद्धिविवेकसंयम उच्यत इति विशेष इति । ननु सत्त्वेति विशेषवचनमनुचितं गुणपुरुषान्यतेत्यादेव वक्तुमुचितमिति चेत् ? न, रजस्तमोभ्या पुरुषे साक्षादविवेकाभावाद् बुद्धिसत्त्वाविवेकद्वारैव देहेन्द्रियादिष्वविवेकात्, स्वप्नबाधिर्याद्यवस्थासु चेतने देहेन्द्रियादिविवेकस्य योगारम्भकाल एव बालकैरप्यवधृतत्वाच्चेति ।

तदिदं सूत्रं व्याचष्टे—**निर्धूतेति** । परवैशारद्यं परमस्वच्छता अतिसूक्ष्मवस्तुप्रतिबिम्बोद्ग्रहणसामर्थ्यमिति यावत् । 'परमवशीकारसंज्ञा च परमाणुपरममहत्त्वान्तोऽस्य वशीकार' इत्युक्ता । रूपेण प्रतिष्ठस्य रूपप्रतिष्ठस्य ।

सर्वभावाधिष्ठातृत्वं विवृणोति—**सर्वात्मान** इति। सर्वात्मान इत्यस्य विवरणम् व्यवसायव्यवसेयात्मका इति। करणतद्विषयात्मका इत्यर्थः। **अशेषदृश्येति**। सकलपरिणामेन पुरुषे संयुक्ता असंयुक्ताश्चाशेषभोग्यवस्त्वाकारेण परिणता भूत्वोपतिष्ठन्ते योगिनम्। तत्र हेतुगर्भविशेषणम्— **स्वामिनं क्षेत्रज्ञमिति**। यतोऽसौ भोक्तृत्वात्प्रेरकोऽतस्तम् अयस्कान्तलोहवदुपतिष्ठन्त इत्यर्थः। यद्वा यतोऽसौ स्वामी ईश्वरः क्षेत्रज्ञश्च परिणामक्षेत्राणि गुणादीनि प्रवर्त्तयति परिणामनप्रकारं जानाति चेत्यर्थः। यद्यपि सर्वे पुरुषाः सर्वगुणानामविशेषेण स्वामिनस्तथाऽपि पापादिप्रतिबन्धात्सर्वे गुणाः सर्वदा सर्वपुरुषान्न भोग्यत्वेनोपतिष्ठन्त इति भावः। तथा च श्रुतिः—**स यदि पितृलोककामः सङ्कल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्तीत्यादिरिति**। क्रियैश्वर्यरूपां सिद्धिं व्याख्याय ज्ञानैश्वर्यरूपां व्याचष्टे—**सर्वज्ञातृत्वमिति**। सर्वात्मना सर्वपुरुषाणां बद्धमुक्तेश्वराणां शान्तादिरूपधर्मविशिष्टगुणानां चैकदैव ज्ञानं सर्वज्ञातृत्वमित्यर्थः। तस्य सञ्ज्ञा—**विवेकजमिति**। विवेकेन जायमानं यथाऽर्थसाक्षात्कार इति यावत्। अथवा प्रकृतिपुरुषविवेकाज्जायमानमित्यर्थः। सान्वयेयं सञ्ज्ञेति। विशोकसञ्ज्ञायाः अन्वर्थनामाह—**यां प्राप्येति**। क्षीणक्लेशबन्धनत्वात् शोकशून्यतेति भावः ॥४९॥

तद्वैराग्यादपि दोषबीजक्षये कैवल्यम् ॥ ५० ॥

यदास्यैवं भवति क्लेशकर्मक्षये सत्त्वस्यायं विवेकप्रत्ययो धर्मः, सत्त्वं च हेयपक्षे न्यस्तं पुरुषश्चापरिणामी शुद्धोऽन्यः सत्त्वादिति। एवमस्य ततो विरज्यमानस्य यानि क्लेशबीजानि दग्धशालिबीजकल्पान्यप्रसवसमर्थानि तानि सह मनसा प्रत्यस्तं गच्छन्ति। तेषु प्रलीनेषु पुरुषः पुनरिदं तापत्रयं न भुङ्क्ते। तदैतेषां गुणानां मनसि कर्मक्लेशविपाकस्वरूपेणाभिव्यक्तानां चरितार्थानां प्रतिप्रसवे पुरुषस्यात्यन्तिको गुणवियोगः कैवल्यम्। तदा स्वरूपप्रतिष्ठा चितिशक्तिरेव पुरुष इति ॥ ५० ॥

तत्त्ववैशारदी

संयमान्तराणां पुरुषार्थाभासफलत्वाद्विवेकख्यातिसंयमस्य पुरुषार्थतां दर्शयितुं विवेकख्यातेः परवैराग्योपजननद्वारेण कैवल्यं फलमाह—**तद्वैराग्यादपि दोषबीजक्षये कैवल्यम्**।

यदास्य योगिनः क्लेशकर्मक्षयः तदा एवं ज्ञानं भवति। किंभूतमित्याह—**सत्त्वस्यायं विवेकप्रत्ययो धर्मः**। शेषं तत्र तत्र व्याख्यातत्वात् सुगमम् ॥ ५० ॥

योगवार्त्तिकम्

सर्वसिद्धिमूर्द्धन्य विवेकख्यातिरूपसयमस्य परवैराग्यद्वारा मोक्षाख्य सिद्ध्यन्तरमाह—

तद्वैराग्यादपि दोषबीजक्षये कैवल्यम्। अपिशब्द कैवल्यमित्यनेनान्वेति। तथा च विवेकख्यातिनिष्ठात एव विवेकख्यातौ तस्या यथोक्तसिद्धौ च वैराग्ये सत्यसम्प्रज्ञातयोगेन दु खदोषस्य बीजानामखिलवासनाकर्मणा चित्तेन सह लये सति पुरुषस्य कैवल्य पुनर्गुणसयोगरूपमपि भवतीत्यर्थ ।

वैराग्यकारणमाह – **यदेति**। क्लेशकर्मक्षयरूपकत्तव्यसमाधौ यदा योगिन एव भवति एव विचारो भवति। एवशब्दाथमाह—**सत्त्वस्येत्यादिना**—**सत्त्वादीत्यन्तेन**। वैराग्यकारणमुक्त्वा कैवल्ये पुरुषार्थं प्रतिपादयति—**एवमस्येत्यादिना न भुङ्क्तइत्यन्तेन**। अत्र न भुङ्क्त इति वचनाद् भोगाभाव एव पुरुषार्थ इति स्मर्त्तव्यम्, दु खाभावस्तु परम्परया पुरुषाथ इति भाव । इदानीं सूत्रार्थं व्याचष्टे—**तदेतेषामिति**। तत् तदा यदेत्युक्तेनात्वय, तदा परवैराग्यावस्थाया सस्कारशेषाणा दु खबीजगुणानां सत्त्वादिगुणस्थानां कार्यावस्थमनसि क्लेशादिरूपेणाभिव्यक्तस्वभावकाना चरितार्थाना समाप्त पुरुषार्थाना प्रतिप्रसवे मनसा सह लये सति पुरुषस्यात्यन्तिको गुणवियोग कैवल्याख्यो भवतीत्यथ । मोक्षेण पुरुषस्य परिणाममपाकरोति—**तदेति**॥ ५०॥

स्थान्युपनिमन्त्रणे सङ्गस्मयाकरण पुनरनिष्टप्रसङ्गात् ॥५१॥

चत्वार खल्वमी योगिन—प्रथमकल्पिको मधुभूमिक प्रज्ञाज्योतिरतिक्रान्तभावनीयश्चेति। तत्राभ्यासी प्रवृत्तमात्रज्योति प्रथम। ऋतम्भरप्रज्ञो द्वितीय । भूतेन्द्रियजयो तृतीय सर्वेषु भावितेषु कृत रक्षाबन्ध कृतकर्तव्यसाधनादिमान्। चतुर्थो यस्त्वतिक्रान्तभावनीय । तस्य चित्तप्रतिसर्ग एकोऽर्थ । सप्तविधास्य प्रान्तभूमिप्रज्ञा।

तत्र मधुमती भूमि साक्षात्कुर्वतो ब्राह्मणस्य स्थानिनो देवा सत्त्व विशुद्धिमनुपश्यन्त स्थानैरुपनिमन्त्रयन्ते -भो इहास्यताम्, इह रम्यताम्, कमनीयोऽय भोग कमनीयेय कन्या रसायनमिद जरामृत्यू बाधते वैहायसमिद यानम्, अमी कल्पद्रुमा, पुण्या मन्दाकिनी, सिद्धा महर्षय , उत्तमा अनुकूला अप्सरस , दिव्ये श्रोत्रचक्षुषी, वज्रोपम काय , स्वगुणै सर्वमिदमुपार्जितमायुष्मता प्रतिपद्यताम्, इदमक्षयम-

जरममरस्थान देवाना[1] प्रियमिति। एवमभिधीयमान सङ्गदोषान्भावयेद्—घोरेषु संसाराङ्गारेषु पच्यमानेन मया जननमरणान्धकारे विपरिवर्तमानेन कथञ्चिदासादितः क्लेशतिमिरविनाशी योगप्रदीप। तस्य चैते तृष्णायोनयो विषयवायव प्रतिपक्षा। स खल्वहं लब्धालोक कथमनया विषयमृगतृष्णया वञ्चितस्तस्यैव पुनः प्रदीप्तस्य ससाराग्नेरात्मानमिन्धनीकुर्यामिति। स्वस्ति व स्वप्नोपमेभ्य कृपणजनप्रार्थनीयेभ्यो विषयेभ्य इत्येव निश्चितमति समाधि भावयेत्।

सङ्गमकृत्वा स्मयमपि न कुर्यात्—एवमहं देवानामपि प्रार्थनीय इति। स्मयादय सुस्थितमन्यतया मृत्युना केशेषु गृहीतमिवात्मान न भावयिष्यति। तथा चास्य च्छिद्रान्तरप्रेक्षी नित्य यत्नोपचर्यप्रमादो लब्धविवर क्लेशानुत्तम्भयिष्यति। तत पुनरनिष्टप्रसङ्ग। एवमस्य सङ्गस्मयावकुर्वतो भावितोऽर्थो दृढी भविष्यति। भावनीयश्चार्थोऽभिमुखीभविष्यति॥ ५१॥

तत्त्ववैशारदी

सप्रति कैवल्यसाधने प्रवृत्तस्य योगिन प्रत्यूहसभवे तन्निराकरणकारणमुपदिशति—स्थान्युपनिमन्त्रणे सङ्गस्मयाकरण पुनरनिष्टप्रसगात्। स्थानानि येषां सन्ति ते स्थानिनो महेन्द्रादयः। तैरुपनिमन्त्रणा तस्मिन्सङ्गश्च स्मयश्च न कर्तव्यः, पुनरनिष्टप्रसङ्गात्।

तत्र यं देवा स्थानैरुपमन्त्रयन्ते त योगिनमेक निर्धारयितु यावन्तो योगिन सभवन्ति तावत एवाह—चत्वार इति। तत्र प्रथमकल्पिकस्य स्वरूपमाह—तत्राभ्यासीति। प्रवृत्तमात्र न पुनर्वशीकृत ज्योतिर्ज्ञान परचित्तादिविषय यस्य स तथा। द्वितीयमाह—ऋतम्भरप्रज्ञ इति। यत्र वक्ष्यमुक्तम्—ऋतम्भरा तत्र प्रज्ञा इति। स हि भूतेन्द्रियाणि जिगीषु। तृतीयमाह—भूतेन्द्रियजयीति। तेन हि स्थूलादिसयमेन ग्रहणादिसयमेन च भूतेन्द्रियाणि जितानि। तमेवाह—सर्वेषु भावितेषु निष्पादितेषु भूतेन्द्रियजयात्परचित्तादिज्ञानादिषु कृतरक्षाबन्धो यतस्तेभ्यो न च्यवते भावनीयेषु निष्पादनीयेषु विशोकादिषु परवैराग्यपर्यन्तेषु कर्तव्यसाधनवान्, पुरुषप्रयत्नस्य साधनविषयस्यैव साध्यनिष्पादकत्वात्। चतुर्थमाह—चतुर्थ इति। तस्य हि भगवतो जीवन्मुक्तस्य चरमदेहस्य चित्तप्रतिसर्ग एकोऽर्थ।

---

१ एतेन भाष्यकारसमये 'देवानांप्रिय' शब्दो न निन्दार्थकतया प्रयुज्यतेस्म इति प्रतिभाति।

तदेतेषु योगिषूपनिमन्त्रणविषय योगिनमवधारयति—तत्र मधुमती मिति। प्रथमकल्पिके तावन्महेन्द्रादीनां तत्प्राप्तिशङ्कैव नास्ति। तृतीयोऽपि तैर्नोपनिमन्त्रणीय, भूतेन्द्रियवशित्वेनैव तत्प्राप्ते। चतुर्थेऽपि परवैराग्य सम्पत्तेरासङ्गशङ्का दूरोत्सारितैवेति पारिशेष्याद् द्वितीय एव ऋतम्भरप्रज्ञस्त दुपनिमन्त्रणविषय इति। वैहायसमाकाशगामि। अक्षयमविनाशि। अजरं सदाभिनवम्।

स्मयकरणे दोषमाह—स्मयादयमिति। स्मयात्सुस्थितमन्यो नानित्यता भावयिष्यति न तस्या प्रणिधास्यतीत्यर्थ। सुगममन्यत्॥ ५१॥

योगवार्त्तिकम्

कैवल्याख्यसिद्ध्यर्थिनो योगिनो यथोक्तवैराग्यवदेव साधनान्तरमाह, अथ वा सम्प्रति कैवल्यप्रसङ्गत कैवल्यसाधने प्रवृत्तस्य योगिनस्तत्प्रत्यूहसम्भवे तन्निराकरणप्रकारमाह—

स्थान्युपनिमन्त्रणे सङ्गस्मयाकरण पुनरनिष्टप्रसङ्गात्। स्थानिन स्वर्गादिलोकाधिकारिणो देवा इन्द्रादय, तेषा स्वर्लोके नयनाय योगिनो निमन्त्रणे सति तत्र सङ्गस्मयाकरणमुपाय। सङ्गस्मये च का क्षतिस्तत्राह— पुनरनिष्टप्रसङ्गादिति। सङ्गस्मयाभ्या पुनरपि संसारप्रसङ्गात्। सङ्ग प्रीति, स्मयश्च देवानां प्रार्थनेनात्मनि कृतार्थताऽभिमान इत्यर्थ।

तत्र यस्या भूमिकाया स्थान्युपनिमन्त्रण भवति ता वक्तु योगिनां भूमिकाचतुष्टयमाह—चत्वार इति। प्रथमकल्पिकस्य स्वरूपमाह—तत्राभ्यासीति। प्रवृत्तमात्र न तु निष्पन्न ज्योतिर्ज्ञान यस्य स तथा, सवितर्कादिरूपापरप्रत्यक्षवान् न तु ऋतम्भरप्रज्ञ इत्यर्थ। मधुभूमिकस्य स्वरूपमाह—ऋतम्भरेति। ऋतं सत्यमेव बिभर्तीति व्युत्पत्त्या परप्रत्यक्षमेव ऋतम्भरा प्रज्ञाऽत्र विवक्षिता, सा च परिशेषात् निर्वितर्करूपा भूमिकैव, तदुत्तरभूमिकाना तृतीयादावेवान्तर्भावा दिति। प्रज्ञाज्योतिष स्वरूपमाह—भूतेति। ऋतम्भर प्रज्ञातोऽस्य विशेषमाह— सर्वेष्विति। सर्वेषु भावितेषूत्पादितेषु निर्वितर्कादियोगेषु कृतो रक्षारूपो बन्धो येन स तथा, तथा भावनीयेषूत्पादनीयेषु विशोकादिसिद्ध्यादिष्वसम्प्रज्ञातपर्यन्तेषु विहितसाधनवानित्यर्थ। अतिक्रान्तभावनीयस्य स्वरूपमाह—चतुर्थ इति। चित्तप्रतिसर्गोऽसम्प्रज्ञातसमाधिना चित्तविलयमात्र कर्त्तव्यमवशिष्यत इत्यर्थं। प्रज्ञाज्योतिषोऽस्य विशेषमाह—सप्तविधेति। प्रज्ञा जातेति शेष।

उक्तासु योगभूमिषु स्थान्युपनिमन्त्रणस्य भूमिमवधारयति—तत्रेति। प्रथमभूमिकाया तावन्महेन्द्रादीनामेतादृशानुग्रह एव न भवति, तृतीयच तुर्थभूमिकयोस्तु देवादय उपेक्षणीया एव भवन्ति अतो मधुभूमिकाया

द्वितीयायामेव निमन्त्रणं भवतीत्याशयः। साक्षात्कुर्वत = स्वस्यैव मधुमती भूमिका जातेत्यनुभवत । अनेन भूमिनिष्पत्तिरुक्ता। निष्पन्नमधुभूमिकस्येत्यर्थः। उपनिमन्त्रणप्रकारमाह--भो इहेत्यादिना-देवाना प्रियामत्य तेन। सङ्गस्मयाकरणं व्याचष्टे--एवमभिधीयमान इति। सङ्गदोषान् विषयप्रीति ज्ञान्। दोषचिन्तनप्रकारमाह-घोरेष्वित्यादिना-कुर्यामित्यन्तेन। सङ्ग त्यक्त्वा यत् कर्तव्य तदाह--स्वस्तीत्यादिना। भावयेत् कुर्यात्।

स्वय विद्वरूवानस्तत्कारणदोषमाह--एवमहमिति। न भावयिष्यति न चिन्तयिष्यति। यत्नापचर्यं = यत्नप्रतीकार्यः। सङ्गस्मयाकरणस्य फलमाह--एवमस्येति ॥ ५१ ॥

क्षणतत्क्रमयो सयमाद्विवेकजं ज्ञानम् ॥ ५२ ॥

यथाकर्षपर्यन्तं द्रव्य परमाणुरेव परमाकर्षपयन्त काल क्षण । यावता वा समयेन चलित परमाणु पूर्वदेश जह्यादुत्तरदेशमुपसंपद्येत स काल क्षण । तत्प्रवाहाविच्छेदस्तु क्रम । क्षणतत्क्रमयोर्नास्ति वस्तुसमाहार इति बुद्धिसमाहारो मुहूर्ताहोरात्रादय । स खल्वयं कालो वस्तुशून्यो बुद्धिनिर्माण शब्दज्ञानानुपाती लौकिकाना व्युत्थितदर्शनाना वस्तुस्वरूप इवावभासते।

क्षणस्तु वस्तुपतित क्रमावलम्बी। क्रमश्च क्षणानन्तर्यात्मा। त कालविद काल इत्याचक्षते योगिन । न च द्वौ क्षणौ सह भवत । क्रमश्च न द्वयो सहभुवो, असम्भवात् पूर्वस्मादुत्तरस्य भाविनो यदानन्तर्यं क्षणस्य स क्रम । तस्माद्वर्तमान एवैक क्षणो न पूर्वोत्तरक्षणा सन्तीति। तस्मान्नास्ति तत्समाहार । ये तु भूतभाविन क्षणास्ते परिणामान्विता व्याख्येयाः। तेनैकेन क्षणेन कृत्स्नो लोक परिणाममनुभवति। तत्क्षणोपारूढा खल्वमी सर्वे धर्मा । तयो क्षणतत्क्रमयो संयमात्तयो साक्षात्करणम्। ततश्च विवेकज ज्ञानं प्रादुर्भवति ॥५२॥

तत्त्ववैशारदी

उक्ता क्वचित्क्वचित्संयमात्सर्वज्ञता। सा च न निःशेषज्ञता, अपि तु प्रकारमात्रविवक्षया, यथा सर्वैर्व्यञ्जनैर्भुक्तमिति। अत्र हि यावन्तो व्यञ्जनप्रकारास्तैर्भुक्तमिति गम्यते, न तु निःशेषैरिति। अस्ति च निःशेषवचन सर्वशब्द, यथा--उपनीतमन्न सर्वसमित प्राशकेन इति। तत्र हि निःशेषमिति गम्यते। तदिह निःशेषज्ञतालक्षणस्य विवेकजज्ञानस्य साधन सयममाह-क्षणतत्क्रमयो सयमाद्विवेकज ज्ञानम्।

क्षणपदार्थं निदर्शनपूर्वकमाह— यथेति। लोष्टस्य हि प्रविभज्यमानस्य यस्मिन्नवयवेऽल्पत्वतारतम्यं व्यवतिष्ठते सोऽपकर्षपर्यन्तः परमाणुर्यथा तथाऽपकर्षपर्यन्तः काल क्षण, पूर्वापरभागविकलकालकलेति यावत्। तमेव क्षणं प्रकारान्तरेण दर्शयति—यावता वेति। परमाणुमात्रं देशमतिक्रामेदित्यर्थः। क्रमपदार्थमाह- तत्प्रवाहेति। तत्पदेन क्षणः परामृश्यते। न चेदृशः क्रमो वास्तवः किं तु काल्पनिकः, तस्य समाहाररूपस्यायुगपदुपस्थितेषु वास्तवत्वेन विचारासहत्वादित्याह—क्षणतत्क्रमयोरिति। अयुगपद्भाविक्षणधर्मत्वात्क्रमस्य क्षणसमाहारस्यावास्तवत्वात्क्षणतत्क्रमयोरप्यवास्तवत्वं समाहारस्य। नैसर्गिकवैतण्डिकबुद्ध्यतिशयरहिता लौकिका प्रतिक्षणम् एव व्युत्थितदर्शना भ्रान्ता ये कालमीदृशं वास्तवमभिमन्यन्त इति।

तत्कि क्षणोऽप्यवास्तवः? नेत्याह—क्षणस्तु वस्तुपतितो वास्तव इत्यर्थः। क्रमस्यावलम्बनमवलम्ब, सोऽस्यास्तीति, क्रमेणावलम्ब्यते वैकल्पिकेनेत्यर्थः। क्रमस्य क्षणावलम्बनत्वे हेतुमाह—क्रमश्चेति। क्रमस्यावास्तवत्वे हेतुमाह—न चेति। चो हेत्वर्थे। यस्तु वैजात्यात्सहभावमुपेयात्तं प्रत्याह—क्रमश्च न द्वयोरिति। कस्मादसंभव इत्यत आह—पूर्वस्मादिति। उपसंहरति—तस्मादिति। तत्किमिदानीं शशविषाणायमाना एव पूर्वोत्तरक्षणा? नेत्याह—ये त्विति। अन्विता साम्येन समन्वागता इत्यर्थः। उपसंहरति—तेनेति। वर्तमानस्यैवार्थक्रियासु स्वोचितासु सामर्थ्यादिति ॥ ५२ ॥

योगवार्त्तिकम्

सर्वज्ञत्वेऽपि वैराग्यान्मोक्ष इत्युक्तम्, यदि च रागस्तिष्ठति तदा तद्रागनिवृत्तये पूर्ववत्सर्वज्ञतासाधकं संयमान्तरमाह—

क्षणतत्क्रमयोः संयमाद्विवेकजं ज्ञानम्। विवेकात्पूर्वसूत्रोक्तात्सत्त्वपुरुषान्यताख्यातेर्जायमानं विवेकजं ज्ञानम्, इतरव्यावृत्ततया सर्ववस्तूनामशेषविशेषैः साक्षात्करणमिति यावत्। तत् क्षणतत्क्रमयोः संयमादपि भवतीत्यर्थः। प्रतिक्षणं सर्वं वस्तु परिणमते, अतः क्षणेषु तत्क्रमेषु च संयमेन साक्षात्कारे सति सर्ववस्तूनां सर्वपरिणामतत्क्रमयोरपि ज्ञानात् सर्वस्य वस्तुनो विवेकेन ज्ञानं भवतीति भावः। यद्यप्यपिशब्दः सूत्रे नास्ति तथाऽपि ततश्च विवेकजं ज्ञानमित्यागामिभाष्यगम्यः।

क्षणशब्दार्थं दृष्टान्तेन प्रतिपादयति—यथेति। यथा लोष्टादेर्भिद्यमानस्य यस्मिन्नवयवे परिमाणापकर्षकाष्ठा कोऽपकर्षावधिः सत्त्वादिगुणविशेषः परमाणुः, एवं कालस्यापकर्षावधिभूतोऽवयवविशेषः पूर्वापरांशशून्यः क्षण इत्यर्थः। क्षणस्य लक्षणान्तरमाह—यावता वेति। यथादित्यनेनैकं लक्षणम्, सम्पद्येतेति च लक्षणान्तरम्, अन्यथा वैयर्थ्यात्, अवयवविद्र-

व्यस्य देशत्यागो बहुक्षणेनापि कदाचिद्भवत्यवयवानां क्रमेण सञ्चारा दित्युक्तम्। परमाणुरिति। अवयविनो देशस्य क्रियया ऽनेकक्षणेन जनित देशत्यागादिक व्यावर्त्तयितु चलित इत्युक्तम्।

अत्र दृष्टान्तादिना परसूत्रेण च साक्षादेवाचार्येण परमाणुवचनाद् वैशेषिकोक्तपरमाणवोऽप्यस्माभिरभ्युपगम्यन्ते। ते चास्मद्दर्शने गुणशब्द वाच्या इत्येव विशेष। न चानेकात्मकपृथिव्यादिभूतपरमाणुरेवात्र वाक्ये परमाणुशब्दार्थो युक्त, अत्र भूतरूपविशेषस्याप्रकृततया द्रव्यशब्दस्य विशेषपरत्वे प्रमाणाभावात्, सावयवस्य पृथिव्यादिपरमाणोर्निरवयवकालप रमाणुदृष्टान्तानुपपत्तेश्च। न च प्रकृतेरणुपरिमाणासिद्धि, परम्परया पृथि व्यादिभावापन्नाना गुणाना परिमाणाकाङ्क्षाया न्यायवैशेषिकसिद्धाणु परिमाणस्यैव ग्रहणौचित्यात् स्वशास्त्रानुक्ततया परोक्तमविरोधि चेति न्यायेन परोक्तपरिमाणस्यैवादर्त्तव्यत्वात्। न चास्मद्दर्शने गुणाख्यप्रकृते विभुत्वमेवावगम्यत इति वाच्यम् अन्त करणाकाशहेतुगुणाना विभुत्वेन तदुपपत्ते, सर्वगुणाना विभुत्वे सत्याद्यपरिणामहेतुक्षोभसयोगाद्यसम्भ वादिति। तस्मात्सिद्धमणुपरिमाणा अपि गुणा सन्तीति। तेषु पृथिवी त्वव्यञ्जकगन्धाद्यनङ्गीकारेणास्मत्सिद्धान्ते पृथिवीत्वादिक नास्तीति विशेष इति।

क्षण व्याख्याय क्रम व्याचष्टे—तत्प्रवाहेति। तेषा क्षणानां य प्रवाह उत्तरोत्तरभावेनावस्थानम् तस्याविरलता क्रम इत्यर्थः। इदानीं क्षणाति रिक्त कालो नास्ति मुहूर्त्तादिरूपो महाकालपर्यन्त इति प्रसङ्गात्स्वशास्त्र सिद्धान्तमवधारयति-क्षणतत्क्रमयोरिति। क्षणेषु तत्क्रमेषु चाव्यवहिता नन्तर्यरूपेषु वस्तुभूत समाहारो मिलन नास्ति, अतो मुहूर्त्ताहोरात्रादयो बुद्धिकल्पितसमाहार एवेत्यर्थ। नन्वेव स्थूलकालाभावे कथ लोकाना तद्यथाऽर्थबुद्धिरिति? तत्र विकल्पतया समाधत्ते—स खल्वयमिति।

नन्वेव क्षणोऽपि विकल्पमात्रो भवतु, कालव्यवहाराविशेषात्क्षण व्यवहारस्य च परमाणुक्रियाऽऽदिभ्य एव सम्भवादिति? तत्राह-क्षणस्त्विति। क्षणाख्यस्तु कालो वस्तुकोटौ प्रविष्ट, यत क्रमावलम्बी क्रमेण लक्ष्यत आश्रीयते, क्षणरूपप्रतियोग्यनुयोगिघटितत्वात्क्रमस्येत्यर्थ। तत्र हेतुमाह— क्रमश्चेति। क्रमो ह्यानन्तर्यरूप इत्यर्थ। ननु य क्षणो वस्तुभूत स किंस्वरूप इत्याकाङ्क्षायामाह—तं कालेति। तस्य च कालस्य क्षणद्वया वस्थायिद्रव्यान्तरेभ्यो विभाग इति भाव। कालनित्यत्व-श्रुतिस्मृतयश्च प्रवाहरूपकालपरा। स च क्षणाख्य काल सत्त्वादीनां द्रव्यरूप परिणामविशेष इति। बौद्धन्तात्त्वास्माकमय विशेषो यदस्माभिर्धर्मिग्रा-

दृकप्रमाणबलात् क्षण एवास्थिर इष्यते क्षणस्थैर्यप्रत्यभिज्ञाऽऽद्यभावाद् न क्षणातिरिक्त क्षणिक पदार्थ कश्चिदिष्यते, तैस्तु क्षणमात्रस्थाय्येव पदार्थ सर्व इष्यत इति। तच्च स्थाने स्थाने निराकृत कार्यकारणव्यवस्थाऽनुपपत्त्यादिभिरिति। तदस्मिन् शास्त्रे क्षण एव काल इति सिद्धान्त। कालोऽत्र नाभ्युपगम्यत इति कस्यचित् प्रलापस्तु भाष्यार्थाविवेकमूल इति।

यत्तु पूर्वदेशसयोगाद्यवच्छिन्न परमाणुक्रियाऽऽदिरेव क्षण, कालस्तु तदतिरिक्तो नित्य इति वैशेषिका आहु, तन्न—विशिष्टस्यातिरेकानतिरेकयोरुभयोरुभयत पाशात्—अतिरेके स्वसिद्धान्तविरोधाद्, अस्म मतप्रवेशाच्च, अस्माभिस्त्वादृशस्यैव गुणपरिणामस्य क्षणत्ववचनात्, अनतिरेके विशेषणविशेष्यतत्सम्बन्धाना त्रयाणामपि स्थिरत्वेन क्षणव्यवहारजननाक्षमत्वात्। नित्यकालेऽपि च प्रमाण नास्ति, इदानीमित्याद्यखिलव्यवहाराणां खण्डकाल मात्रविषयकत्वात्, कार्यकारणभावादीनामपि क्षणघटितत्वादिति। एतेन नित्या दिगप्यप्रामाणिकी व्याख्याता, सामान्यतो दिग्व्यवहाराभावात्, पूर्वादिव्यवहारस्य च पराभ्युपगतदिगुपाधिभिरेव सम्भवात्, सामान्यत कालदिग्व्यवहारसत्त्वेऽप्याकाशादेव तदुपपत्तेश्च। अन्यथा पृथिवीजलतेजआदिभिरुपाधिभिर्देशाद्यतिरिक्तपदार्थ स्यादिति। कालाच्च दिश्यय विशेष यत् काल क्षणरूप इष्यते, दिक् तु सवथैव नेष्यत इति। शास्त्रे दिक्सामान्यव्यवहारस्तु पूवपश्चिमनियामकोपाध्यवच्छिन्नाकाशेन बोध्य, स्थित्याधारत्वेन देशव्यवहारवदिति। अत एव श्रुत्यादिषु कुत्रचिदाकाशाच्छ्रोत्र क्वचिच्च दिश श्रोत्रमिति वचनमन्योन्यमविरुद्धम्, दिगाकाशयोरेकत्वादिति दिक्।

क्षणतत्क्रमयोर्नास्ति वस्तुसमाहार इति यत्प्रागुक्त तत् प्रपञ्चयति—न चेत्यादिना—नास्ति तत्समाहार इत्यन्तेन। सहभावाभ्युपगमेऽपि क्रमो न सम्भवतीत्याह—क्रमश्चेति। असम्भवे हेतुमाह—पूर्वस्मादिति। तस्मात्सर्वदैव वर्त्तमानलक्षण सत्वेक एव क्षणस्तिष्ठति, न पूर्वोत्तरे क्षणाइत्यतो नास्ति तयो क्षणतत्क्रमयोर्वास्तव मिलन मुहूर्त्तादिरूपमित्यथ। वक्ष्यमाणोपपादकमादौ वक्ति—ये त्वित्यादिना—सर्वे धर्मा इत्यन्तेन। ये पुनर्भूतभाविन क्षणास्ते सर्वेऽपि सर्ववस्तुपरिणामाधारा एकदैव वार्धकाद्यदर्शनेन क्षणपर्यायकालत्वेनैव परिणामहेतुत्वादित्युत्तरपादे क्षणप्रतियोगीत्याद्युत्तरसूत्रे व्याख्येया। तेन हेतुनैकेन क्षणेन कृत्स्नो लोक परिणाम मनुभवति प्राप्नोति यतस्तत्क्षणोपारूढा एकैकक्षणोपारूढा धर्मा पदार्था इत्यर्थ। तत किमित्यत आह—तयो क्षणेति। ततश्चेति। ततश्च

क्षणतत्क्रमसाक्षात्कारादखिलपरिणामतत्क्रमसाक्षात्कारद्वारा सर्ववस्तूना मन्योन्यव्यावृत्ततया स्वरूपावधारण भवतीति सूत्रार्थ उक्त ॥ ५२ ॥

तस्य विषयविशेष उपक्षिप्यते –

जातिलक्षणदेशैरन्यतानवच्छेदात्तुल्ययोस्तत प्रतिपत्ति ॥ ५३ ॥

तुल्ययोर्देशलक्षणसारूप्ये जातिभेदोऽन्यताया हेतुर्गौरियं वडवेय-मिति । तुल्यदेशजातीयत्वे लक्षणमन्यत्वकर कालाक्षी गौ स्वस्तिमती गौरिति । द्वयोरामलकयोर्जातिलक्षणसारूप्याद्देशभेदोऽन्यत्वकर इद पूर्वमिदमुत्तरमिति । यदा तु पूर्वमामलकमन्यव्यग्रस्य ज्ञातुरुत्तरदेश उपावर्त्यते तदा तुल्यदेशत्वे पूर्वमेतदुत्तरमेतदिति प्रविभागानुपपत्ति । असदिग्धेन च तत्त्वज्ञानेन भवितव्यमित्यत इदमुक्त तत प्रतिपत्ति विवेकजज्ञानादिति ।

कथम् ? पूर्वामलकसहक्षणो देश उत्तरामलकसहक्षणाद्देशाद्भिन्नः । ते चामलके स्वदेशक्षणानुभवभिन्ने । अन्यदेशक्षणानुभवस्तु तयोरन्यत्वे हेतुरिति । एतेन दृष्टान्तेन परमाणोस्तुल्यजातिलक्षणदेशस्य पूर्वपर-माणुदेशसहक्षणसाक्षात्करणादुत्तरस्य परमाणोस्तद्देशानुपपत्तावुत्तरस्य तद्देशानुभवो भिन्न सहक्षणभेदात्तयोरीश्वरस्य योगिनोन्यत्व-प्रत्ययो भवतीति ।

अपरे तु वर्णयन्ति—येऽन्त्या विशेषास्तेऽन्यताप्रत्यय कुर्वन्तीति । तत्रापि देशलक्षणभेदो मूर्तिव्यवधिजातिभेदश्चान्यत्वे हेतु । क्षण भेदस्तु योगिबुद्धिगम्य एवेति । अत उक्तम्—मूर्तिव्यवधिजातिभेदा-भावान्नास्ति मूलपृथक्त्वमिति वार्षगण्य ॥ ५३ ॥

तत्त्ववैशारदी

यद्यप्येतद्विवेकज ज्ञान निःशेषभावविषयमित्यग्रे वक्ष्यते, तथाप्यतिसूक्ष्म-त्वात्प्रथम तस्य विषयविशेष उपक्षिप्यते—जातिलक्षणदेशैरन्यतानवच्छेदा-त्तुल्ययोस्तत प्रतिपत्ति ।

लौकिकाना जातिभेदोऽन्यताया ज्ञापकहेतु । तुल्या जातिर्गोत्वम् । तुल्यश्च देश पूर्वादि । कालाक्षीस्वस्तिमत्योर्लक्षणभेद परमिति । द्वयोरामलकयो स्तुल्यामलकत्वजाति । वर्तुलत्वादि लक्षण तुल्यम् । देशभेद परमिति । यदा तु योगिज्ञान जिज्ञासुना केनचित्पूर्वामलकमन्यव्यग्रस्य योगिनो ज्ञातु-रुत्तरदेश उपावर्त्यते, उत्तरदेशमामलक ततोऽपसार्य पिधाय वा तदा तुल्य-

देशत्वे पूर्वमेतदुत्तरमेतदिति प्रविभागानुपपत्तिः प्राज्ञस्य लौकिकस्य त्रिप्र[1]माणीनिपुणस्य । असन्दिग्धेन च तत्त्वज्ञानेन भवितव्यम्, विवेकजज्ञानवतो योगिनः संदिग्धत्वानुपपत्तेः । अत उक्तं सूत्रकृता—ततः प्रतिपत्तिः । तत इति व्याचष्टे—विवेकजज्ञानादिति ।

क्षणतत्क्रमसंयमाज्जातं ज्ञानं कथमामलकं तुल्यजातिलक्षणदेशादामलकान्तराद्विवेचयतीति पृच्छति—कथमिति । उत्तरमाह—पूर्वामलकसहक्षणो देशः पूर्वामलकैनैकक्षणो देशः । तेन सह निरन्तरपरिणाम इति यावत् । उत्तरामलकसहक्षणाद्देशादुत्तरामलकनिरन्तरपरिणामाद्भिन्नः । भवतु देशयोर्भेदः, किमायातमामलकभेदस्येत्यत आह—ते चामलके स्वदेशक्षणानुभवभिन्ने । स्वदेशसहितो यः क्षणस्तस्यामलकस्य कालकला स्वदेशेन सहौत्तराधर्यरूपपरिणामलक्षिता सा स्वदेशक्षणः, तस्यानुभवः प्राप्तिर्वा ज्ञानं वा, तेन भिन्ने आमलके । ययोरामलकयोः पूर्वोत्तराभ्यां देशाभ्यामौत्तराधर्यपरिणामक्षणा आसीत्तयोर्देशान्तरौत्तराधर्यपरिणामक्षणविशिष्टत्वमनुभवन्सयमी ते भिन्ने एव प्रत्येति, सप्रति तद्देशपरिणामेऽपि पूर्वभिन्नदेशपरिणामाद्विशिष्टस्य चैतद्देशपरिणामक्षणस्य संयमतः साक्षात्करणात् । तदिदमुक्तम्—अन्यदेशक्षणानुभवस्तु तयोरन्यत्वे हेतुरिति । अनेनैव निदर्शनेन लौकिकपरीक्षकस्वादादिना परमाणोरपीदृशस्य भेदो योगीश्वरबुद्धिगम्यः श्रद्धेय इत्याह—एतेनेति ।

अपरे तु वर्णयन्ति । वर्णनमुदाहरति—य इति । वैशेषिका हि नित्यद्रव्यवृत्तयोऽन्त्या विशेषा इत्याहुः । तथा हि—योगिनो मुक्तास्तुल्यजातिदेशकालान्व्यवधिरहिता परस्परतो भेदेन प्रत्येकं तत्त्वेन च प्रतिपद्यन्ते । तस्मादस्ति कश्चिदन्त्यो विशेष इति । तथा च स एव नित्यानां परमाण्वादीनां द्रव्याणां भेदक इति । तदेतद्दूषयति—तत्रापीति । जातिदेशलक्षणान्युदाहृतानि । मूर्तिः संस्थानम् । यदैकं विशुद्धावयवसंस्थानोपपन्नमपसार्य तस्मिन्नेव देशेऽन्यव्यग्रस्य द्रष्टुः कुत्सितावयवसंनिवेश उपावर्तते तदा तस्य संस्थानभेदेन भेदप्रत्ययः । शरीरं वा मूर्तिः तत्सबन्धनात्मना संसारिणा मुक्तात्मना वा भूतचरेण यादृशतादृशेन भेद इति सर्वत्र भेदप्रत्ययस्यान्यथासिद्धेर्नान्त्यविशेषकल्पना । व्यवधिर्भेदकारणम् । यथा कुशपुष्करद्वीपयोर्देशस्वरूपयोरिति । यतो जातिदेशादिभेदा लोकबुद्धिगम्या अत उक्तम्—क्षणभेदस्तु योगिबुद्धि

---

[1] प्रत्यक्षानुमानागमनिपुणस्येत्यर्थः । त्रिप्रमाणीति अकारान्तोत्तरपदद्विगुत्वेन स्त्रीत्वम् ।

गम्य एवेति। एवकार क्षणाभेदमवधारयति न योगिबुद्धिगम्यत्वम्। तेन भूतचरेण देहसबन्धेन मुक्तात्मनामपि भेदो नास्तीत्याचार्यो मेन यस्मादूचे कृतार्थ प्रतिनष्टमप्यनष्ट तदन्यसाधारणत्वात् इति। तदाह—मूर्ति व्यवधीति। उक्तभेदहेतूपलक्षणमेतत्। जगन्मूलस्य प्रधानस्य पृथक्त्व भेदो नास्तीत्यर्थ ॥ ५३ ॥

योगवार्त्तिकम्

उत्तरसूत्रमवतारयति—तस्येति। तस्य विवेकजज्ञानस्य सर्वविषयकस्य शिष्यव्युत्पादनाय एकमुदाहरणमुपन्यस्यत इत्यर्थ ।

जातिलक्षणदेशैरन्यताऽनवच्छेदात्तुल्ययोस्तत प्रतिपत्ति । जाति लक्षणदेशैरन्यताऽनवच्छेदाद् भेदावधारणस्यासभवात् ततो विवेकज्ञानादेव प्रतिपत्तिर्विवेकेन साक्षात्कार पौरुषेयो भवतीत्यर्थ ।

तत्रादौ जात्याऽन्यताऽवच्छेदस्यासङ्कीर्णमुदाहरणमाह—तुल्ययोर्देशेति। कालभेदेन समानदेशस्थयोर्हि समानरूपयोर्गोगवययोर्भेदो जातिभेदादेवानु मातु शक्यत इति। अत्र वडवाशब्देनातिसारूप्याद्गवयो लक्षित सारूप्या धिका वडवैवेति। लक्षणेना यत्वावच्छेदनस्यासकीर्णोदाहरणमाह—तुल्यदे-शेति। लक्षणमभिव्यक्तो धमभेद । देशेनान्यत्वावच्छेदनस्यासकीर्णोदाहरण माह—द्वयोरिति। देशभेदप्रकारमाह—पूर्णमिदमुत्तरमितीति। इदानीं जात्यादिभिर्यत्रान्यताऽनुमान न सभवति तादृशविवेकजज्ञानस्यासकीर्णमुदा हरणमाह—यदा त्विति। यदा तु पूर्वदेशस्थितमामलक विषयान्तरव्यग्रस्य ज्ञातुर्विवेक करिष्यतो योगिन उत्तरस्मिन् देश उपावर्तते सबध्यते दैवादिना तदा द्वयोरामलकयोरेकदेशत्वे सति पूर्वदेशोपलक्षितमिदमुत्तरदेशोपलक्षित चेदमिति विवेकानुपपत्ति, आमलकयोजात्यादित्रिकसाम्यात्, असदिग्धतत्त्व ज्ञान चोद्देश्यम् इत्यत उक्त सूत्रकारेण ततो विवेकजज्ञानात्प्रतिपत्ति रितीत्यर्थ ।

ननु क्षणतत्क्रमयो सयमात् कथमामलकयोर्विवेकज्ञानमिति पृच्छति—कथमिति। उत्तरम्—पूर्वेति। आमलकस्य क्षणेन सह वर्त्तत इति आमलकस हक्षण चैत्रसहोदर इतिवत्। एवविध पूर्णे देश आमलकान्तरेण सहक्षणा दुत्तरदेशाद्भिन्नोऽत स्वदेशक्षणप्राप्त्या ते आमलके भिन्ने, एकस्य एकदा विरुद्धदेशसबन्धासभवादिति। एव तयोभद प्रसाध्यैकदेशसबन्धदशाया विवे-कग्रहणोपायमाह—अन्येति। अन्ययोर्भिन्नयो पूर्वोत्तरदेशसबन्धक्षणयोरनु भव साक्षात्कारस्त्वामलकयोरन्यत्वे हेतुयथोक्तविवेकग्रहे कारणमित्यथ । अत्र चोदाहरणे क्षणसयमादेव विवेकजज्ञान दर्शितम्, एतदनुसारेण क्षणक्रम

सयमादपि विवेकजज्ञानस्योदाहरणमुन्नेयमिति भाव । तद्यथा द्वित्रिक्षणमात्रेण ज्येष्ठकनिष्ठयोर्ज्येष्ठकनिष्ठवाविवेकज्ञान क्षणक्रमसाक्षात्कार विना न सम्भवति, अत क्षणक्रमसयमो मूलकारणमिति । एतेनैव स्थूलदृष्टान्तेन परमसूक्ष्मेष्वपि क्षणतत्क्रमानुभवाद् विवेकजज्ञानमनुमेयमित्याह—एतेनेति । तुल्यजातिलक्षणदेशस्य परमाणुसामान्यस्यान्योऽयम् अन्यत्वप्रत्ययो विवेकप्रत्यय पूर्वयो परमाणुदेशसाहित्यक्षणयो साक्षात्करणाद् ईश्वरस्य प्रकृत्यादिप्रेरणमभीप्सोर्योगिनो भवतीत्यन्वय । तत्र हेतुरुक्त —उत्तरस्य परमाणोरित्यादिना । यत उत्तरस्य परमाणो पूर्वदेशानुपपत्त्योत्तरस्य स्वदेशप्राप्ति पूर्वस्य स्वदेशप्राप्तितो भिन्ना, तयो सहक्षणभेदात्साहित्यक्षणयोर्भिन्नत्वादित्यर्थ ।

तदेव जात्यादिभेदात् देशसव लक्षणभेदाच्च तुल्ययोरन्यताप्रत्यय प्रतिपाद्य परमतेऽप्येतत्समानमिति प्रतिपादयितु तन्मतमाह—अपरे त्विति । अपरे वैशेषिका वदन्ति नित्यद्रव्यवृत्तयोऽन्त्या विशेषा इति । अन्त्या प्रलयकालस्था । मुक्तेषु आत्मसु सर्वेषु तुल्यजातिलक्षणदेशेष्वन्योन्य विभाजकान्तरासभवेन विशेषनामा भेदक कश्चन पदार्थोऽवश्य वाच्य तथा च परमाण्वादिष्वपि स एवान्यताप्रत्यय करोतीति तेषामाशय । तत्रापीति । तन्मतेऽपि देशादीनां योगबुद्धिगम्यक्षणान्ताना भेदोऽप्यण्वादीनामन्यत्वे हेतुरस्त्येवेति समानमित्यर्थ । मूर्त्ति सस्थानम्, व्यवधि व्यवहितता एतद् द्वयमधिकमत्रोक्तम्[1] । अत इति । यतो मूर्तिव्यवधिजात्यादिर्नित्यद्रव्येष्वप्यस्ति भेदकोऽत परैरुक्त मूलपृथक्त्व मूलेषु नित्यद्रव्येषु विशेषपदार्थो नास्ति, मूर्तिव्यवधिजातिभ्यो भेदेनातिरेकेण पृथक्त्वस्याभावात् तैरेव पृथक्त्वव्यवहारोपपत्तेरिति वार्षगण्य आचार्यो मन्यत इत्यर्थ । ननु वार्षगण्यमते मुक्तपुरुषेषु मूर्त्याद्यभावात्कथ विभागव्यवहार स्यादिति चेत् ? न, बद्धावस्थाया ये मूर्त्यादय स्थितास्त एव मुक्त्यवस्थायामपि योगिभिर्गृह्यमाणा अन्योन्यभेदव्यवहार जनयन्तीत्यभ्युगमसभवात् । अन्यदेशादिरूपाणां तु परमाण्वादीना प्रलये भेदव्यवहार स्वगतसूक्ष्मकार्यभेदाद् यथोक्तक्षणभेदादिभ्यश्चेति । अत्र वार्षगण्यमतस्याप्रतिषेधादिदमेव स्वमतमिति मन्तव्यम् ॥५३॥

तारक सर्वविषय सर्वथाविषयमक्रम चेति
विवेकज ज्ञानम् ॥ ५४ ॥

तारकमिति स्वप्रतिभोत्थमनौपदेशिकमित्यर्थ । सर्वविषयत्वान्नास्य किञ्चिदविषयीभूतमित्यर्थ । सर्वथाविषयमतीतानागतप्रत्युत्पन्न सर्वं

---

१ वैशेषिकशास्त्रे एतयोरन्यत्वप्रयोजकत्वेनाकथनादित्यर्थ ।

पर्याये सर्वथा जानातीत्यर्थः । अक्रममित्येकक्षणोपारूढं सर्वं सर्वथा गृह्णातीत्यर्थः । एतद्विवेकजं ज्ञानं परिपूर्णम् । अस्यैवांशो योगप्रदीपः, मधुमतीं भूमिमुपादाय यावदस्य परिसमाप्तिरिति ॥ ५४ ॥

तत्त्ववैशारदी

तदेवं विषयैकदेशं विवेकजज्ञानस्य दर्शयित्वा विवेकजं ज्ञानं लक्षयति— **तारकं सर्वविषयं सर्वथाविषयमक्रमं चेति विवेकजं ज्ञानम्** । विवेकजं ज्ञानमिति लक्ष्यनिर्देशः । शेषं लक्षणम् । संसारसागरात्तारयतीति तारकम् ।

पूर्वस्मात्प्रातिभाद्विशेषयति—सर्वथाविषयमिति । पर्याया अवान्तरविशेषाः । अत एव विवेकजं ज्ञानं परिपूर्णम् । नास्य क्वचित्किञ्चित्कथञ्चित्कदाचिदगोचर इत्यर्थः । आस्तां तावज्ज्ञानान्तरम्, संप्रज्ञातोऽपि तावदस्यांशः, तस्मादेतत् परं किं परिपूर्णमित्याह—अस्यैवांशो योगप्रदीपः संप्रज्ञातः । किमुपक्रमं किमवसानश्चासावित्याह—मधुमतीमिति । ऋतम्भरा प्रज्ञैव मधु मोदकारणत्वात् । यथोक्तम् प्रज्ञाप्रासादमारुह्येति, तद्वती मधुमती । तामुपादाय यावदस्य परिसमाप्तिः सप्तधा प्रान्तभूमिः प्रज्ञा । अत एव विवेकजं ज्ञानं तारकं भवति, तदंशस्य योगप्रदीपस्य तारकत्वादिति ॥ ५४ ॥

योगवार्त्तिकम्

विवेकजज्ञानस्यैकं विषयं प्रदर्श्येदानीं सहेतुकां विवेकजज्ञानस्य मोक्षोपयोगितामाह—

तारकं सर्वविषयं सर्वथाविषयमक्रमं चेति विवेकजं ज्ञानम् । इति शब्दो हेत्वर्थे । यतो विवेकजं ज्ञानं सर्वविषयादिरूपम् अतः सर्वत्र दोषसाक्षात्कारेणोक्तवैराग्यद्वारा संसारतारकं भवतीत्यर्थः । एतेन विवेकजज्ञानस्येदं लक्षणं बोध्यम् । अत एवानेन लक्षणेन सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिजन्यसर्वज्ञताया अपि संग्रहात्तत्र सूत्रे साऽपि विवेकजज्ञानशब्देन भाष्यकारैरुक्तेति ।

तत्र भाष्यकारः प्रत्येकं विशेषणानि व्याचक्षाणः तारकशब्दस्यार्थापत्तिलभ्यमर्थमाह—तारकमितीति । लौकिकसामग्रीं विनैव यथाऽर्थज्ञानसामर्थ्यं सत्त्वपुरुषान्यतासंयमक्षणतत्क्रमसंयमाभ्यामुद्बोधितं प्रतिभा, तदुत्थं स्वप्रतिभोत्थम्, तदेव हि संसारतारकं घटते, अतोऽर्थापत्त्या स्वप्रतिभोत्थमेव तारकशब्दार्थः । प्रतिभोत्थत्वे हेतुमाह—अनौपदेशिकमिति । न हि सर्वथा सर्वविषयकं ज्ञानं शाब्दं भवितुं युज्यते, शब्दस्य सामान्यमात्रविषयकत्वात्,

परिच्छिन्नविषयकत्वाच्चेति सर्वविषयमित्यत्र सर्वशब्दोऽसङ्कुचित इत्याह—सर्वविषयमिति। सर्वविषयकत्ववचनादित्यर्थः। अतीतेति। अतीतादिरूपं सर्वमित्यनुवादोऽन्वयार्थः, पर्यायैः स्वगतविशेषैः सर्वथा निःशेषैः विषयीकरोतीत्यर्थः, नास्ति क्रमः पौर्वापर्यं यत्र ज्ञाने इत्यक्रमम्। अक्रमान्तविशेषणैर्लब्धवाक्यतात्पर्यार्थमाह—एकक्षणोपारूढमित्यादिना। आरोहोऽत्रार्थाद् बुद्धिवृत्त्यावर्तिः। विवेकजज्ञानस्याखिलसिद्धान्ते निर्वचनस्य बीजमाह—एतदिति। परिपूर्णशब्दार्थं स्वयं व्याचष्टे—अस्यैवांश इति। अस्यैव सूर्यतुल्यस्य विवेकजज्ञानस्यांशो योगप्रदीपः। क इत्याकाङ्क्षायामाह—मधुमतीति। स्थान्युपनिमन्त्रणसूत्रे ऋतम्भरप्रज्ञाऽऽख्यद्वितीयभूमौ योगी मधुभूमिक इत्युक्तम्, सैव च भूमिकाऽत्र मधुमतीति निर्दिष्टा, तामादाय सप्तधा प्रान्तभूमिः प्रज्ञेति पूर्वोक्तसप्तप्रज्ञास्मान्निपर्यन्तभूमिकान्तो योगप्रदीप इत्यर्थः। ते हि भूमिव्यूहा विवेकजज्ञानविषयैकदेशप्रकाशकाः, अतोंऽशा इति भावः। ननु सवितर्कादिरूपास्तथा परिणामत्रयसंयमादिरूपाश्च याः सम्प्रज्ञातयोगभूमयः पूर्वोक्तास्ताः कथं योगप्रदीपतया विवेकजज्ञानांशतया च न निर्दिष्टा इति चेत्? न, योगवह्निकणत्वेन तेषामत्यल्पत्वस्य विवक्षितत्वात्, प्रकृष्टभूमितया योगप्रदीपानामासामंशत्वेनैव च कणतुल्यभूमीनामंशांशत्वमपि प्राप्तमिति भावः। विष्णुपुराणे च सर्वेषामेवेतरज्ञानानां प्रदीपतुल्यत्वविवक्षया ब्रह्मविवेकजज्ञानस्य सूर्यतुल्यत्वं प्रोक्तम्—

> अन्धं तम इवाज्ञानं दीपवच्चेन्द्रियोद्भवम्।
> यथा सूर्यस्तथा ज्ञानं यद्विप्रर्षे! विवेकजम्। इति॥

इन्द्रियोद्भवमित्यन्येषामपि ज्ञानानामुपलक्षणम्॥ ५४॥

प्राप्तविवेकजज्ञानस्याप्राप्तविवेकजज्ञानस्य वा—

सत्त्वपुरुषयोः शुद्धिसाम्ये कैवल्यमिति॥ ५५॥

यदा निर्धूतरजस्तमोमलं बुद्धिसत्त्वं पुरुषस्यान्यताप्रतीतिमात्राधिकारं दग्धक्लेशबीजं भवति तदा पुरुषस्य शुद्धिसारूप्यमिवापन्नं भवति, तदा पुरुषस्योपचरितभोगाभावः शुद्धिः। एतस्यामवस्थायां कैवल्यं भवतीश्वरस्यानीश्वरस्य वा विवेकजज्ञानभागिन इतरस्य वा। न हि दग्धक्लेशबीजस्य ज्ञाने पुनरपेक्षा काचिदस्ति। सत्त्वशुद्धिद्वारेणैतत्समाधिजमैश्वर्यं ज्ञानं चोपक्रान्तम्। परमार्थतस्तु ज्ञानाददर्शनं निवर्तते। तस्मिन्निवृत्ते न सन्त्युत्तरे क्लेशाः। क्लेशाभावात्कर्मविपाकाभावः। चरिताधिकाराश्चैतस्यामवस्थायां गुणा न पुरुषस्य

दृश्यत्वेन पुनरुपतिष्ठन्ते । तत्पुरुषस्य कैवल्यम् । तदा पुरुष स्वरूपमात्र ज्योतिरमल कवली भवति ॥ ५५ ॥

इति श्रीपातञ्जले साख्यप्रवचने यागशास्त्रे व्यास भा

विभूतिपादस्तृतीय ॥ ३ ॥

तत्त्ववैशारदी

तदेव परम्परया कैवल्यस्य हेतून्सविभूतीन्सयमानुक्त्वा सत्त्वपुरुषान्य ताज्ञान साक्षात्कैवल्यसाधनमित्यत्र सूत्रमवतारयति—प्राप्तेति । विवेकज ज्ञान भवतु मा वा भूत् । सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिस्तु कैवल्यप्रयोजिकेत्यथ । पुरुषयो शुद्धिसाम्ये कैवल्यमिति इति सूत्रसमाप्तौ ।

ईश्वरस्य पूर्वोक्तै सयमैर्ज्ञानक्रियाशक्तिमतोऽनीश्वरस्य वा समनन्तरोक्तेन सयमेन विवेकजज्ञानभागिन इतरस्य वानुत्पन्नज्ञानस्य न विभूतिषु काचिद पेक्षास्तीत्याह—न हीति । ननु यद्यनपेक्षिता विभूतय कैवल्ये व्यर्थस्तर्हि तासामुपदेश इत्यत आह—सत्त्वशुद्धिद्वारेणेति । इत्थम्भूतलक्षणे तृतीया । नात्यन्तमहेतव कैवल्ये विभूतय किं तु न साक्षादित्यथः । ज्ञान विवेक मुपक्रान्तम् । यच्च पारम्पर्येण कारण तदौपचारिक न तु मुख्यम् । परमाथ तस्तु ख्यातिरेव मुख्यमित्यथ । ज्ञानादिति । प्रसख्यानादित्यथ ॥ ५५ ॥

अत्रान्तरङ्गाण्यङ्गानि परिणामा प्रपञ्चिता ।
सयमाद्भूतिसयोगस्तासु ज्ञान विवेकजम् ॥

इति श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचिताया पातञ्जलयोगसूत्रभाष्यव्याख्याया
तत्त्ववैशारद्या विभूतिपादस्तृतीय ॥३॥

योगवार्त्तिकम्

तदेव सयमाना सिद्धिरूपा विभूतयोऽतीतानागतज्ञानाद्या विवेकजज्ञा नान्ता ज्ञानक्रियैश्वर्यरूपा विस्तरेणाक्ता । तत्राय सशय —किमेताभ्यो विभूतीनामनन्तरमेव मोक्षा भवति, आहोस्विदेतद्व्यतिरेकेणापीति ? तत्र

निर्णायकतयोत्तरसूत्रमवतारयति—प्राप्तविवेकेति । सूत्रेण सहान्वय । विवेकजज्ञानाख्यात्तमसिद्ध्यनपेक्षयैव सुतरामितरसिद्ध्यनपेक्षा कैवल्य इति भाष्याशय ।

सत्त्वपुरुषयो शुद्धिसाम्ये कैवल्यम् । बुद्धिसत्त्वस्य पुरुषेण सह समाना यदा शुद्धिवक्ष्यमाणरूपा विवेकसाक्षात्काराद्भवति तदैव मोक्षो न तत्र सिद्ध्यपेक्षेत्यर्थः । क्वचिदितिशब्द सूत्रान्ते तिष्ठति, स च हानोपायव्यूह समाप्तिसूचनार्थ ।

शुद्धिसाम्य हेतुत स्वरूपतश्च व्याचष्टे—यदेति । निर्धूतो रजस्त मोद्रव्यरूपो मलो यस्य तत्तथा, अत एव विवेकख्यातिमात्रेऽधिकार कर्त्तव्यता यस्य न तु सिद्ध्यादौ तत्तथा, ततश्च दग्धान्यनागतक्लेशरूपाणि विपाकाख्य संसारबीजानि यत्र तत्तथा, एव यदा बुद्धिसत्त्व भवति तदा शुद्ध्या पुरुषस्य स्वरूपमिव तद् भवति । अनेन शुद्धिसाम्ये हेतुरुक्त । बुद्धेर्दु खाद्यात्मक त्वान्नात्यन्त शुद्धिसाम्य कदाऽपीत्येतत्प्रतिपादनायेवशब्दप्रयोग । यस्मिन्न शे साम्य तदाह – पुरुषस्येति । बुद्धिधर्मत्वात्पुरुष उपचरितमात्रस्य प्रत्यय विशेषाख्यभोगस्याभाव पुरुस्य शुद्धि , बुद्धेरपि जीवन्मुक्तदशाया विवेकित्वेन तादृशो भोगो नास्तीति शुद्धिसाम्यमित्यर्थ । अत्र साक्षितामात्ररूपभोगव्याव-र्त्तनायोपचरितेत्युक्तम्, पुरुषस्य प्रत्ययाविशेषरूप एव हि भोग उपचरित अविवेकस्योपाधिधर्मत्वात् । चिदवसानतारूपस्तु सांख्यसूत्रोक्तो भोगः स्वत इति । तथा च साक्षी निरभिमान । एव च चित्तस्य निरभिमानत्वमेव मोक्षहेतुर्नैश्वर्यादिकमिति पर्यवसितोऽर्थ । एतस्यामिति । एतस्यां शुद्धि साम्यावस्थायां जातायां प्रारब्धप्रतिबन्धनिवृत्त्यनन्तर कैवल्य भवति, ईश्वरानी श्वरादिसाधारण्येनेत्यर्थ । स्वतन्त्रज्ञानक्रियाशक्तिमानत्रेश्वर । ज्ञाने पुन-रिति । ज्ञानान्तरे काऽप्यपेक्षा नास्तीत्यर्थ । ननु विवेकसाक्षात्कारहेतौ तत्संयमे सत्यवश्यमेव सार्वज्ञ्यादिक भविष्यति, तत्कथमनीश्वरस्य वेत्युच्यत इति चेद् ? न, संयमे सत्यपि कामना विना सिद्ध्यनुत्पत्त्या यागे सत्यपि स्वर्गानुत्प-त्तिवत् । किं च यमनियमाद्यङ्गवैगुण्यादपि सिद्ध्यनियम , तादृशाङ्गवैगुण्ये ऽप्यभिमाननिवृत्त्याख्यदृष्टद्वारा कदाचिन्मोक्ष सम्भवत्येवेति । ननु यत् कैवल्ये सिद्ध्यपेक्षा नास्ति तर्हि किमर्थं मोक्षाख्यहानस्योपायमध्ये सिद्धीना कथनमित्याशङ्कायामाह—सत्त्वशुद्धिद्वारेणेति । सत्त्वस्य बुद्धिसत्त्वस्य शुद्धि-र्वैराग्यादि, तद्द्वारेण, मोक्षोपयोगितयेति शेष । ऐश्वर्यं क्रियाशक्तिरणि-मादि, ज्ञान विवेकज्ञानान्तमुपक्रान्त प्रोक्त सूत्रजातेन, परमार्थतस्तु सत्त्व-पुरुषान्यताज्ञानादेवाज्ञाननिवृत्त्यादिदृष्टद्वारा कैवल्यमित्यर्थ । अत्र चरिता

धिकारा इत्यादिना कैवल्यस्वरूपमुक्तम्। कैवल्ये पुरुषार्थमाह–तदेति। तदा सुखदुःखमोहात्मकसत्त्वादिगुणादर्शने चिच्छ्योतिर्वियोगात्स्वरूपमात्रज्योतिरतो दुःखादिप्रतिबिम्बरूपमलरहितः सन् केवली भवति केवलेषु मुक्तेषु नित्यमुक्त ईश्वरे वाऽविभागं गच्छतीत्यर्थः। तथा च दुःखभोगनिवृत्तिरेव पुरुषार्थ इति। व्याख्यातानि हानोपायस्य विवेकख्यातेः साधनानि योगस्य चाङ्गानि यमादीनि ससिद्धीनि ॥ ५५ ॥

इति श्रीपातञ्जलभाष्यवार्त्तिके श्रीविज्ञानभिक्षुनिर्मिते

विभूतिपादस्तृतीयः ॥ ३ ॥

पातञ्जलयोगसूत्रम्

तत्र कैवल्यपाद चतुर्थ

जन्मौषधिमन्त्रतप समाधिजा सिद्धय ॥ १ ॥

देहान्तरिता जन्मना सिद्धि । ओषधिभिरसुरभवनेषु रसायनेनेत्येवमादि। मन्त्रैराकाशगमनाणिमादिलाभ । तपसा सकल्पसिद्धि कामरूपी यत्र तत्र कामग इत्येवमादि। समाधिजा सिद्धयो व्याख्याता ॥१॥

तत्त्ववैशारदी

तदेव प्रथमद्वितीयतृतीयपादै समाधितत्साधनतद्विभूतय प्राधान्येन व्युत्पादिता । इतरत्तु प्रासङ्गिकमौपोद्घातिक चोक्तम्। इहेदानीं तद्धेतुक कैवल्य व्युत्पादनीयम्। न चैतत्कैवल्यभागीय चित्त परलोक च परलोकिन विज्ञानातिरिक्त चित्तकरणसुखाद्यात्मकशब्दाद्युपभोक्तारमात्मान च प्रसख्यानपरमकाष्ठा च विना व्युत्पाद्य शक्य वक्तुमिति तदेतत्सर्वमत्र पादे व्युत्पादनीयमितरच्च प्रसङ्गादुपोद्घाताद्वा।

तत्र प्रथम सिद्धचित्तेषु कैवल्यभागीय चित्त निर्धारयितुकाम पञ्चतयीं सिद्धिमाह—जन्मौषधिमन्त्रतप समाधिजा सिद्धय ।

व्याचष्टे—देहान्तरितेति। स्वर्गोपभोगभागीयात्कर्मणो मनुष्यजातीयाचरितात्कुतश्चिन्निमित्ताल्लब्धपरिपाकात्क्वचिद्देवनिकाये जातमात्रस्यैव दिव्य देहान्तरिता सिद्धिरणिमाद्या भवतीति। ओषधिसिद्धिमाह—असुरभवनेष्विति। मनुष्यो हि कुतश्चिन्निमित्तादसुरभवनमुपसप्राप्त कमनीयाभिरसुरकन्याभिरुपनीत रसायनमुपयुज्याजरामरणत्वमन्याश्च सिद्धीरासादयति । इहैव वा रसायनोपयोगेन यथा माण्डव्यो मुनी रसोपयोगाद्विन्ध्यवासीति। मन्त्रसिद्धिमाह—मन्त्रैरिति । तप सिद्धिमाह—तपसेति। सङ्कल्पसिद्धि

माह—कामरूपीति । यदेव कामयतेऽणिमादि तदेकपदेऽस्य भवतीति । यत्र कामयते श्रोतु वा मन्तु वा तत्र तदेव शृणोति मनुते वेति । आदि शब्दाद्दर्शनादय सगृहीता इति । समाधिजा सिद्धयो व्याख्याता अधस्तने पादे ॥ १ ॥

योगवार्त्तिकम्

हानोपायात यूहद्वयमतिविस्तरत पादद्वयेन व्याख्याय हान तु स्वरूपत एव तत्र सक्षेपादुक्त न तु तस्याशेषविशेषरूणो व्यूह इत्यतो हानविस्तरार्थं चतुर्थपादारम्भ । तत्रादौ कैवल्ययोग्य चित्त निर्धारयितु पञ्चप्रकारां सिद्धिमाह, अनेनैव प्रसङ्गेन जन्मादिसिद्ध्यपेक्षया यथोक्तसमासिद्धेरुत्कर्षोऽपि सेत्स्यति—

जन्मौषधिमन्त्रतप समाधिजा सिद्धय ।

क्रमेण सिद्धीर्व्याचष्टे—देहान्तरितेति । ऐहिकेन कर्मणा देवादिदेहान्तरे जन्ममात्रेण भवन्ती अणिमादिसिद्धिज मजेत्यथ । ओषधिजसिद्धिमाह—ओषधिभिरिति । असुरभवनेषु रसायन यदोषधिद्रव्य तदुद्भवेत्येवमादि सिद्धिरोषधिभिरित्यर्थ । असुरभवनेष्विति प्रायिकाभिप्रायेणोक्तम्, अत्राप्योषधिभि सुवर्णादिसिद्धीना भावात् । शेष सुगमम् ॥१॥

तत्र कायेन्द्रियाणामन्यजातिपरिणतानाम्—

जात्यन्तरपरिणाम प्रकृत्यापूरात् ॥ २ ॥

पूर्वपरिणामापाय उत्तरपरिणामोपजनस्तेषामपूर्वावयवानुप्रवेशाद्भवति । कायेन्द्रियप्रकृतयश्च स्व स्व विकारमनुगृह्णन्त्यापूरेण धर्मादिनिमित्तमपेक्षमाणा इति ॥ २ ॥

तत्त्ववैशारदी

अथ चतसृषु सिद्धिष्वौषधादिसाधनासु तेषामेव कायेन्द्रियाणा जात्यन्तरपरिणतिरिष्यते । सा पुनर्न तावदुपादानमात्रात् । न हि तावन्मात्रमुपादानं न्यूनाधिकदिव्यादिव्यभावेऽस्य भवति । नो खल्वविलक्षण कारण कार्यवैलक्षण्यायालम् । मास्याकस्मिकत्व भूदित्याशङ्क्य पूरयित्वा सूत्र पठति—तत्र कायेन्द्रियाणामन्यजातिपरिणताना—जात्यन्तरपरिणाम प्रकृत्यापूरात् । मनुष्यजातिपरिणतानां कायेन्द्रियाणा यो देवतिर्यग्जातिपरिणाम स खलु प्रकृत्यापूरात ।

कायस्य हि प्रकृतिः पृथिव्यादीनि भूतानि, इन्द्रियाणां च प्रकृतिरस्मिता, तदवयवानुप्रवेश आपूरस्तस्माद्भवति ।

तदिदमाह पूर्णपरिणामेति । ननु यथापूरेणानुग्रह कस्मात्पुनरसौ न सदातन इत्यत आह—धर्मादीति । तदनेन तस्यैव शरीरस्य बाल्यकौमार यौवनवार्धकादीनि च न्यग्रोधधानाया न्यग्रोधतरुभावश्च वह्निकणिकाया-स्तृणराशिनिवेशिताया वा प्रोद्भवज्ज्वालासहस्रसमालिङ्गितगगनमण्डलत्व च व्याख्यातम् ॥ २ ॥

योगवार्त्तिकम्

पञ्चविधसिद्धिसाधारण्याय पूर्वपादो विचारित , सिद्धिप्रकारोऽस्मिन्नेव प्रसङ्गे कियद्भि सूत्रै प्रतिपादनीय । तत्रादौ निर्माणकायनिर्माणेन्द्रिययोरुत्पत्तिप्रकारप्रतिपादक सूत्र पूरयित्वोत्थापयति—तत्र काय इति । निर्माणचित्तोत्पत्तिप्रकारस्य सूत्रान्तरेण वक्ष्यमाणत्वादत्र कायेन्द्रिययोरेव ग्रहणम् ।

जात्यन्तरपरिणाम प्रकृत्यापूरात् । मनुष्यादिजातिरूप परिणाम, स प्रकृत्यापूराद्भवति न तु सङ्कल्पमात्रादित्यर्थ । मनुष्यादिजातिरूपेण पूर्व परिणम्य स्थितानां कायेन्द्रियाणा कामरूपतादशायां यो देवतिर्यगादिजातिपरिणाम स प्रकृत्यापूराद्भवति न तु सङ्कल्पमात्रादित्यर्थ इति व्याख्यान्तरम् । अणिमादिरूपपरिणामविशेषश्च प्रकृत्यपगमादित्यपि बोध्यम् । अत्र च जात्यन्तरशब्देन योगिनां गजतुरङ्गादिवैभव तथा कायव्यूहादिकमपि ग्राह्यम् । आपूरशब्देनापि प्रकृतीनां सहननमपि ग्राह्यम् । कायव्यूहे च श्रुति –

स एकधा भवति त्रिधा भवति पञ्चधा
शत दश चैकश्च सहस्राणि च विंशति ॥ इत्यादिरिति ।

प्रकृत्यापूरे हेतु वदन् सूत्र व्याचष्टे—पूर्णपरिणामेति । यतो लोके वल्मीकादीनां क्षुद्रपरिणामापाये तदुत्तरमहापरिणामोत्पत्तिम् तत्प्रकृतीनानु प्रवेशाद्भवतीति दृष्टम्, अतो योगीश्वरादीनामपि देहेन्द्रिययो परिणामान्तर काले धर्मादिसापेक्षा कायेन्द्रियप्रकृतय स्व स्व विकारमनुगृह्णन्ति स्वस्वजातीयां कायादिप्रकृतिमुपकुर्वन्ति आपूरेणानुप्रवेशेनेत्यर्थ । तत्र कायप्रकृति पञ्चभूतानि, इन्द्रियप्रकृतिश्चास्मितेति । दृष्टश्च लोके तृणराशिनिक्षिप्तस्य वह्निकणस्य क्षणादेव प्रकृत्यापूरेण गगनव्यापी परिणामविशेष इति । एतेन वामनावतारादीना क्षणादेव त्रिभुवनव्यापित्वविश्वरूपत्वादिक मार्कण्डेयादिभ्यो विष्णुना मायाप्रदर्शन च प्रकृत्यापूरेण तडिन्मालायामिव क्षयाभङ्गुरेणेति व्याख्यातम् । अगस्त्यादीनां समुद्रपानादिकं च तोयादिप्रकृत्यपसारणेनेति व्याख्येयम् । एवमेव विश्व परमेश्वरस्य मायेति गीयते ऐन्द्रजालिकवत् । क्षणेनैव

प्रकृत्यापूरापसारणादिभिर्जगदन्यथयितुमुत्पादयितु विलापयितु च परमेश्वर सङ्कल्पमात्रेण शक्नोति, सूक्ष्मदृष्टया तु प्रतिक्षण तथा करोत्येवेति पश्यन्तु योगिनो भगवन्नृत्यमिति दिक् ॥ २ ॥

निमित्तमप्रयोजक प्रकृतीना वरणभेदस्तु तत क्षेत्रिकवत् ॥ ३ ॥

न हि धर्मादि निमित्त तत्प्रयोजक प्रकृतीना भवति। न कार्येण कारण प्रवर्तते इति। कथ तर्हि वरणभेदस्तु तत क्षेत्रिकवत्। यथा क्षेत्रिक केदारादपां पूरणात्केदारान्तर पिप्लावयिषु सम निम्न निम्नतरं वा नाप पाणिनापकर्षत्यावरण त्वासा भिनत्ति, तस्मिन्भिन्न स्वयमेवाप केदारान्तरमाप्लावयन्ति, तथा धर्म प्रकृतीनामावरणमधर्मं भिनत्ति, तस्मिन्भिन्ने स्वयमेव प्रकृतय स्व विकारमाप्लावयन्ति। यथा वा स एव क्षेत्रिकस्तस्मिन्नेव केदारे न प्रभवत्यौदकान्भौमान्वा रसान्धान्यमूलान्यनुप्रवेशयितुम्। किं तर्हि मुद्गगवेधुकश्यामाकादींस्ततोऽपकर्षति। अपकृष्टेषु तेषु स्वयमेव रसा धान्यमूलान्यनुप्रविशन्ति, तथा धर्मो निवृत्तिमात्रे कारणमधर्मस्य, शुद्ध्यशुद्ध्योरत्यन्तविरोधात्। न तु प्रकृतिप्रवृत्तौ धर्मो हेतुर्भवतीति। अत्र नन्दीश्वरादय उदाहार्या । विपर्ययेणाप्यधर्मो धर्म बाधते। ततश्चाशुद्धिपरिणाम इति। तत्रापि नहुषाजगरादय उदाहार्या ।।३।।

तत्त्ववैशारदी

प्रकृत्यापूरादित्युक्तम्। तत्रेद संदिह्यते—किमापूर प्रकृतीना स्वाभाविको धर्मादिनिमित्तो वेति ? किं प्राप्तम् ? सतीष्वपि प्रकृतिषु कदाचिदापूराद्धर्मादिनिमित्तश्रवणाच्च तन्निमित्त एवेति प्राप्तम्। एव प्राप्त आह—**निमित्तमप्रयोजक प्रकृतीना वरणभेदस्तु तत क्षेत्रिकवत्**। सत्य धर्मादयो निमित्त न तु प्रयोजका, तेषामपि प्रकृतिकार्यत्वात्। न च कार्य कारण प्रयोजयति, तस्य तदधीनोत्पत्तितया कारणपरतन्त्रत्वात्, स्वतन्त्रस्य च प्रयोजकत्वात्। न खलु कुलालमन्तरेण मृद्दण्डचक्रसलिलादय उत्पित्सितेनोत्पन्नेन वा घटेन प्रयुज्यन्ते, किं तु स्वतन्त्रेण कुलालेन। न च पुरुषार्थोऽपि प्रवर्तक, किं तु तदुद्देशेनेश्वर। उद्देशतामात्रेण पुरुषार्थ प्रवर्तक इत्युच्यते। उत्पित्सोस्त्वस्य पुरुषार्थस्याव्यक्तस्य स्थितिकारणत्व युक्तम्। न चैतावता धर्मादीनामनिमित्तता, प्रतिबन्धापनयनमात्रेण क्षेत्रिकवदुपपत्ते। ईश्वरस्यापि धर्माधिष्ठानार्थ प्रतिबन्धापनय एव व्यापारो वेदितव्य। तदेतन्निगदव्याख्यातेन भाष्येणोक्तम् ॥ ३ ॥

योगवार्त्तिकम्

ननु योगजधर्मबलात् प्रकृतय आकृष्यन्त इति प्रकृतिस्वातन्त्र्यसिद्धान्तहानि, तथा स यदि पितृलोककामो भवति सङ्कल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्तीत्यादिश्रुतेरपि प्रकृतिस्वातन्त्र्यहानिरित्याशङ्कयामाह—

निमित्तमप्रयोजकं प्रकृतीनां वरणभेदस्तु ततः क्षेत्रिकवत् ।

व्याचष्टे—न हीति । धर्मादिरूपाणां निमित्तानां प्रकृत्यापूरकत्वे युक्तिमाह—न कार्येणेति । परतन्त्रं स्वतन्त्रस्य प्रवर्त्तकमयुक्तमित्यर्थः । किं चाकाशे द्रव्याणामनारम्भिकाऽप्यनुत्तमाणूनां क्रिया सर्वसम्मता । न च तत्र धर्मोऽधर्मो वा कारणम्, कस्यापि भोगाहेतुत्वात् । नापि तत्रेश्वरादिसङ्कल्पादि कारणम्, गौरवाद् । अतो निरन्तराणुक्रियोपपत्तये लाघवेन गुणत्वेनैव सामान्यतः प्रवृत्तिकारणत्वात् प्रकृतिस्वातन्त्र्यं सिद्धम् । अपि च कदाचिद् दण्डचक्रादिकं विनाऽपि योगिसङ्कल्पादेव घटो जायते, आदिसर्गे चेश्वरसङ्कल्पेन बीजान्तराणि विनैव सर्वाणि बीजान्युत्पद्यन्त इति परस्परव्यभिचारान्निमित्तानां न साक्षात्कारणत्वसम्भवः, तृणारणिमण्यादिषु चाग्न्यादिकारणत्वेऽन्योन्यव्यभिचारो लोकसिद्ध एवास्ति । अतः सहकार्यप्रयुक्ता प्रकृतिरेव परिणामे कारणं स्वतन्त्रेति सिद्धम् । ननु प्रकृतिश्चेत् स्वतन्त्रा केन प्रकारेण तर्हि धर्मेश्वरयोगिसङ्कल्पादीनां प्रकृतिपरिणामहेतुत्वमिति पृच्छति—कथं तर्हीति । सूत्रार्द्धेनोत्तरमाह—वरणभेदस्तु ततः क्षेत्रिकवदिति । अपां पूरणादभिपूरणात्, केदारान्तरस्य विशेषण सममित्यादित्रिकम्, अपकर्षति क्षिपति प्रावरणमालवालम् । स्वं स्वं विकारमिति । स्वस्वसजातीयं विकारं प्राप्नुवन्ति विकारप्रसूतीनां परिणामान्तरमित्यर्थः । प्रकृतिकार्येन्द्रियप्रकृत्यभिप्रायेणोक्तं गुणाद् गुणान्तरमाप्लावयन्तीत्यपि बोध्यम् । क्रियावदारम्भकसंयोगोऽपि प्रकृतेः स्वत एव भवतीत्यपि तेनैव दृष्टान्तेन प्रतिपादयति—यथा चेति । न तु प्रकृतिप्रवृत्ताविति । संयोगविशेषेष्वपीति बोध्यम्, तथा चाधर्मादिप्रतिबन्धनिवृत्तिद्वारेणैव धर्मादि परिणामकारणमिति सिद्धम् । अयं भावः—यथा संस्कार एव स्मृतिहेतुः, सदृशादृष्टचिन्तादयस्त्वननुगततया संस्कारस्योद्बोधकमात्रा, उद्बोधश्च निद्राऽऽदिदोषरूपावरणभङ्गः तथैव प्रकृतिरेव जगत्कारणं कालकर्मेश्वरादयस्तु प्रकृतेः कार्यजननशक्त्युद्बोधकाः । तत्र धर्माधर्मौ स्वधर्मविरुद्धधर्मान्तररूपावरणभङ्गेनोद्बोधकौ, ईश्वरस्तु साम्यपरिणामादिरूपाखिलावरणभङ्गेनोद्बोधकः, कालादयस्तु धर्माद्युद्बोधकतया, दण्डादयस्तु कार्यान्तराभिव्यक्तिप्रतिबन्धकतयेत्येव यथायोग्यमूहनीयम् । एतदेव निमित्तकारणतेति गीयते । अव्यभिचारात्तु संयोगस्य समवायिकारणत्वमिष्यत एव, द्वारत्वाद् । न तेन प्रकृतेः स्वातन्त्र्यहानिरिति ।

धर्मस्याधर्मरूपप्रतिबन्धापसारणद्वारा कार्येन्द्रियपरिणामनिमित्तत्व उदाहरण माह—**अत्र नन्दीति** । नन्दिनामा मनुष्य ईश्वरो जात इति नन्दीश्वर । एव **नहुषाजगरादयोऽपि** व्याख्येया । सिद्धादीना कार्येन्द्रियपरिणामश्चि न्तितः ॥ ३ ॥

यदा तु योगी बहून्कायान्निर्मिमीते तदा किमेकमनस्कास्ते भवन्त्य- थानेकमनस्का इति—

निर्माणचित्तान्यस्मितामात्रात् ॥४॥

अस्मितामात्र चित्तकारणमुपादाय निर्माणचित्तानि करोति । तत सचित्तानि भवन्तीति ॥४॥

तत्त्ववैशारदी

प्रकृत्यापूरेण सिद्धी समर्थ्य सिद्धिविनिर्मितनानाकायवर्तिचित्तैकत्वना नात्वे विचारयति—**यदा त्विति** । तत्र नानामनस्त्वे कायाना प्रतिचित्ताम भिप्रायभेदादेकाभिप्रायानुरोधश्च परस्परप्रतिसधान च न स्याता पुरुषान्तर वत् । तस्मादेकमेव चित्त प्रदीपवद्विसारितया बहूनपि निर्माणकायान्व्याप्नो तीति प्राप्त **आह—निर्माणचित्तान्यस्मितामात्रात्** ।

यथावजीवच्छरीर तत्सर्वमेकैकासाधारणचित्तान्वित दृष्टम्, तथा च निर्माणकाया इति सिद्ध तेषामपि प्रातिस्विक मन इत्यभिप्रायेणाह—**अस्मि तामात्रमिति** ॥ ४ ॥

योगवार्त्तिकम्

इदानीं सिद्धाना चित्तपरिणामनिर्णायक सूत्रमवतारयति—**यदेति** । **एकम नस्का** निर्मातृमनोमात्रेणैव व्यवहारभाज, **अनेकमनस्का** निर्मातृमनोतिऽरि क्तप्रातिस्विकमनोभाज ।

निर्माणचित्तान्यस्मितामात्रात् । स्वसङ्कल्पेन निर्मितचित्तानि निर्मा णचितान्युच्यन्ते, तानि बहूनि निर्माणदेहसमसख्यानि भवन्ति । तेषा कारण माह—**अस्मितामात्रादिति** । अहङ्कारादित्यर्थ । मात्रशब्देन मनोव्यावृत्ति, सङ्कल्पमात्रेण मनसा निमित्तमात्रत्वादिति । अत्र चित्तशब्दो मनोमात्रवाची, अहङ्कारप्रकृतिकत्ववचनाद् । बुद्ध्यहङ्कारा अपि अनेके स्वप्रकृतिप्रधान- बुद्ध्यापूराद्भवन्तीति प्रत्येतव्य युक्तिसाम्यादिति ।

भाष्ये—सचित्तानि शरीराणीत्यर्थ । शेषं सूत्र एव व्याख्यातम् ।

ननु निर्मातृचित्तस्यैकस्यैव प्रदीपवद्विसारितया कायव्यूहेषु वृत्तिसभ वात् किमर्थं देहभेदेनान्त करणभेदोऽभ्युपगम्यते, न हि नैयायिकाना-

मिवास्माकम् अन्त करणभेदेनैकदाऽनवहितनानाशरीराधिष्ठान न सम्भवेदिति ? अत्रोच्यते—समाधिभोगयोर्ज्ञानाज्ञानयोश्चैकदैकस्मिंश्चित्ते विरोधेन चित्तभेद सिद्ध्यति। अत एव भवज्ञस्यापि विष्णो स्वसंकल्पनिर्मितचित्तभेदेन रामशरीरे कियत्कालमज्ञानमुपपन्नमिति। यदा तु योगी जीवभेदानेव स्वदेहान्निर्मितेषु देहेन्द्रियसंघातेष्वनेकेषु योजयति तदा पुन सुतरामेवानेकान्त करणमपेक्षत इति। कदाचित्तु योगिनामेकान्त करणेनैव नानादेहेषु व्यवहार न निराकुर्म, स्वतन्त्रेच्छस्य नियन्तुमशक्यत्वादिति। अथैव सत्यात्मनानात्वकल्पना व्यर्था, चित्तभेदेनैव ज्ञानाज्ञानाद्युपपत्तेरिति ? मैवम्—वृत्तितन्निरोधादीनामौपाधिकत्वेनाविरोधेऽपि विषयानुभवाननुभवयो स्वप्रतिविदितदु खभोगतदभावयोर्बन्धमोक्षयोश्च साक्षाच्चेतननिष्ठयोर्विरोधेनैवात्मनानात्वसिद्धेरिति दिक्। तदेतच्छरीरभेदेन नानाचित्तैर्विरुद्धनानाकार्यकारित्व योगिना स्मर्यते—

> एकस्तु प्रभुशक्त्या वै बहुधा भवतीश्वर।
> भूत्वा यस्मात्तु बहुधा भवत्येक पुनस्तु स॥
> तस्माच्च मनसो भेदा जायन्ते चैन एव हि।
> एकधा तद् द्विधा चैव त्रिधा च बहुधा पुन॥
> योगीश्वर शरीराणि करोति विकरोति च।
> प्राप्नुयाद्विषयान् कैश्चित् कैश्चिदुग्र तपश्चरेत्॥
> संहरेच्च पुनस्तानि सूर्यो रश्मिगणानिव॥ इति ॥४॥

प्रवृत्तिभेदे प्रयोजक चित्तमेकमनेकेषाम् ॥५॥

बहूना चित्ताना कथमेकचित्ताभिप्रायपुर सरा प्रवृत्तिरिति सर्वचित्तानां प्रयोजकं चित्तमेक निर्मिमीते, तत प्रवृत्तिभेद ॥५॥

तत्त्ववैशारदी

यदुक्तमनेकचित्तत्वे एकाभिप्रायानुरोधश्च प्रतिसधान च न स्यातामिति तत्रोत्तर सूत्रम्—प्रवृत्तिभेदे प्रयोजक चित्तमेकमनेकेषाम्। अभविष्यदेष दोषो यदि चित्तमेक नानाकायवर्ति मनोनायक न निरमास्यत, तन्निर्माणे त्वदोष। न चैक गृहीत्वा कृत प्रातिस्विकैर्मनोभि कृत वा नायकनिर्माणेन, निजस्यैव मनसो नायकत्वादिति वाच्यम्, प्रमाणसिद्धस्य नियोगपर्यनुयोगानुपपत्तेरिति। अत्र पुराणं भवति—

> एकस्तु प्रभुशक्त्या वै बहुधा भवतीश्वर।
> भूत्वा यस्मात्तु बहुधा भवत्येक पुनस्तु स॥

तस्माच्च मनसो भेदा जायन्ते चेत एव हि ।
एकधा स द्विधा चैव त्रिधा च बहुधा पुन ।
योगीश्वर शरीराणि करोति विकरोति च ।
प्राप्नुयाद्विषयान्कैश्चित्कैश्चिदुग्र तपश्चरेत् ॥
संहरेच्च पुनस्तानि सूर्यो रश्मिगणानिव ॥

इति । तदेतेनाभिप्रायेणाह—बहूना चित्तानामिति ॥ ५ ॥

योगवार्त्तिकम्

अनेकचित्तनिर्माणेऽपि विशेषमाह—

प्रवृत्तिभेदे प्रयोजक चित्तमेकमनेकेषाम् ।

व्याचष्टे—बहूनामिति । तेषा बहूनां कथमेकचित्ताभिप्रायानुसारिणी प्रवृत्ति स्यादित्याशयेन योगी पूर्वसिद्ध यच्चित्त तदेव सर्वचित्तानां प्रयोजक करोति, ततस्तु चित्ताभिप्रायात् तेषामवान्तरचित्तानां प्रवृत्तिरित्यर्थः । ऐश्वर्यनिर्वाहार्थमनेकचित्तेष्वन्तर्यामिविधया स्थितमेक चित्त तेषामुत्पत्तिस्थितिसंहार करोतीति । अत्र च प्रमाण पुराणं प्रागेव दर्शितम्—

संहरेच्च पुनस्तानि सूर्यो रश्मिगणानिव॥ इति ।

एतेन विश्वादीनामंशावतारा अपि व्याख्याता । तेषु आत्मन एकत्वेऽप्यंशांशिव्यवहार उपाध्योरंशांशिभावेनौपाधिको न पुनरितरजीवेष्विव स्वत एवेति ॥ ५ ॥

तत्र ध्यानजमनाशयम् ॥६॥

पञ्चविधं निर्माणचित्त जन्मौषधिमन्त्रतप समाधिजा सिद्धय इति । तत्र यदेव ध्यानज चित्त तदेवानाशयम् । तस्यैव नास्त्याशयो रागादिप्रवृत्ति । नात पुण्यपापाभिसंबन्ध क्षीणक्लेशत्वाद्योगिन इति । इतरेषा तु विद्यते कर्माशय ॥६॥

तत्त्ववैशारदी

तदेवमुदितेषु पञ्चसु सिद्धचित्तेष्वपवर्गभागीय चित्तं निर्धारयति—तत्र ध्यानजमनाशयम् । आशेरत इत्याशया कर्मवासना क्लेशवासनाश्च । त एते न विद्यन्ते यस्मिंस्तदनाशय चित्तमपवर्गभागीय भवतीत्यर्थ । यतो रागादिनिबन्धना प्रवृत्तिर्नास्त्यतो नास्ति पुण्यपापाभिसंबन्ध ।

कस्मात्पुना रागादिजनिता प्रवृत्तिनास्तीत्यत आह—क्षीणक्लेशत्वादिति । ध्यानजस्यानाशयस्य मनोऽन्तरेभ्यो विशेष दर्शयितुमितरेषामाशयवत्तामाह—इतरेषा त्विति ॥ ६ ॥

योगवार्त्तिकम्

तदेवमुक्तेषु पञ्चसु सिद्धचित्तेषु मध्येऽपवर्गयोग्यचित्तमवधारयति—

तत्र ध्यानजमनाशयम्। ध्यानजं ध्यानसंस्कृतम्, आशयाः क्लेशकर्मवासना न सन्त्यस्मिन्नित्यनाशयं ध्यानसिद्धं चित्तमेवानाशयं भवति, योगेनैव ज्ञानोत्पत्त्या वासनोच्छेदसंभवात् न मन्त्रादिभिरित्यर्थः ।

व्याचष्टे—पञ्चविधमिति। निर्माणचित्तमत्र निर्माणकारणचित्तं न निर्मीयमाणं चित्तम्, तस्य सिद्धकार्यत्वेन सिद्धत्वानियमात् । अनाशयमित्यस्यार्थमाह—तस्यैवेति । रागादे: प्रवृत्तिर्यस्मात्संस्कारात्स रागादिप्रवृत्तिराशयस्तस्यैव नास्तीत्यनाशयमित्यर्थः । अनाशयत्वस्य किं प्रयोजनमित्याकाङ्क्षायामाह—नात इति। सम्बन्ध उत्पत्तिः । ततश्चापुनर्जन्मरूपो मोक्ष इति शेषः । पापपुण्यानुत्पत्तौ हेतुमाह—क्षीणक्लेशत्वादिति। दग्धक्लेशत्वादिति दग्धक्लेशकर्मवासनत्वादित्यर्थः । अदृष्टोत्पत्तावप्यदृष्टान्तरं कारणम्, अदृष्टरूपस्य कर्माशयस्य कार्यमात्रे हेतुत्वात्। तत्रेति निर्द्धारणसप्तम्यर्थमाह—इतरेषामिति। मन्त्रादिसिद्धचित्तानामित्यर्थः ॥ ६ ॥

यतः—

कर्माशुक्लाकृष्णं योगिनस्त्रिविधमितरेषाम् ॥७॥

चतुष्पदा खल्वियं कर्मजातिः । कृष्णा शुक्लकृष्णा शुक्लाऽशुक्लाकृष्णा चेति । तत्र कृष्णा दुरात्मनाम् । शुक्लकृष्णा बहिःसाधनसाध्या, तत्र परपीडानुग्रहद्वारेणैव कर्माशयप्रचयः । शुक्ला तपःस्वाध्यायध्यानवताम् । सा हि केवले मनस्यायतत्वादबहिःसाधनाधीना न परान्पीडयित्वा भवति । अशुक्लाकृष्णा संन्यासिनां क्षीणक्लेशानां चरमदेहानामिति । तत्राशुक्लं योगिन एव, फलसंन्यासात् अकृष्णं चानुपादानात् । इतरेषां तु भूतानां पूर्वमेव त्रिविधमिति ॥७॥

तत्त्ववैशारदी

तत्रैव च हेतुपरं सूत्रमवतारयति - यत इति। कर्माशुक्लाकृष्णं योगिनस्त्रिविधमितरेषाम्। पदं स्थानम्। चतुर्भिः समेता चतुष्पदा। यावद्बहिःसाधनसाध्यं तत्र सर्वत्रास्ति कस्यचित्पीडा। न हि व्रीह्यादिसाधनेऽपि कर्मणि परपीडा नास्ति, अवघातादिसमये पिपीलिकादिवधसंभवात्, अन्ततो बीजादिवधेन स्तम्बादिभेदोत्पत्तिप्रतिबन्धात्। अनुग्रहश्च दक्षिणादिना ब्राह्मणादेरिति। शुक्ला तपःस्वाध्यायध्यानवतामसम्भाविनाम्। शुक्लत्वमुपपादयति—सा हीति। अशुक्लाकृष्णा संन्यासिनाम्। संन्यासिनो दर्शयति—

क्षीणेति । कर्मसन्यासिनो हि न क्वचिद्बहिःसाधनसाध्ये कर्मणि प्रवृत्ता इति न चैषामस्ति कृष्णः कर्माशयः । योगानुष्ठानसाध्यस्य कर्माशयफलस्येश्वरे समर्पणान्न शुक्लः कर्माशयः । निरत्ययफलो हि शुक्ल उच्यते । यस्य फलमेव नास्ति कुतस्तस्य निरत्ययफलत्वमित्यर्थः । तदेव चतुष्टयीं कर्मजातिमुक्त्वा कतमा कस्येत्यवधारयति—तत्राशुक्लमिति ॥ ७ ॥

योगवार्त्तिकम्

अत्रैव हेतुपरतयोत्तरसूत्रमवतारयति—यत इति ।

कर्माशुक्लाकृष्णं योगिनस्त्रिविधमितरेषाम् । योगिनो निष्पन्नयोगस्य क्षीणक्लेशस्य कर्म कायादिव्यापारोऽशुक्लाकृष्णः पुण्यपापाहेतुः इतरेषामयोगिनां जन्मादिसिद्धानामपि त्रिविधम् यथायोग्यं कर्म शुक्लकृष्णयोः प्रत्येकसमुच्चयाभ्यां त्रिविधमित्यर्थः ।

तदेतद्व्याचष्टे—चतुष्पादिति । कर्मसामान्यं चतुरंशकमित्यर्थः । क्रमेण निर्दिशति—कृष्णेति । कृष्णा दुःखफलदा तमोबधकत्वात्, शुक्लकृष्णा सुखदुःखफलदा, रजोबधकत्वात्, शुक्ला सुखफलदा, सत्त्वबधकत्वात्, अशुक्लाकृष्णा च सुखदुःखफलशून्या, गुणाहेतुत्वादिति । अत्राशुक्लाकृष्णयोः सुखदुःखफलस्यैव प्रतिषेधेन योगिकर्मणामपि सत्त्वशुद्धिः फलं न निराक्रियते । न च ज्ञानेनैव सत्त्वशुद्ध्यादय पापक्षयो भविष्यतीति वाच्यम्, तथाऽपि कर्मणामपि ज्ञानाङ्गतया सत्त्वशुद्धिहेतुत्वात्, आत्मक्रीड आत्मरतिः क्रियावानेष ब्रह्मविदां वरिष्ठ इति साहित्यश्रुते,

> कायेन मनसा बुद्ध्या केवलैरिन्द्रियैरपि ।
> योगिनः कर्म कुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वाऽऽत्मशुद्धये ॥

इति स्मृतेश्च । अन्यथा वसिष्ठादीनां ज्ञानिनां कर्मानुपपत्तेश्च । न च लोकसंग्रहार्थं तेषां कर्म, लोकसंग्रहस्य स्वतोऽपुरुषार्थतया कैवल्यहेतुसत्त्वशुद्धिद्वारैव पर्यवसानादिति । चतुर्विधं कर्म क्रमेणोदाहरति—दुरात्मनां पापिनाम् । बहिःसाधनसाध्येति । देहेन्द्रियमनोभ्यो बहिर्यानि साधनानि तत्साध्येत्यर्थः । अज्ञानां सकामानामित्यर्थाल्लभ्यते, ज्ञानिनां निष्कामानां कर्म सामान्यमेवाशुक्लाकृष्णमिति वक्ष्यमाणत्वात् । ननु बहिःसाधनासाध्यानामपि वेदोक्ततया कथं कृष्णसंकरस्तत्राह—तत्र परेति । बहिर्यागोपकरणसंपादने पिपीलिकादीनामप्यन्ततोऽपरिहार्या पीडा भवतीत्यस्ति तत्र पापकर्माशयः, देवताऽऽदीनामाराधनादिनाऽनुग्रहात् पुण्यकर्माशयस्तु प्रसिद्ध एवेति सांकर्यमित्यर्थः । अन्तर्यागस्यायां शुक्लायां पापासांकर्ये बीजमाह—सा हीति । सन्यासिनामिति । सन्यासस्त्यागः अभिमानफलयोस्त्यागिनामित्यर्थः,

कार्यमित्येव यत्कर्म नियतं क्रियतेऽर्जुन ।
सङ्गं त्यक्त्वा फलं चैव स त्यागः सात्त्विको मतः ॥

इत्यादिस्मृतेः । ननु सन्यासाश्रमिमात्राणामविद्याऽऽदिक्लेशसत्त्वे तेषामपि धर्माधर्मोदयात् क्लेशत्रये च गृहस्थादिकर्मणामप्यशुक्लाकृष्णत्वाच्चेति । सन्यासिकर्मणामशुक्लाकृष्णत्वे हेतुमाह—क्षीणक्लेशानामिति । क्लेशमूलः कर्माशय इत्युक्तत्वादिति भावः । चरमदेहानामिति स्वरूपाख्यानम् । स्वोक्तं सन्यासिनामिति हेतुं विवृण्वान सूत्रं व्याचष्टे—तत्रेति । तत्र चतुर्विधकर्ममध्ये योगिन एवाशुक्लमकृष्णं च कर्म, फलत्यागाद्, अहं करोमीत्यस्वीकाराच्चेत्यर्थः । विहितं हि कामनायां सत्यामेव स्वर्गादिफलं ददाति, विहितं निषिद्धं चोभयमप्युपादानाख्याभिमाने सत्येव फलं ददातीति भावः ।

त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गं नित्यतृप्तो निराश्रयः ।
कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किंचित्करोति सः ॥
यस्य नाहंकृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते ।
हत्वाऽपि स इमान् लोकान् न हन्ति न निबध्यते ॥

इति शास्त्रमत्र प्रमाणम् ॥ ७ ॥

ततस्तद्विपाकानुगुणानामेवाभिव्यक्तिर्वासनानाम् ॥८॥

तत इति त्रिविधात्कर्मणः । तद्विपाकानुगुणानामेवेति । यज्जातीयस्य कर्मणो यो विपाकस्तस्यानुगुणा या वासनाः कर्मविपाकमनुशेरते तासामेवाभिव्यक्तिः । न हि दैवं कर्म विपच्यमानं नारकतिर्यङ्मनुष्यवासनाभिव्यक्तिनिमित्तं संभवति । किं तु दैवानुगुणा एवास्य वासना व्यज्यन्ते । नारकतिर्यङ्मनुष्येषु चैव समानश्चर्चः ॥८॥

तत्त्ववैशारदी

कर्माशयं विविच्य क्लेशाशयगतिमाह—ततस्तद्विपाकानुगुणानामेवाभिव्यक्तिर्वासनानाम् ।

यज्जातीयस्य पुण्यजातीयस्यापुण्यजातीयस्य वा कर्मणो यो विपाको दिव्यो वा नारको वा जात्यायुर्भोगस्तस्य विपाकस्यानुगुणाः । ता एवाह—या वासनाः कर्मविपाकमनुशेरतेऽनुकुर्वन्ति । दिव्यभोगजनिता हि दिव्यकर्मविपाकानुगुणा वासनाः । न हि मनुष्यभोगवासनाभिव्यक्तौ दिव्यकर्मफलोपभोगसंभवः । तस्मात्स्वविपाकानुगुणा एव वासनाः कर्माभिव्यञ्जनीया इति भाष्यार्थः ॥ ८ ॥

योगवार्त्तिकम्

ननु तिष्ठत्वयोगिना कम, तथाऽपि वासनाऽभिव्यक्त्यादिनाऽपि कदाचिन्मोक्ष स्यादिति किमर्थं नियमेन ध्यानजस्यानाशयचित्तस्यापेक्षेत्यत आह—

ततस्तद्विपाकानुगुणानामेवाभिव्यक्तिर्वासनानाम् ।

तत इति पद व्याख्याय तद्विपाकानुगुणानामेवेति गृहीत्वा व्याचष्टे—तज्जातीयस्येति । कमविपाकमनुशेरत इति । अनुकुर्वन्ति तन्मुखनिरीक्षका इति यावत् । विपच्यमान फलोन्मुखम् चर्चो विचार ॥ ८ ॥

जातिदेशकालव्यवहितानामप्यानन्तर्यं स्मृति-संस्कारयोरेकरूपत्वात् ॥९॥

वृषदशविपाकोदय स्वव्यञ्जकाञ्जनाभिव्यक्तः । स यदि जातिशतेन वा दूरदेशतया वा कल्पशतेन वा व्यवहित पुनश्च स्वव्यञ्जकाञ्जन एवोदियाद् द्रागित्येव पूर्वानुभूतवृषदशविपाकाभिसंस्कृता वासना उपादाय व्यज्येत । कस्मात् ? यतो व्यवहितानामप्यासा सदृश कर्माभिव्यञ्जक निमित्तीभूतमित्यानन्तयमेव । कुतश्च ? स्मृतिसंस्कारयोरेकरूपत्वात् । यथानुभवास्तथा संस्कारा । ते च कमवासनानुरूपाः, यथा च वासनास्तथा स्मृतिरिति जातिदेशकालव्यवहितेभ्य संस्कारेभ्य स्मृति, स्मृतेश्च पुन संस्कारा इत्येवमेते स्मृतिसंस्कारा कर्माशयवृत्तिलाभवशाद्व्यज्यन्ते । अतएव व्यवहितानामपि निमित्तनैमित्तिकभावानुच्छेदादानन्तर्यमेव सिद्धमिति ॥९॥

तत्त्ववैशारदी

स्यादेतत्—मनुष्यस्य प्रायणानन्तरमधिगतमार्जारभावस्यानन्तरतया मनुष्यवासनाया एवाभिव्यक्त्या भवितव्यम् । न खल्वस्ति सभवो यदनन्तरदिवसानुभूत न स्मर्यते व्यवहितदिवसानुभूत च स्मर्यत इत्यत आह—**जातिदेशकालव्यवहितानामप्यानन्तर्यं स्मृतिसंस्कारयोरेकरूपत्वात् ।**

भवतु वृषदशवासनाया जात्यादिव्यवधान, तथापि तस्या फलत आनन्तर्यम्, वृषदशविपाकेन कमणा तस्या एव स्वविपाकानुगुणाया अभिव्यक्तौ तत्स्मरणसमुत्पादादित्याह—**वृषदशविपाकोदय** इति । उदेत्यस्मादित्युदयः कर्माशय । पुनश्च स्वव्यञ्जकाञ्जन एवोदियात्, अभिव्यज्येत विपाकारम्भाभिमुख क्रियेतेत्यर्थ । अभिसंस्कारक्रिया उपादाय गृहीत्वा व्यज्येत । यदि व्यज्येत स्वविपाकानुगुणा एव वासना गृहीत्वा व्यज्येतेत्यर्थ । आनन्तर्यमेव

फलत कारणद्वारकमुपपाद्य कार्यद्वारमुपपादयति—कुतश्च स्मृतीति। एकरूपतया सादृश्यम्। तदेवाह—यथेति। नन्वनुभवसरूपाश्चेत्संस्कारास्तथा सत्यनुभवा विशरारव इत्येतेऽपि विशरारव कथ चिरभाविनेऽनुभवाय कल्पेरन्नित्यत आह—ते च कर्मवासनानुरूपा इति। यथाऽपूर्वं स्थायि क्षणिककर्म निमित्तमपि, एव क्षणिककर्मनिमित्तोऽपि संस्कार स्थायी। किंचिद्भेदाधिष्ठान च सारूप्यम्। अन्यथाऽभेदे तत्त्वेन सादृश्यानुपपत्तेरित्यर्थ। सुगममन्यत् ॥ ६ ॥

योगवार्त्तिकम्

बहुजन्मव्यवहितानामपि वासनानामभिव्यक्तिं कर्मफलान्यथाऽनुपपत्तिप्रमाणेन साधयति-जातिदेशकालव्यवहितानामप्यानन्तर्यं स्मृतिसंस्कारयोरेकरूपत्वात्। जात्यादिभिर्व्यवहितानामपि वासनानामानन्तर्यम व्यवहितवत् कार्यकारि भवति, अन्यथा कर्मफलानुपपत्ते स्मृतिसंस्कारयोरेकरूपत्वादित्यर्थ। एकरूपत्वमेकाकारत्वमिति।

तत्रादौ भाष्यकारो जात्यादिव्यवहितत्वमुदाहरन्नेवानन्तर्ये कारण प्रदर्शयति —वृषेत्यादिना। आरम्भ एवाञ्जनस्यापेक्षणाद् उदयपदम्। तथा च वृषदंशविपाकारम्भ स्वव्यञ्जकेनैवाभिव्यक्तो वर्त्तमानावस्थो भवति न तु पूर्वदेहत्यागमात्रेण झटित्येवेति नियमोऽत। स यदि जातिशतादिव्यवधानेन व्यञ्जक प्राप्योदियात् तदा द्रागित्येव शीघ्र पूर्वप्राप्तवृषदंशविपाकेन जनितान् संस्कारान् गृहीत्वैव व्यक्तो भवति, व्यवहितानामपि वासनानां सदृशकर्मव्यङ्ग्यत्वादित्यत आनन्तर्यमेवायाद्भवतीत्यर्थ। सादृश्य चात्रैकजातीयफलकत्वम्। अभिव्यञ्जकमित्यस्य च विवरणम्—निमित्तीभूतमिति। प्रकृतेरेवोपादानत्वादिति भाव। आनन्तर्यं तत्कारण च व्याख्याय तत्र प्रमाण पृच्छति—कुत इति। कुत प्रमाणादित्यर्थ। सूत्रावयवेनोत्तरमाह—स्मृतिसंस्कारयोरिति। ननु मनुष्यजन्मन्येवाव्यवहिते वृषदंशवासनाऽस्तु? तत्राह—यथाऽनुभवा इति। न वेव सति मनुष्यवासनयैव वृषदंशविपाको भवत्वव्यवहितत्वादिति? तत्राह—ते चेति। ते च संस्कारा कर्माशयानुरूपा एवापेक्षिता इत्यर्थ। नन्वेवमपि मनुष्यसंस्कारादेव वृषदंशविपाकनिर्वाहिका स्मृतिरस्तु, तथाऽपि कर्माशयानुरूपस्मृतिहेतुत्वेन कर्मानुरूपोपपत्तिरिति? तत्राह—यथेति। एकरूपत्व प्रसाध्य सूत्रतात्पर्यार्थं व्याचष्टे–इति जातीति। ननु सजातीयवासनैव चेद्विपाकनिर्वाहिका तर्ह्येकविपाककाल एव स्मृत्युत्पादेन पूर्वसंस्कारनाशात् कथ पुनस्तज्जातीय विपाकान्तरमित्याशयेनोक्तम्—स्मृतेश्च पुन संस्कारा इति। परमार्थतस्तु स्मृतेन संस्कारनाशकत्वम् इत्यपि पूर्वोक्तं स्मर्त्तव्यम्। स्मृतिसंस्कारा स्मृतिहेतुसंस्कारा, कर्माशयवृत्तिलाभात् कर्माशयोद्बोधादिति ॥ ६ ॥

तासामनादित्वं चाशिषो नित्यत्वात् ॥१०॥

तासां वासनानामशिषो नित्यत्वादनादित्वम् । येयमात्माशीः मा न भूवं भूयासमिति सर्वस्य दृश्यते सा न स्वाभाविकी । कस्मात् ? जातमात्रस्य जन्तोरननुभूतमरणधर्मकस्य द्वेषदुःखानुस्मृतिनिमित्तो मरणत्रासः कथं भवेत् ? न च स्वाभाविकं वस्तु निमित्तमुपादत्ते । तस्मादनादिवासनानुविद्धमिदं चित्तं निमित्तवशात्काश्चिदेव वासनाः प्रतिलभ्य पुरुषस्य भोगायोपावर्तत इति ।

घटप्रासादप्रदीपकल्पं संकोचविकासि चित्तं शरीरपरिमाणाकारमात्रमित्यपरे प्रतिपन्नाः । तथा चान्तराभावः संसारश्च युक्त इति ।

वृत्तिरेवास्य विभुनश्चित्तस्य संकोचविकासिनीत्याचार्यः ।

तच्च धर्मादिनिमित्तापेक्षम् । निमित्तं च द्विविधम्—बाह्यमाध्यात्मिकं च । शरीरादिसाधनापेक्षं बाह्यं स्तुतिदानाभिवादनादि । चित्तमात्राधीनं श्रद्धाद्याध्यात्मिकम् । तथा चोक्तम्—ये चैते मैत्र्यादयो ध्यायिनां विहारास्ते बाह्यसाधननिरनुग्रहात्मानः प्रकृष्टं धर्ममभिनिर्वर्तयन्ति । तयोर्मानसं बलीयः । कथम् ? ज्ञानवैराग्ये केनातिशय्येते ? दण्डकारण्यं च चित्तबलव्यतिरेकेण कः शारीरेण कर्मणा शून्यं कर्तुमुत्सहेत ? समुद्रमगस्त्यवद्वा पिबेत् ? ॥ १० ॥

तत्त्ववैशारदी

स्यादेतत्—व्यज्येरन्पूर्वपूर्वतरजन्माभिसंस्कृता वासना यदि पूर्वपूर्वतरजन्मसद्भावे प्रमाणं स्यात् । तदेव तु नास्ति । न च जातमात्रस्य जन्तोर्हर्षशोकदर्शनमात्रं प्रमाणं भवितुमर्हति पद्मादिसंकोचविकासवत्स्वाभाविकत्वेन तदुपपत्तेरित्यत आह—तासामनादित्वं चाशिषो नित्यत्वात् । तासां वासनानामनादित्वं च न केवलमानन्तर्यमिति चार्थः । आशिषो नित्यत्वात् । आत्माशिषो वासनानामनादित्वे नित्यत्वाव्यभिचारादिति । ननु स्वाभाविकत्वेनाप्युपपत्तेरसिद्धमाशिषो नित्यत्वमित्यत आह—येयमिति । नास्तिकः पृच्छति—कस्मात् । उत्तरम्—जातमात्रस्य जन्तोरिति । अत एवैतस्मिञ्जन्मन्यनुभूतमरणधर्मकस्य मरणमेव धर्मः सोऽननुभूतो येन स तथोक्तस्तस्य मातुरङ्कात्प्रस्खलतः कम्पमानस्य माङ्गल्यचक्रादिलाञ्छितं तदुरःसूत्रमतिगाढं पाणिग्राहमवलम्ब्यमानस्य बालकस्य कम्पभेदानुमिता द्वेषानुषक्ते दुःखे या स्मृतिस्तन्निमित्तो मरणत्रासः कथं भवेदिति । ननूक्तं स्वभावादित्यत आह—न च स्वाभाविकं वस्तु निमित्तमुपादत्ते गृह्णाति स्वोत्पत्तौ ।

एतदुक्तं भवति—बालकस्येदृशो दृश्यमानः कम्पो भयनिबन्धनः ईदृशकम्पत्वादस्मदादिकम्पवत्। बालकस्य भयं द्वेषदुःखस्मृतिनिमित्तं भयत्वादस्मदादिभयवत्। आगामिप्रत्यवायोत्प्रेक्षालक्षणं च भयं न दुःखस्मृतिमात्राद्भवति, अपि तु यतो बिभेति तस्य प्रत्यवायहेतुभावमनुमाय—स प्रत्यपि प्रत्यवायभयं च विदध्यादिति। तस्माद्यज्जातीयादनुभूतचराद्द्वेषानुषक्तं दुःखमुपपादितं तस्य स्मरणात् तज्जातीयस्यानुभूयमानस्य तद्दुःखहेतुत्वमनुमाय ततो बिभेति। न च बालकेनास्मिञ्जन्मनि स्खलनस्यान्यत्र दुःखहेतुत्वमवगतम्। न च तादृशं दुःखमुपलब्धम्। तस्मात्प्राग्भवीयोऽनुभवः परिशिष्यते। तच्चैतदेव प्रयोगमारोहति—जातमात्रस्य बालस्य स्मृतिः पूर्वानुभवनिबन्धना स्मृतित्वादस्मदादिस्मृतिवदिति। न च पद्मसंकोचविकासावपि स्वाभाविकौ। न हि स्वाभाविकं कारणान्तरमपेक्षते, वह्नेरौष्ण्यं प्रत्यपि कारणान्तरापेक्षाप्रसङ्गात्। तस्मादागन्तुकमरुणाकरसंपर्कमात्रमेव कमलिनीविकासकारणम्। संकोचकारणं च संस्कारः स्थितिस्थापक इति। एवं स्मिताद्यनुमितहर्षादयोऽपि प्राचि भवे हेतवो वेदितव्याः। तदास्तां तावत्।

प्रकृतमुपसंहरति -तस्मादिति। निमित्तं लब्धविपाककालं कर्म। प्रतिलम्भोऽभिव्यक्तिः।

प्रसङ्गतश्चित्तपरिमाणविप्रतिपत्तिं निराचिकीर्षुर्विप्रतिपत्तिमाह—घटप्रासादेति। देहप्रदेशवर्तिकार्यदर्शनाद्देहाद्बहिः सद्भावे चित्तस्य न प्रमाणमस्ति। न चैतदणुपरिमाणम्, दीर्घशष्कुलीभक्षणादावपर्यायेण[1] ज्ञानपञ्चकानुत्पादप्रसङ्गात्। न चाननुभूयमानक्रमकल्पनायां प्रमाणमस्ति। न चैकमणु मनो नानादेशैरिन्द्रियैरपर्यायेण संबन्धुमर्हति। तत्पारिशेष्यात्कायपरिमाणं चित्तं घटप्रासादवर्तिप्रदीपवत्। संकोचविकासौ पुत्तिकाहस्तिदेहयोरस्योत्पत्स्येते। शरीरपरिमाणमेवाकारं परिमाणं यस्येत्यपरे प्रतिपन्नाः। नन्वेवं कथमस्य क्षेत्रबीजसंयोगः, न खल्वेतदनाश्रयं मृतशरीरान्मातृपितृदेहवर्तिनी लोहितरेतसी प्राप्नोति, परतन्त्रत्वात्। न हि स्थाण्वादिष्वगच्छत्सु तच्छाया गच्छति। न चागच्छति पटे तदाश्रयं चित्रं गच्छति। तथा च न संसारः स्यादित्यत आह—तथा चान्तराभावः संसारश्च युक्त इति। तथा च शरीरपरिमाणत्वे देहान्तरप्राप्तये पूर्वदेहत्यागो देहान्तरप्राप्तिश्चान्तरास्यातिवाहिकशरीरसंयोगाद् भवतः। तेन खल्वयं देहान्तरे सञ्चरेत्। तथा च पुराणम्—

[1] तदुक्तम् मञ्जर्याम्—सुगन्धिं शीतलां दीर्घामश्नतः पूपशष्कुलीम्।
कपिलब्राह्मणाः सन्ति युगपत्पञ्च बुद्धयः॥ इति॥

अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चकर्ष यमो[1] बलात् ।

सोऽयमन्तराभाव अत एव संसारश्च युक्त इति ।

तदेतदमृष्यमाण स्वमतमाह—वृत्तिरेवास्य विभुनश्चित्तस्य सङ्कोच विकासिनीत्याचार्यः स्वयम्भू प्रतिपदे । इदम ाकूतम्—यद्यनाश्रय चित्त न देहान्तरसञ्चारि कथमेतदातिवाहिकमाश्रयते । तत्रापि देहान्तरकल्पनाया मनवस्था । न चास्य देहान्निष्कर्ष आतिवाहिकस्य सम्भवति, निष्क्रष्टस्य चेतसस्तत्सम्बन्धात् । अस्तु तर्हि सूक्ष्मशरीरमेवाऽसर्गादा च प्रलयान्नियत चित्तानामधिष्ठान षाट्कौशिकशरीरमध्यवर्ति । तेन हि चित्तमा सत्यलोकादा चावीचेस्तत्र तत्र शरीरे सञ्चरति । निष्कर्षश्चास्योपपन्न षाट्कौशिकात्का यात् । तत्र हि तदन्तराभावस्तस्य नियतत्वात् । न चास्यापि सद्भावे प्रमाण मस्ति । न खल्वेतदध्यक्षगोचर । न च सञ्चारोऽस्यानुमानम्, आचार्यमतेना प्युपपत्ते । आगमस्तु पुरुषस्य निष्कर्षमाह । न च चित्त वा सूक्ष्मशरीर वा पुरुष, किंतु चितिशक्तिरप्रतिसङ्क्रमा । न चास्या निष्कर्ष संभवतीत्यौपचारिको व्याख्येय । तथा च चितेश्चित्तस्य च तत्र तत्र वृत्त्यभाव एव निष्कर्षार्थ । यच्च स्मृतीतिहासपुराणेषु मरणानन्तर प्रेतशरीरप्राप्तिस्तद्विमोकश्च सपिण्डी करणादिभिरित्युक्त तदनुजानीम । आतिवाहिकत्व तस्य न मृष्यामहे । न चात्रास्ति कश्चिदागम । लब्धशरीर एव च यमपुरुषैरपि पाशबद्धो नीयते, न त्वातिवाहिकशरीर । तस्मादाहङ्कारिकत्वाच्चतस्योऽहङ्कारस्य च गगनमण्डल वत्त्रैलोक्यव्यापित्वाद्विभुत्व मनस । एव चेदस्य वृत्तिरपि विभ्वीति सर्वज्ञ तापत्तिरित्यत उक्त वृत्तिरेवास्येति ।

स्यादेतत्—चित्तमात्राधीनाया वृत्ते सङ्कोचविकासौकुत कादाचित्का वित्यत आह—तच्च धर्मादिनिमित्तापेक्षम् । वृत्तौ निमित्त विभजते—निमित्त चेति । आदिग्रहणेनेन्द्रियधनादयो गृह्यन्ते । श्रद्धादीति । अत्रापि वीर्यस्मृत्यादयो गृह्यन्ते । आन्तरत्वे सम्मतिमाचार्याणामाह—तथा चोक्तम् । विहारो व्यापार । प्रकृष्ट शुक्लम् । तयोर्बाह्याभ्यन्तरयोर्मध्ये । ज्ञानवैराग्ये तज्जनितौ धर्मौ केन बाह्यसाध्येन धर्मेणातिशय्येते अभिभूयेते । ज्ञानवैराग्यजावेव धर्मौ तमभिभवत, बीजभावादपनयत इत्यर्थ । अत्रैव सुप्रसिद्धमुदाहरणमाह—दण्डकारण्यमिति ॥ १० ॥

१ तत सत्यवत कायात् पाशबद्ध वशङ्गतम् इति पूर्वार्द्धम् ।

योगवार्त्तिकम्

नन्वेव सकलजन्मार्थमेव वासनास्वीकारेऽनवस्थाप्रसङ्ग इत्याशङ्कामपाकरोति—

तासामनादित्वं चाशिषो नित्यत्वात् ।

व्याचष्टे—तासामिति । नित्यत्वात्प्रतिजन्मनियतत्वादित्यर्थः । अनादित्वं च प्रवाहरूपेण बोध्यम् । यद्यप्याशीर्नित्यतया तद्धेतुवासनाया एवानादित्वं सिद्धयति न तु भोगहेतुवासनानां तथाऽपि तत्रानवस्थायाः प्रामाणिकत्वेनादोषत्वे तद्दृष्टान्तेनान्यासामप्यनादित्वमनुमेयमित्याशयः । नन्वन्यौष्ण्यवदियमाशीश्चित्तस्य स्वाभाविक्येव भवतु ? तत्राह—येयमिति । आशीर्नित्यत्वे तद्वासनाऽनादित्वे तथाऽऽशिषो स्वाभाविकत्वे वा युक्तिं पृच्छति—कस्मादिति । तत्रादावाशीर्नित्यत्वेन वासनाऽनादित्वं यथा सिद्धयति तदाह—जातेति । जातमात्रोऽनुमानाद्यसमर्थो बालको यदि न पूर्वजन्मन्यननुभूतमरणधर्मकः स्यात् तदा कथं तस्य द्वेषतत्कारणमरणदुःखस्मरणाभ्यामेवोत्पाद्यो मरणत्रासो यथोक्ताशीरूपः समवेत्पूर्वपूर्वभवीयमरणदुःखवासनां विनेति शेषः । अस्वाभाविकत्वे तु युक्तिमाह—न चेति । नापि स्वाभाविकं वस्तु निमित्तमपेक्ष्य भवति, भयरूपा तु यथोक्ताशी खड्गप्रहारदर्शनादिनिमित्तमपेक्षते अन्यथाऽनुपपत्तेरतो न स्वाभाविकीति शेषः । सूत्रत्रयार्थं शिष्यावधारणायोपसंहरति—तस्मादनादीति । निमित्तं विपाकोन्मुखं कर्म, प्रतिलभ्य गृहीत्वा ।

ननु वासनाया अनादित्वं तदा भवेद् यदि तदाश्रयं चित्तं नित्यं स्यात् प्रतिशरीरं च भिन्नं न स्यात्, तदेव तु न, पुम्प्रकृत्यतिरिक्तस्य सर्वस्य कार्यत्वाभ्युपगमाद् अणुमहाशरीरयोः परिणामभेदेन भेदवच्छरीरतुल्यपरिणामचित्तस्यापि भेदसिद्धेश्चेति ? तदादौ सांख्यपरिमाणमाह—घटेति । प्रतिपुरुषं सर्वशरीरसाधारणमेकैकमेव चित्तं तथाऽपि घटप्रासादरूपस्वल्पमहाऽऽश्रयभेदेन प्रदीपवद् स्वल्पमहाशरीरभेदेन चित्तं स्वल्पमहापरिमाणं भवति, तथा च नित्यत्वमपि तस्य प्रदीपपरमाणुवदेव द्रष्टव्यम् । तच्च परमाणुतुल्यसूक्ष्मावस्थायां प्रकृतेः सत्त्वरूपांशविशेषतां प्राप्नोतीति न प्रकृतिपुरुषातिरिक्तस्य नित्यतेति भावः । एवमपरे साङ्ख्या आहुरित्यर्थः । ननु विभ्वेव चित्तं कथं नेष्यत इत्याकाङ्क्षायामाह – तथा चेति । तथा चाणुत्वस्यापि संभवात्, पूर्वापरसर्गयोरन्तरा प्रलये भावो लयः संभवति, तथा संसारः संसरणम् इहलोकपरलोकसंचारश्च सक्रियत्वात्संभवति

विभुत्वे चैतदुभय न घटेतेत्यर्थ । स्वशास्त्रसिद्धान्तमाह—वृत्तिरेवेति । विम्वाकाशवच्चित्त प्रतिनियतपुरुषभोग्यत्वात्, पुरुषभेदेनानन्तञ्च,

चित्ताकाश चिदाकाशमाकाश च तृतीयकम् ।
द्वाभ्या शून्यतम विद्धि चिदाकाश वरानने ! ॥

इत्यादिभिः शास्त्रेषु चित्तविभुत्वावगमात् । अन्यथा परिच्छिन्नत्वे सतीश्वरोपाधेरपि परिच्छिन्नत्वापत्त्येश्वरस्य विभुत्वश्रुतिस्मृतियुक्तिविरोध स्यात् । यथा तु वैशेषिका नैयायिकाश्चाकाशस्य विभुनित्यस्यापि श्रोत्रादि रूपेण कार्यता देहेन सह गमनादिक चौपाधिकतयाऽभ्युपगच्छन्ति तथैव विभुनित्याना जीवचित्तानां मलिनदर्पणवदविद्याकामकर्मावृतप्रकाशशक्तीना मन्दप्रकाशस्वभावाना वा बाह्यसत्त्वान्तरोपष्टम्भाज् ज्ञानादिहेतु परिणामवि शेष सर्गादौ जायते,

कार्योपाधिरयं जीव कारणोपाधिरीश्वर,

इतिश्रुते । स एव परिणाम स्वल्पमहाशरीरभेदेन सकोचविकाशशीलो भवतीत्येवमाचार्य पतञ्जलिरभ्युपगच्छतीत्यर्थ । अत्र च वृत्ति प्रदीप-शिखावद् द्रव्यरूपः परिणाम इति प्रागेवोक्तम्, न तु क्षणद्वयावस्थायी ज्ञानेच्छाऽऽदिगुण । सर्गाद्युत्पन्नचित्तस्य प्राकृतप्रलयपर्यन्तावस्थानस्येहलोक परलोकगमनादेश्च श्रवणादिभिरस्या वृत्तेर्घटपटाद्याकारतैवात्रेच्छाज्ञानशब्द वाच्येति । तदेव वैशेषिकाणामाकाशवद् अस्माक चित्तमपि नित्यानित्यो-भयरूपमिति सिद्धम् । विशेषस्त्वय यत्तैराकाशस्य श्रोत्ररूपेण जन्यता कर्णश-ष्कुल्यौपाधिकीष्यते, अस्माभिस्तु गुणान्तरसभेदाद् यथाऽथ एव महदादिरु पेण प्रकृत्याख्यसूक्ष्मचित्तस्य परिणाम इष्यत इति । एतेन विभुनित्यत्वेऽप्या-काशस्य कार्यत्वमपि व्याख्यातम्, शब्दादिहेतुपरिणामविशेषरूपेण कार्यत्व श्रुतिस्मृतिसिद्ध विरोधाभावादिति दिक् । ये तु वैशेषिकाश्चित्तम् अणवेव सर्वदाऽभ्युपगच्छन्ति, तन्मते एकदा पञ्चेन्द्रियै पञ्चवृत्त्यनुपपत्ति, चक्षु श्रोत्रा-देर्विरुद्धदेशतयाऽणोस्तदुभयसबन्धस्यैकदाऽनौचित्यादित्यादीनि दूषणान्यूह्या-नि । युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिङ्गमिति न्यायसूत्रे च सदा सर्वज्ञत्वा-भाव एव मनआख्यकरणे लिङ्गत्वेनोपन्यस्तो न त्वेकदेन्द्रियद्वयवृत्त्यभाव, हेत्वसिद्धिदोषापत्तेरिति ।

वृत्तौ सकोचविकाशयो कारणमाह—तच्चेति । तच्च सकोचविकाशन धर्माधर्मादिरूपनिमित्तापेक्षया भवति, अनादित्वाच्चात्र नान्योन्याश्रय इति । ननु धर्मादेरेव चेच्चित्तवृत्तिविकाशस्तर्हि शरीरादिधर्मे स्तुतिदानाद्भिरेव

ज्ञानादिसम्भवे दुष्करयोगापेक्षा न युक्तेत्याशङ्कायामाह--निमित्त चेति। अभिवादनादीति। आदिशब्देन निन्दापरस्वादानातिक्रमादीन्यधर्मसाधनान्यपि गृहीतानि श्रद्धाऽऽदीनि च। श्रद्धाऽऽदय पूर्वं व्याख्याता श्रद्धावीर्यस्मृतिसमाधिप्रज्ञा, तद्विपरीताश्चाश्रद्धाऽऽदय इत्यर्थ। ननु श्रद्धाऽऽदिमात्रस्य धर्मनिर्वर्त्तकत्वे किं प्रमाणम्? तत्राह-तथा चोक्तमिति। विहारा अयत्नसाध्या। निष्पाद्यधर्मनिवृत्तौ हेतु-बाह्यसाधनेति। बाह्यसाधननिरपेक्षस्वभाव इत्यर्थ। तयोरिति। तयोश्च बाह्याध्यात्मिकयोर्मध्ये मानस कर्म बलीय, यतो मानस कर्म ज्ञानवैराग्यरूपतया सर्वातिशायीत्यर्थं। निरतिशयत्वमुदाहरति—दण्डकारण्यं चेति। दण्डकदेशस्तद्राजे क्रोधान्विते शुक्र सप्तदिनशिलावृष्ट्या जनशून्य चकार। अन्यत्सुगमम्। तथा च श्रद्धाऽऽदिसाधनजन्यो योगधर्मो यथा चित्तविकासंसाधन तथा बाह्यधर्म इति योगधर्मस्यापेक्षेति। तदुक्त याज्ञवल्क्येन—

सर्वधर्मान्परित्यज्य मोक्षधर्मं समाश्रयेत्।
सर्वे धर्मास्सदोषा स्यु पुनरावृत्तिकारका॥ इति,
इज्याऽध्ययनदानानि तप स्वाध्यायकर्म च।
अयं तु परमो धर्मो यद्योगेनात्मदर्शनम्॥ इति च।

गीतायामपि—

एषा तेऽभिहिता साङ्ख्ये बुद्धिर्योगे त्विमा शृणु।
स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयात्॥ इति॥

यतश्च मानसं कर्मैव बलीयोऽत एव जडभरतादे समाधिनिष्ठतैव श्रूयते—

सर्वविज्ञानसम्पन्न सर्वशास्त्रार्थतत्त्ववित्।
अपश्यत्स च मैत्रेय! आत्मान प्रकृते परम्॥
न पपाठ गुरुप्रोक्ता कृतोपनयन श्रुतिम्।
न ददर्श च कर्माणि शास्त्राणि जगृहे न च॥

इत्यादिनेति। तदेव मोक्षयोग्य चित्त तत्प्रसङ्गेनेतरचित्तस्य बन्धप्रकारश्च दर्शित। पुरुषे चित्तद्वारकबन्धस्य स्वाभाविकत्वे मोक्षासम्भवात्, कर्मवासनाऽऽदिमूलकत्वे तु तदुच्छेदतो मोक्षो घटत इति॥ १०॥

हेतुफलाश्रयालम्बनै. सगृहीतत्वादेषामभावे तदभाव.॥ ११॥

हेतुधर्मात्सुखमधर्माद्दु ख सुखाद्रागो दु खाद्द्वेषस्ततश्च प्रयत्नस्तेन

मनसा वाचा कायेन वा परिस्पन्दमान परमनुगृह्णात्युपहन्ति वा । तत पुनर्धर्माधर्मौ सुखदु खे रागद्वेषाविति प्रवृत्तमिद षडर ससारचक्रम् । अस्य च प्रतिक्षणमावर्तमानस्याविद्या नेत्री मूल सर्वक्लेशानामित्येष हेतु । फल तु यमाश्रित्य यस्य प्रत्युत्पन्नता धर्मादे, नह्यपूर्वोपजन । मनस्तु साधिकारमाश्रयो वासनानाम् । न ह्यवसिताधिकारे मनसि निराश्रया वासना स्थातुमुत्सहन्ते । यदभिमुखीभूत वस्तु या वासना व्यनक्ति तस्यास्तदालम्बनम् । एव हेतुफलाश्रयालम्बनैरेतै संगृहीता सर्वा वासना । एषामभावे तत्संश्रयाणामपि वासनानामभाव ॥ ११ ॥

तत्त्ववैशारदी

अथैताश्चित्तवृत्तयो वासनाश्चानादयश्चेत्कथमासामुच्छेद । न खलु चितिशक्तिरनादिरुच्छिद्यत इत्यत आह—हेतुफलाश्रयालम्बनै सगृहीतत्वादेषामभावे तदभाव । अनादेरपि समुच्छेदो दृष्ट । तद्यथाऽनागतत्वस्येति सव्यभिचारत्वादसाधनम् । चितिशक्तिस्तु विनाशकारणाभावान्न विनश्यति, न त्वनादित्वात् । उक्त च वासनानामनादीनामपि समुच्छेदे कारण सूत्रेणेति । अनुग्रहोपघातावपि धर्माधर्मादिनिमित्तमुपलक्षयत । तेन सुरापानादयोऽपि संगृहीता भवन्ति ।

नेत्री नायिका । अत्रैव हेतुमाह—मूलमिति । प्रत्युत्पन्नता वर्तमानता न तु धर्मस्वरूपोत्पाद । अत्रैव हेतुमाह —न हीति । यदभिमुखीभूत वस्तु कामिनीसपर्कादि । व्यापकाभावे व्याप्यस्याभाव इति सूत्रार्थ ॥ ११ ॥

योगवार्त्तिकम्

इदानीं मोक्षोपपत्तयेऽनाद्यसंख्यानामपि वासनानामत्यन्तोच्छेद उपपाद्यते—

हेतुफलाश्रयालम्बनैः सगृहीतत्वादेषामभावे तदभाव ।

वासनाहेतु संसारचक्रम्, तस्यापि हेतुरविद्येत्यतोऽविद्यैव हेतुशब्दार्थ इत्याह—हेतुरित्यादिना-इत्येष हेतुरित्यन्तेन । हेतु संसारचक्रमित्यन्वय । संसारचक्रस्य ज्ञानकर्मवासनाहेतुत्वे हेतुगर्भविशेषणम्—प्रवृत्तमिद षडरमिति । धर्माधर्मसुखदुःखरागद्वेषरूपेणारषट्केणाविद्यादण्डप्रेरितेन भ्रमित भव तीत्यतो वासनाहेतुरित्यर्थः । कुलालचक्रस्य हि दण्डेन शलाकाप्रेरणे कृते वेगाख्य संस्कारो भवति येन कियत्काल स्वयमपि भ्रमति तद्वदेव भ्रामितं संसारचक्र वासनाहेतुरिति भावः । चक्रप्रवर्तक दण्डमाह—अस्य चेति । नेत्री भ्रामिका । तथा च सर्ववासनोदयेऽविद्यैव मूलकारणम्, अविद्याक्षये च विहितनिषिद्धकर्मणां सत्त्वेऽपि संसारचक्रभ्रमणान्न वासनोदय इत्याशयः । हेतुमुपसंहरति—इत्येष हेतुरिति । अविद्या हेतुर्वासनाया

इत्यर्थ । फलं त्विति । य पुरुषार्थमुद्दिश्य धर्माद्युत्पन्न तदेव वासनानामपि फलम्, कर्मवासनयोरन्योन्यसहकारित्वादित्यर्थ । ननु फलेन कथ कारणस्य नियमरूप संग्रह, कथ वा फलाभावे कारणाभाव, फलाभाव कालेऽपि कारणस्य सत्त्वादित्याशङ्कायामाह—न ह्यपूर्वोपजन इति। अपूर्वस्य सत उपजनो जन्म हि नास्तीत्यर्थ । तथा सत्कार्यस्वीकारेणा नागतावस्थफलेन व्याप्तो वर्तमानहेतुर्भवत्येवेति भाव । आश्रयमाह—मनस्त्विति । साधिकार पुरुषार्थवत् । अत्र प्रलये वासनासत्त्वस्यानुच्छेदेन वासनाऽऽश्रयमनसो नित्यत्वमभिप्रेत्य साधिकारमिति विशेषणम्, अन्यथाऽधिकारसमाप्तौ मन एव न तिष्ठतीति विशेषणं व्यर्थमिति । आलम्बनमाह—यदभिमुखमिति । मोक्षकाले कामिनीरूपादीना रागवासनाव्यञ्जकाना सत्त्वेऽप्यालम्बनाभावोपपादनायाभिमुखमिति विशेषणम् । तथा च सन्निकृष्ट वासनाव्यञ्जकमत्रालम्बनमित्यर्थ । हेत्वादीन् व्याख्याय सूत्रवाक्यार्थमाह—एवमिति । संगृहीता व्याप्ता अत एषामभावेऽत्यन्तोच्छेदे विदेहमुक्तिसमये तदाश्रयाणां तन्नियताना वासनानामत्यन्तोच्छेद इत्यर्थ । तथा च वासनानाम नादित्वेऽपि मोक्ष सभवतीत्याशयः ॥ ११ ॥

नास्त्यसत संभव न चास्ति सतो विनाश इति द्रव्यत्वेन सभवन्त्यः कथ निवर्तिष्यन्ते वासना इति—

अतीतानागत स्वरूपतोऽस्त्यध्वभेदाद्धर्माणाम् ॥१२॥

भविष्यद्व्यक्तिकमनागतम् अनुभूतव्यक्तिकमतीतम् स्वव्यापारोपारूढ वतमानम् । त्रय चैतद्वस्तु ज्ञानस्य ज्ञेयम् । यदि चैतत् स्वरूपतो नाभविष्यन्नेद निर्विषय ज्ञानमुदपत्स्यत, तस्मादतीतानागतं स्वरूपतोऽस्तीति । किञ्च भोगभागीयस्य वापवर्गभागीयस्य वा कर्मण फलमुत्पित्सु यदि निरुपाख्यमिति तदुद्देशेन तेन निमित्तेन कुशलानुष्ठान न युज्यते । सतश्च फलस्य निमित्त वर्तमानीकरणे समर्थं नापूर्वोजनेन । सिद्ध निमित्त नैमित्तिकस्य विशेषानुग्रह कुरुते, नापूर्वमुत्पादयतीति ।

धर्मी चानेकधर्मस्वभाव । तस्य चाध्वभेदेन धर्मा प्रत्यवस्थिता । न च यथा वर्तमान व्यक्तिविशेषापन्न द्रव्यतोऽस्त्येवमतीतमनागत च । कथ तर्हि ? स्वेनैव व्यङ्ग्येन स्वरूपेणानागतमस्ति स्वेन चानुभूतव्यक्तिकेन स्वरूपेणातीतमिति, वतमानस्यैवाध्वन स्वरूपव्यक्तिरिति, न सा भवत्यतीतानागतयोरध्वनो । एकस्य चाध्वन समये द्वावध्वानौ धर्मिसमन्वागतौ भवत एवेति, नाभूत्वा भावस्त्रयाणामध्वनामिति ॥१२॥

तत्त्ववैशारदी

उत्तर सूत्रमवतारयितु शङ्कते—नास्तीति । असत इति तु संपातायात निदर्शनाय वा । अतीतानागत स्वरूपतोऽस्त्यध्वभेदाद्धर्माणाम् । नासतामुत्पादो न सता विनाश । किं तु सतामेव धर्माणामध्वभेदपरिणाम एवोदयव्ययाविति सूत्रार्थ ।

अनुभूता गता येन व्यक्तिस्तत् तथा, साम्प्रति व्यक्तिर्नास्तीति यावत् । इतश्च त्रैकाल्यऽपि धर्म सन्नित्याह—यदि चेति । न ह्यसज् ज्ञानविषय संभवतीति निरुपाख्यत्वात् । विषयावभासा हि विज्ञान नासति विषये भवति । त्रैकाल्यविषय च विज्ञान योगिनामस्मदादीना च विज्ञानमसति विषये नोत्पन्न स्यात् । उत्पद्यते च । तस्मादतीतानागते सामान्यरूपेण समनुगते स्त इति । एवमनुभवता ज्ञान विषयसत्त्वे हेतुरुक्तम् । उद्देश्यत्वादप्यनागतस्य विषयत्वेन सत्वमेवेत्याह—किं च भोगभागीयस्येति । कुशलो निपुण । अनुष्ठेयेऽपि च यद्यन्निमित्त तत्सर्वं नैमित्तिके सत्यव विशेषमाधत्ते । यथा काण्डलाववेदाध्यायादय । न खल्वेते काण्डलावादयोऽसन्तमुत्पादयन्ति । सत एव तु तत्प्राप्तिविकारौ कुर्वन्ति । एवं कुलालादयोऽपि सत एव घटस्य वर्तमानीभावहेतव इत्याह—सतश्चेति ।

यदि तु वर्तमानत्वाभावादतीतानागतयोरसत्त्वं हन्त भो वर्तमानस्याप्यभावोऽतीतानागतत्वाभावात्, अध्वधर्म्यविशिष्टतया तु सत्त्वं त्रयाणामप्यविशिष्टमित्यभिप्रायेणाह—धर्मी चेति । प्रत्येकमवस्थान प्रत्यवस्थितिरिति । द्रव्यत इति द्रव्ये धर्मिणि । सार्वविभक्तिकस्तसि । यद्यतीतानागतावतीतानागतत्वेन स्तस्तर्हि वर्तमानसमये तत्त्वाभावान्न स्यातामित्यत आह—एकस्य चेति । प्रकृतमुपसंहरति—इति नाभूत्वा भाव इति ॥ १२ ॥

योगवार्त्तिकम्

सत्कार्याभ्युपगमाद् वासनानामत्यन्तोच्छेदो न सम्भवतीति शङ्कयोत्तरसूत्रमवतारयति—नास्तीति । द्रव्यरूपेण सभव त्य वस्तुत्वेन तिष्ठन्त्य ।

अतीतानागत स्वरूपतोऽस्त्यध्वभेदाद्धर्माणाम् ।भवेदप्यय दोषो यदि स्वरूपापायो वासनानामस्माभिरुच्यते, (न त्वेतदस्ति) किन्त्वत्यन्तातीततामात्र यतोऽतीतानागत वस्तु स्वरूपतोऽस्ति । नन्वेकदा विरुध्यमानाना धर्माणा कथमेकत्र सत्ता घटेत ? तत्राह-अध्वभेदाद्धर्माणामिति । भिन्नाध्वकत्वादविरोध इत्यर्थं । वर्त्तमानलक्षणानामेव धर्माणाम् एकदा विरोध इति भाव ।

अतीतानागतयो स्वरूपानपाये प्रमाण दर्शयति भाष्यकार—भविष्यदिति । भविष्यन्ती व्यक्तिरभिव्यक्तिर्यस्य तत्तथा । त्रयमिति । त्रयमप्येतद्वस्तु स्वरूपसद्, यतो योगिनां प्रत्यक्षज्ञानस्य ज्ञेय विषय ।

अत्र तर्कमाह—यदि चेति । नेदमिति । शशशृङ्गादीनां ज्ञानादर्शनादिति भाव । तथा चोक्तं ब्रह्ममीमांसासूत्रेण—नाभाव उपलब्धे इति । ननु शुक्तिरजतादिवद् बुद्धिपरिणामविशेष एव योगजधर्माद्विजयोऽस्तीतादिस्थले साक्षिज्ञानविषयोऽस्त्विति चेत् ? योगिना पूर्वानुभूतातीतादे कालान्तरेऽपि प्रत्यभिज्ञायमानत्वात्, बाधकाभावेऽपि वस्तूनां बुद्धिमात्रत्वे वर्त्तमानावस्थवस्तूनामपि बुद्धिमात्रताप्रसङ्गाच्च । न चानुपलम्भो बाधक, योगिप्रत्यक्षसिद्धस्य सौक्ष्म्येणानुपलम्भोपपत्ते । तथा च साङ्ख्यसूत्रम् सौक्ष्म्यात्तदनुपलब्धि इति । नन्वतीताद्यवस्थाया नास्तीतिप्रत्ययो बाधक इति? मैवम्—योगिप्रत्यक्षेण लौकिकप्रत्यक्षस्य बाधनाद् इदानीं घटोऽतीत इत्यादिप्रतीतिबलाद् नास्तीतिप्रत्ययस्यातीतताऽऽदिविषयकत्वाच्चेति । अतीतानागतसत्त्वस्वीकारे बीजान्तरमाह—किं चेति । भोगभागीयस्य भोगसाधनस्य, निरुपाख्यमसत् । तदुद्देशेनेत्यस्य विवरणम्—तेन निमित्तेनेति । कुशलो निपुण । कुशलो योगी अनागत साक्षात्कृत्य तद्वर्त्तमानत्वाय यतते, यथाऽर्जुन कृष्णशरीरे कालात्मके भीष्मादिप्रवेश भाविन दृष्ट्वा युद्धे प्रवृत्त इति । नन्वेव कारणव्यापारो विफल कार्यस्य नित्यत्वादित्याशङ्कां परिहरन्नेव परमते दूषणान्तरमाह—सतश्चेति । तथा चाव्यक्तावस्थया सतो वर्तमानताया कारणव्यापारसाफल्यम् । दृष्ट न कारणव्यापारेण सदेवाभिव्यज्यत इति । यथा पाषाणेषु सतामेव प्रतिमापट्टादीनां लौकिकव्यापारेणाभिव्यक्तिमात्रमिति । तदुक्तं वासिष्ठे—

> सुषुप्तावस्थया चक्रपद्मरेखा शिलोदरे ।
> यथा स्थिता चितेरन्तस्तथेय जगदावली ॥ इति ।

चैतन्ये च जगदावली प्रकृतिपुरुषयोस्तत्ताय पिण्डवदविवेकेन प्रकृतिद्वारोपासनार्थां श्रुतिस्मृत्योरुच्यते सर्वकर्तृत्वसत्यसंकल्पत्वादिवद् । अथ वा गगने वायोरिवाधारत्वमसङ्गेऽनेनैव चैतन्ये जगत उच्यत इति । ननु तथाऽपि कारणनित्यत्वेनातीताद्यवस्थावदपि कारणात्सदैव कार्याभिव्यक्ति स्यात् ? तत्राह—सिद्धमिति । सिद्ध वर्त्तमानमेव निमित्तमित्यादिरर्थ । सत कार्यस्योत्पत्तौ कारणवैफल्यशङ्कानिरासायोक्त विशेषानुग्रहणमिति । परमत निषेधति - नापूर्वेति । अतो नापूर्वमुत्पादयतीत्यर्थं । अपूर्वोत्पादने च शशशृङ्गाद्यपि कारणव्यापारादुत्पद्येत, उत्पत्ते प्राक् शशशृङ्गादिभ्यो घटादीना वैलक्षण्याभावादिति । अधिक तु प्रागुक्तम् ।

अध्वभेदादिति सूत्रावयव व्याचष्टे—धर्मी चानेकेति । अतो न विरोध इत्याह—न चेति । अभिव्यक्तरूपेण विशेषणेनैव धर्माणां विरोधो न स्वरूपत इति वाक्यार्थ । द्रव्यत स्वक्रियाकारित्वेन । पृच्छति—कथ

तर्हीति । उत्तरम्—स्वेनैवेति । व्यङ्ग्येन भाविव्यक्तिकेन । वर्त्तमानस्यैवेत्यादिरध्वनोरित्यन्त उपसंहार । षष्ठी चात्र सप्तम्यर्थे । ननु तथाऽप्येकाध्वसमयेऽपराध्वाभावादध्व येव सत्कार्यहानिरित्याशङ्कायामाह—एकस्य चाध्वन इति । एतच्च एतेन भूतेन्द्रियेष्वित्यादिसूत्रे सम्यगुपपादितमस्माभिरिति । अभूत्वा = अस्थित्वा । त्रयाणामध्वना लक्षणानामिति ॥ १२ ॥

ते व्यक्तसूक्ष्मा गुणात्मान ॥ १३ ॥

ते खल्वमी त्र्यध्वानो धर्मा वर्तमाना व्यक्तात्मानोऽतीतानागता सूक्ष्मात्मान । सर्वमिद गुणाना सन्निवेशविशेषमात्रमिति परमार्थतो गुणात्मान । तथा च शास्त्रानुशासनम्—

गुणाना परम रूप न दृष्टिपथमृच्छति ।
यत्तु दृष्टिपथ प्राप्त तन्मायेव सुतुच्छकम् ॥ इति ॥ १३ ॥

तत्त्ववैशारदी

स्यादेतत्-अथ तु नानाप्रकारो धर्मिधर्मावस्थापरिणामरूपो विश्वभेदप्रपञ्चो न प्रधानादेकस्माद्भवितुमर्हति, न ह्यविलक्षणात्कारणात्कार्यभेदसंभव इत्यत आह—ते व्यक्तसूक्ष्मा गुणात्मान ।

ते त्र्यध्वानो धर्मा व्यक्ताश्च सूक्ष्माश्च गुणात्मानो न त्वै गुणातिरिक्तमेषामस्ति कारणम्, वैचित्र्य तु तदाहितानादिक्लेशवासनानुगताद्वैचित्र्यात् । यथोक्त वायुपुराणे—

वैश्वरूप्यात्प्रधानस्य परिणामोऽयमद्भुत ॥ इति । व्यक्ताना पृथिव्यादीनामेकादशेन्द्रियाणा च वर्तमानानामतीतानागतत्व षडविशेषा यथायोग भवन्ति । सप्रति विश्वस्य नित्यानित्यरूपे विभजन्नित्यरूपमाह—सर्वमिदमिति दृश्यमानम् । सनिवेश सस्थानभेदवान्परिणाम इत्यर्थ । अत्रैव षष्टितन्त्रशास्त्रस्यानुशिष्टि । मायेव न तु माया । सुतुच्छक विनाशि । यथा हि मायाह्नायैवान्यथा भवत्येव विकारा अप्याविर्भावतिरोभावधर्माण प्रतिक्षणमन्यथा । प्रकृतिर्नित्यतया मायाविधर्मिणी परमार्थेति ॥ १३ ॥

योगवार्त्तिकम्

तदेव मोक्षयोग्य चित्त तद्यचित्ताना बन्धप्रकार उक्तस्तस्य च मोक्षानुपपत्ति परिहृता । इत पर मोक्षकारणस्य विवेकज्ञानाख्यसम्यग्ज्ञानस्य विषयो लक्षणादिक चातिविस्तरेण प्रतिपादनीय विशेषदर्शिन इत्यादिसूत्रत्रयपर्यन्तै सूत्रै । तत्र चादौ सदसत्त्ववैधर्म्येण कार्यकारणयोर्विवेक सम्यग्ज्ञानविषयैकदेश दर्शयति—

ते व्यक्तसूक्ष्मा गुणात्मानः ।

ते धर्मा यद्यपि त्रिध्यास्तथाऽपि कालभेदेन व्यक्ता सूक्ष्मा वा भवन्तु, सर्व एव गुणात्मान सत्त्वादिगुणमात्रस्वरूपा एव भवन्ति, सदा वर्त्तमानत्वेन गुणा एव तदपेक्षया सत्या इत्यर्थ ।

व्याचष्टे—**ते खल्विति** । अत्र **सूक्ष्मात्मान** इत्यस्यानन्तर **षडविशेषा** इति पाठ क्वचित्तिष्ठति स तु प्रामादिकत्वादुपेक्षणीय, सर्वविकाराणामेव गुणात्मकत्वस्य वक्तव्यतया षडविशेषमात्रनिर्देशानौचित्त्यादिति । अय मर्थ—ते धर्मा व्यक्तस्वरूपा सूक्ष्मस्वरूपाश्च महदादिघटपटान्ता पर माथतो गुणात्मानो गुणरूपेणैव सन्तो न तु स्वरूपेण, यत सर्वमिद धर्मजात सत्त्वादीना सन्निवेश सयोगस्तद्विशेषमात्र तद्विलये विलयात् तद्वर्त्त मानताया वर्त्तमानत्त्वान्नियतमिति । तदुक्तम्—**आद्यन्तयोयदस दस्ति तदेव मध्य** इति । **त्रिगुणात्मकमायैव जगत्परमार्थ** इति च । अत्र पारमार्थिकत्व चानित्यतामात्ररूपासत्त्वम् अन्यथा सृष्ट्यादिप्रतिपादक सूत्रादिविरोधात् । अत्रावयवसयोगातिरिक्तो धर्मो नास्तीति न **भाष्यार्थ**, अवयविद्रव्यस्यातिरिक्तस्य स्थाने स्थाने व्यवस्थापितत्वादिति । उक्तार्थ शास्त्र प्रमाणयति—**तथा चेति** । परम पारमार्थिक नित्यमिति यावत् । मायेव लौकिकमायावत् क्षणभङ्गुरम् अत सुतुच्छकम् अत्यन्ततुच्छम् अल्पसार स्थिरांशाभावादिति । अत्र सुशब्देन परिणामितया गुणानामपि तुच्छत्व सूचितम् । गुणा एव परिणामितया कूटस्थनित्यापेक्षया तुच्छा ,गुणकार्यं तु दृश्यमान गुणापेक्षयाऽपि तुच्छम । अत **सुतुच्छमिति** । यद्यपि मायाशब्दो मिथ्यावस्तूना कारणे मुख्य, **माया तु प्रकृति विद्यादिति** श्रुते, **विश्वस्य बीज परमासि मायेति**स्मृतेश्च । मायात्व हि मृषावि कारेण व्यामोहकत्वम् , तच्च प्रकृतावेव मुख्यम्

> **प्रकृत्या सर्वमेवेद जगदन्धीकृत विभो**
> **जगन्मोहात्मक विद्धि अव्यक्त व्यक्तसंज्ञकम् ॥**

इति भारतात्, तथाऽपि कार्यकारणाभेदान्मायाशब्द कार्येऽपि प्रयुक्त—

> **दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया**

इत्यादाविवेति मन्तव्यम् । नन्वेव प्रपञ्चोऽपि प्रकृत्याख्यमूलमायाकार्यत्वान्मायैव, अन्यथा

> **मम योनिमहद् ब्रह्म तस्मिन् गर्भं दधाम्यहम् ।**
> **मूलमायाऽभिधान तस्या शक्तिर्मयि तिष्ठति ॥**

इति कौर्मादिषु मूलेतिविशेषणवैयर्थ्यात्, तत् कथमिवशब्द प्रयुक्त इति ? मैवम्—लौकिकस्येन्द्रजालादेरेवात्र दृष्टा तत्वेनेवशब्दौचित्यादिति। प्रपञ्चस्य मूलकारणमात्रत्वे श्रुतिरपि वाचारम्भण विकारो नामधेय मृत्तिकेत्येव सत्यमित्यादिरुदाहर्त्तव्या, तथा विष्णुपुराणमपि—

> शिविका दारुसघातो रचना स्थितिसस्थिति ।
> अन्विष्यता नृपश्रेष्ठ ! तद्भेदे शिविका त्वया ॥
> एव छत्रशलाकादिपृथग्भावो विमृश्यताम् ।
> क्व जात छत्रमित्येष न्यायस्त्वयि तथा मयि ॥

इत्यादि। एवविधेषु च वाक्येषु विकाराणामनित्यतयैव विवेकवैराग्ययोस्तात्पर्यं न तु कार्यखण्डने, कार्यकारणभावप्रतिपादकवाक्यविरोधात्। न च तदनुवादमात्रम्, महदादिसृष्टेर्लौकिकप्रमाणानधिगतत्वेन अनुवादासम्भवात्। प्रमाणान्तरत्वे च तेन सहापि विरोधस्यान्याय्यत्वात्। किं च सर्वविकारस्य मिथ्यात्वे प्रमाणस्यापि मिथ्यात्वनिश्चयेन श्रुतिप्रमाणप्रवृत्तेरपि कारणत्वाभिमतब्रह्मादौ पुन सशय स्यात् प्रामाण्यसशयाहितार्थसशयादिवदिति दिक् ॥ १३ ॥

यदा तु सर्वे गुणा, कथमेक शब्द एकमिन्द्रियमिति ?

परिणामैकत्वाद्वस्तुतत्त्वम् ॥ १४ ॥

प्रख्याक्रियास्थितिशीलाना गुणाना ग्रहणात्मकाना करणभावेनैक परिणाम श्रोत्रमिन्द्रियम्। ग्राह्यात्मकाना शब्दतन्मात्रभावेनैक परिणाम शब्दो विषय इति। शब्दादीना मूर्तिसमानजातीयानामेक परिणाम पृथिवीपरमाणुस्तन्मात्रावयव। तेषा चैक परिणाम पृथिवी गौर्वृक्षः पर्वत इत्येवमादि। भूतान्तरेष्वपि स्नेहौष्ण्यप्रणामित्वावकाशदानान्युपादाय सामान्यमेकविकारारम्भ समाधेय।

नास्त्यर्थो विज्ञानविसहचर, अस्ति तु ज्ञानमर्थविसहचर स्वप्नादौ कल्पितमित्यनया दिशा ये वस्तुस्वरूपमपह्नुवते ज्ञानपरिकल्पनामात्र वस्तु स्वप्नविषयोपम न परमार्थतोऽस्तीति य आहुस्ते तथेति प्रत्युपस्थितमिद स्वमाहात्म्येन वस्तु कथमप्रमाणात्मकेन विकल्पज्ञानबलेन वस्तुस्वरूपमुत्सृज्य तदेवापलपन्त श्रद्धेयवचना स्यु ॥ १४ ॥

तत्त्ववैशारदी

भवतु त्रैगुण्यस्येत्थ परिणामवैचित्र्यम्, एकस्तु परिणाम पृथिवीति वा वायमिति वा कुत, नानात्मन एकत्वविरोधादित्याशङ्क्य सूत्रमवतारयति—

यदा तु सर्वे गुणा इति। परिणामैकत्वाद्वस्तुतत्त्वम्। बहूनामप्येक परिणामो दृष्टः तद्यथा गवाश्वमहिषमातङ्गाना रुमानिक्षिप्तानामेको लवण त्वजातीयलक्षण परिणामो वर्तितैलानलाना च प्रदीप इति। एव बहुत्वेऽपि गुणाना परिणामैकत्वम्। ततस्तन्मात्रभूतभौतिकाना प्रत्येक तत्त्वमेकत्वम्। ग्रहणात्मकाना सत्त्वप्रधानतया प्रकाशात्मनामहकारावान्तरकार्याणा करण-भावेनैक परिणाम श्रोत्रमिन्द्रियम्। तेषामेव गुणाना तमःप्रधानतया जडत्वेन ग्राह्यात्मकाना शब्दतन्मात्रभावेनैक परिणाम शब्दो विषय। शब्द इति शब्दतन्मात्रम् विषय इति जडत्वमाह, न तु तन्मात्रस्य श्रोत्रविषयत्वसभव इति। शेष सुगमम्।

अथ विज्ञानवादिन वैनाशिकमुत्थापयति—नास्त्यर्थो विज्ञानविसहचर इति। यदि हि भूतभौतिकानि विज्ञानमात्राद्भिन्नानि भवेयुस्ततस्तदुत्पत्तिकारण मीदृश प्रधान कल्प्येत, न तु तानि विज्ञानातिरिक्तानि सन्ति परमार्थत। तत्कथ प्रधानकल्पनम्? कथ च ग्रहणानामिन्द्रियाणामहकारविकाराणा कल्पनेति? तथा हि—जडस्यार्थस्य स्वयमप्रकाशत्वान्नास्त्यर्थो विज्ञानविसह चर। साहचर्यं सबध। तदभावो विसहचरत्वम्। विरभावाथ, विज्ञाना सबन्धी नास्तीति व्यवहारयोग्य इत्यर्थ। अस्ति तु ज्ञानमर्थविसहचरम्, तस्य स्वयप्रकाशत्वेन स्वगोचरास्तिताव्यवहारे कर्तव्ये जडमर्थं प्रत्यपेक्षाभावात्। तदनेन वेद्यत्वसहोपलम्भनियमौ सूचितौ विज्ञानवादिना। तौ चैव प्रयोग मारोहत—यद्वेद्यते येन वेदनेन तत्ततो न भिद्यते। यथा ज्ञानस्यात्मा। वेद्यन्ते च भूतभौतिकानीति विरुद्धव्याप्तोपलब्धि, निषेध्यभेदविरुद्धेन व्याप्त वेद्यत्व दृश्यमान स्वव्यापकमभेदमुपस्थापयत्तद्विरुद्ध भेद प्रतिक्षिपतीति। तथा यद्येन नियतसहोपलम्भ तत्ततो न भिद्यते। यथैकस्माच्चन्द्राद् द्वितीय श्चन्द्र। नियतसहोपलम्भश्चार्थो ज्ञानेनेति व्यापकविरुद्धोपलब्धि। निषेध्यभेद व्यापकानियमविरुद्धो नियमोऽनियम निवर्तयस्तद्व्याप्त भेद प्रतिक्षिपतीति। स्यादेतत्—अर्थश्चेन्न भिन्नो ज्ञानात्कथ भिन्नवत्प्रतिभासत इत्यत आह—कल्पितमिति। यथाहुर्वैनाशिका—

> सहोपलम्भनियमादभेदो नीलतद्धियो।
> भेदश्च भ्रान्तिविज्ञानैर्दृश्येतेन्दाविवाद्वये॥

इति। कल्पितत्व विशदयति—ज्ञानपरिकल्पनेति। निराकरोति—त इति। ते कथ श्रद्धेयवचना स्युरिति सबन्ध। प्रतिज्ञानमुपस्थित प्रत्युपस्थितम्। कथम्—तथेति। यथा यथावभासत इदकारास्पदत्वेन तथा तथा स्वयमुपस्थित न तु कल्पनोपकल्पित विज्ञानविषयतापन्नम्। स्वमाहात्म्येनेति विज्ञानकारण त्वमर्थस्य दर्शयति। यस्मादर्थेन स्वकीया ग्राह्यशक्त्या विज्ञानमजनि तस्मा

र्थस्य ग्राहकम् । तदेव भूत वस्तु कथमप्रमाणात्मकेन विकल्पविज्ञानबलेनेति । विकल्पस्याप्रामाणिकत्वात्तद्बलस्यापि तदात्मनोऽप्रमाणात्मकत्वम् । तेन वस्तुस्वरूपमुत्सृज्योपप्लुत कृत्वा । उपगृह्येति काचित्क पाठ । तत्रापि स एवार्थ । तदेवापलपन्त श्रद्धातव्यवचनाः स्युरिति । इदमत्राकूतम्—सहोपलम्भनियमश्च वेद्यत्व च हेतू सन्दिग्धव्यतिरेकतयाऽनैकान्तिकौ । तथा हि—ज्ञानाकारस्य भूतभौतिकादेर्यदेतद्बाह्यत्व स्थूलत्व च भासेते न ते ज्ञाने सभवत । तथा हि—नानादेशव्यापिता स्थौल्य विच्छिन्नदेशता च बाह्यत्वम् । न चैकविज्ञानस्य नानादेशव्यापिता विच्छिन्नदेशता चोपपद्यते, तद्देशत्वातद्देशत्वलक्षणविरुद्धधर्मसंसर्गस्यैकत्रासभवात् , सभवे वा त्रैलोक्यस्यैकत्व प्रसङ्गात् । अत एवास्तु विज्ञानभेद इति चेत् ? हन्त भो , परमसूक्ष्मगोचराणां प्रत्ययानां परस्परवार्तानभिज्ञाना स्वगोचरमात्रजागरूकाणा कुतस्त्योऽय स्थूलावभासः । न च विकल्पगोचरोऽभिलाप , ससर्गाभावाद्विशदप्रतिभासत्वाच्च। न च स्थूलमालोचित यतस्तदुपाधिकस्य विशदता भवेत्तत्पृष्ठभाविन । न चाविकल्पवद्विकल्पोऽपि स्वाकारमात्रगोचर , तस्य चास्थूलत्वान्न स्थूलगोचरो भवितुमर्हति । तस्माद्ग्राह्ये च प्रत्यये स्थूलस्य बाह्यस्य चासभवादलीकमेव तदास्थातव्यम् । न चालीक विज्ञानादभिन्नम , विज्ञानस्य तद्वत्तुच्छत्वप्रसङ्गात् । तथा च वेद्यत्वस्याभेदव्याप्यत्वाभावात्कुतो भेदप्रतिपक्षत्वम् । सहोपलम्भनियमश्च सदसतोरिव विज्ञानस्थौल्ययो सतोरपि स्वभावाद्वा कुतश्चित्प्रतिबन्धाद्वोपपत्स्यते । तस्मादनैकान्तिकत्वादेतौ हेत्वाभासौ विकल्पमात्रमेव बाह्याभावे प्रसुवाते । न च प्रत्यक्षमाहात्म्य विकल्पमात्रेणापोद्यते । तस्मात्साधूक्त कथमप्रमाणात्मकेन विकल्पज्ञानबलेनेति । एतेन प्रत्ययत्वमपि स्वप्नादिप्रत्ययदृष्टान्तेन निरालम्बनत्वसाधनमपास्तम् । प्रमेयविकल्पस्त्ववयविव्यवस्थापनेन प्रयुक्त । विस्तरस्तु न्यायकणिकायामनुसरणीय इति तदिह कृत विस्तरेणेति ।। १४ ।।

योगवार्त्तिकम्

सूत्रान्तरमवतारयति—यदेति । यदि सर्वे विकारा अनेकगुणमात्रा तदा कथमेक शब्दतन्मात्रम् एक चक्षुरिति लोकशास्त्रयोर्व्यवहार इति शङ्का वाक्यार्थ । तत्र सिद्धा तसूत्रम्—

परिणामैकत्वाद्वस्तुतत्त्वम् । परिणामस्यैकत्वाद्वस्तूना गुणाना तत्त्वमेकत्वमिति योजना । परमार्थतो नानात्वेऽपि व्यावहारिकेणानित्येन परिणामरूपेण वस्तूनां गुणानामेकत्वव्यवहार इत्यर्थ । अत एव श्रुतिर्व्यावहारिकस्याग्न्याद्यवयविन एकस्यावयवविभागे सति नानात्वमेव पारमार्थिकमुक्तवती—यदग्ने

माणुः एव तेजोजातीयैः शब्दादिरूपान्तरितैर्मात्रैस्तेजः परमाणुः, एवं वायुजातीयाभ्यां शब्दस्पर्शतन्मात्राभ्यां वायुपरमाणुः एवमाकाशजातीयाच्छब्दतन्मात्रादहङ्कारसहकृतादाकाशाणुर्जायते। एवं परमाणुगणोत्पत्त्यनन्तरं तेभ्य एवाकाशादिक्रमेण पञ्चमहाभूतान्युत्पद्यन्ते। श्रुतौ चाकाशादिक्रमेण महाभूतोत्पत्तिः सद्धेरिति समानतन्त्रन्यायेन च सांख्येऽपीत्थमेव सिद्धान्त उन्नीयते। विष्णुपुराणादौ तु शब्दतन्मात्रादाकाशमाकाशात् स्पर्शतन्मात्रं तस्माद्वायुरेवंक्रमेण सृष्टिः स्मर्यते। यथा विष्णुपुराणेऽहंकारसृष्ट्यनन्तरम्—

तथा प्रधानेन महान्महता स तथावृतः।
भूतादिस्तु विकुर्वाणः सर्गं तन्मात्रिकं ततः॥
ससर्ज शब्दतन्मात्रादाकाशं शब्दलक्षणम्।
शब्दमात्रं तदाकाशं भूतादिः स समावृणोत्॥
आकाशस्तु विकुर्वाणः स्पर्शमात्रं ससर्ज ह।
बलवानभवद्वायुस्तस्य स्पर्शो गुणो मतः॥

इत्यादिक्रमेण पञ्चभूतसृष्टिरुक्ता। तस्या अयमर्थः—सोऽहङ्कारो महताऽऽवृत आपूरितः यथा पृथिवी जलेनानुविद्धा भवति तद्वत्, ततो महताऽऽपूरणाद द्वाभ्यां मिलित्वा भूतादिस्तामसाहंकारः तन्मात्रिकं सर्गं तन्मात्राणां सृष्टिं ससर्ज चकार, तदनन्तरं स एव भूतादिः शब्दतन्मात्रात्स्वद्वितीयात् शब्दगुणकम् आकाशं ससर्जेत्यनुषज्यते। तथा चाहङ्कारशब्दतन्मात्राभ्यां मिलित्वाऽऽकाशः सृज्यते न तु तन्मात्रान्तरमपेक्ष्यत इति सिद्धम्। तच्च शब्दगुणकमाकाशं भूतादिनाऽहङ्कारेणापूरितं भूत्वा स्पर्शमात्रं ससर्ज। अत्र चाकाशेऽहङ्कारस्यापि कारणत्ववचनादपरभूतचतुष्केऽपि तत्तन्मात्राणामहङ्कारसहितानामेव हेतुत्वमवगम्यते, युक्तिसाम्यात्। एतत्सूचनायैव भूतादिशब्देनाहङ्कारोपन्यासः। ततश्च स्पर्शतन्मात्राद् बलवान्महावायुरभवदिति। एवं क्रमेण तत्तन्मात्राधिक्येन तेजआदिभूतत्रयोत्पत्तिवाक्यान्यपि तत्र व्याख्येयानि।

कार्यकारणयोर्विवेकप्रकारः प्रदर्शितः। इदानीं यथोक्तं कार्यकारणरूपं सर्वं वस्त्वसत् चित्तकल्पितमात्रं स्वप्नवदिति य आहुस्तन्निषेध्य चित्ततदर्थयोर्विवेकप्रकारं दर्शयिष्यति सूत्रकारः, तत्सूत्रमवतारयितुमुपक्रमते—नास्त्यर्थ इति। विज्ञानवादिन आहुः—बाह्यवस्तुनः प्रातीतिक्येव सत्ता, परमार्थतस्तु गुणा वा तत्परिणामो वा अतीतादिकं वा किमपि नास्ति—

न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बद्धो न च साधकः।
न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थता॥
यथा रथादयः स्वप्ने भान्तीव नैव सन्ति ते।
तथा जाग्रदवस्थायां भूतानि च न सन्ति वै॥

इत्यादिश्रुतिस्मृतिपरम्परयैव बाह्यवस्तुनिराकरणात् । तथा युक्तिरप्यस्ति— स्वप्नादौ तावत् विषयं विनाऽपि ज्ञानमुभयवादिसिद्धम्, अनुभवविषयत्वं विना हि विषयः परैरपि न स्वीक्रियते, अत उभयवादिसिद्धेन ज्ञानेनैव स्वप्नादिवत्सर्वव्यवहारोपपत्तौ ज्ञानातिरिक्तार्थकल्पने गौरवमिति । तामिमां युक्तिं प्रदर्शयन् स्वमतमुपन्यस्यति—**नास्त्यर्थ** इत्यादिना । विज्ञानविसहचरो विज्ञानाभावकालीनोऽर्थ उभयसिद्धो नास्ति, ज्ञानं त्वर्थाभावकालीनं स्वप्नादौ कल्पितमुभयवादिसिद्धमित्यनया दिशा = एतद्युक्तिमार्गेण ये वस्तुस्वरूपमत्यन्तमपन्हुवते । य इत्याद्यपन्हुवत इत्यन्तं विवृणोति—**ज्ञानेत्यादिना**—**आहुरित्यन्तेन** । विकशब्दसूचिताश्च पराभिप्रेतश्रुत्यादयः पूर्वोक्ताः, तथा युक्त्यन्तराणि च,

> सहोपलम्भनियमादभेदो नीलतद्धियोः ।
> भेदश्च भ्रान्तिविज्ञानैर्दृश्येतेन्दाविवाद्वये ॥

इत्यादीनि । तन्मतं स्वयमादौ निराकरोति—**ते तथेति** । ते विज्ञानवादिन एवासन्त इत्यर्थः । तत्र हेतुमाह—**प्रत्युपस्थित**मित्यादिना स्युरित्यन्तेन । अस्यार्थः-इदं सर्वं वस्तु स्वमाहात्म्येन सन्निकर्षादिनैवोपस्थितं न तु दोषादिना, स्वप्नवदत्यन्तबाधादर्शनात् । अतः कथं वस्तुस्वरूपं गृहीत्वाऽपि प्रमाणरूपेण स्वप्नज्ञानरूपदृष्टान्तबलेन वस्तुस्वरूपमपलपन्तः श्रद्धेयवचनाः स्युः, तेषां ज्ञानस्यापि भ्रमत्वेन तद्वाक्यस्य यथाऽर्थवाक्यार्थज्ञानाजन्यत्वात्, तद्वाक्यार्थस्यापलापाच्च तद्वाक्यस्याश्रद्धेयत्वादित्यर्थः । न हि जाग्रज्ज्ञानस्य स्वप्नदृष्टान्तेन विषयापलापे क्रियमाणे स्वाभिप्रेतस्य यत्किञ्चिज्ज्ञानस्य विषयः सन्नित्यप्यभ्युपगन्तुं शक्यते प्रामाणिकैरित्यतस्त एव नास्तिकाः न पुनरर्थो नास्तीति भावः । एतेनाधुनिकानां दृष्टिसृष्टिवादिनां वेदान्तिब्रुवाणामपि मतं प्रच्छन्ननास्तिकतयोपेक्षणीयम् स्वप्नादिदृष्टान्तेन श्रीहर्षादीनामसत्खण्डनेन च वेदान्तज्ञानतज्जन्यज्ञानयोरपि भ्रमत्वापत्त्या वेदान्तप्रामाण्यासिद्धौ तत्प्रतिपाद्यब्रह्मासिद्धिप्रसङ्गादिति । नन्वनुभवस्वरूपस्यात्मनः स्वप्रकाशत्वात् न तत्र प्रमाणापेक्षेति चेत् ? न, तथा सति वेदान्तश्रवणवैयर्थ्यापत्तेः । अथापूर्णत्वसद्वितीयत्वभ्रमनिरासार्थं श्रवणापेक्षेति चेत् ? न, अप्रमाणीभूतेन वेदान्तेनापूर्णत्वाद्यभावस्यासिद्धयापत्तेः । ननु श्रुत्या स्वार्थे बोधिते सति पश्चात्तद्बाधेऽप्यक्षति, श्रुतिप्रवृत्तेः प्राक् अबाधितमेव सर्वमिति ? मैवम्—श्रुतिप्रामाण्यग्राहकानुमानादीनामप्यप्रामाण्ये स्वप्रमाणीभूता बाधिता च श्रुतिः उत्पादितज्ञानामपि प्रामाण्यसंशयाहितं स्वार्थसंशयं कथं नाजागलस्तनवत् विफलीकुर्यादिति दिक् ॥ १४ ॥

कुतश्चैतदन्याय्यम् ?—

वस्तुसाम्ये चित्तभेदात्तयोर्विभक्तः पन्था ॥ १५ ॥

बहुचित्तालम्बनीभूतमेकं वस्तु साधारणम्। तत्खलु नैकचित्तपरिकल्पितं नाप्यनेकचित्तपरिकल्पितम् किं तु स्वप्रतिष्ठम्। कथम्? वस्तुसाम्ये चित्तभेदात्। धर्मापेक्षं चित्तस्य वस्तुसाम्येऽपि सुखज्ञानं भवत्यधर्मापेक्षं तत एव दुःखज्ञानमविद्यापेक्षं सम्यग्दर्शनापेक्षं तत एव मूढज्ञानं तत एव माध्यस्थ्यज्ञानमिति। कस्य तच्चित्तेन परिकल्पितम्? न चान्यचित्तपरिकल्पितेनार्थेनान्यस्य चित्तोपरागो युक्तः। तस्माद्वस्तुज्ञानयोर्ग्राह्यग्रहणभेदभिन्नयोर्विभक्तः पन्था। नानयोः संकरगन्धोऽप्यस्तीति।

सांख्यपक्षे पुनर्वस्तु त्रिगुणं चलं च गुणवृत्तमिति धर्मादिनिमित्तापेक्षं चित्तैरभिसंबध्यते, निमित्तानुरूपस्य च प्रत्ययस्योत्पद्यमानस्य तेन तेनात्मना हेतुर्भवति ॥ १५ ॥

तत्त्ववैशारदी

तदेवमुत्सूत्रं भाष्यकृद्विज्ञानातिरिक्तस्थापने युक्तिमुक्त्वा सौत्रीं युक्तिमवतारयति—कुतश्चैतदिति। वस्तुसाम्ये चित्तभेदात्तयोर्विभक्तः पन्था।

यन्नानात्वे यस्यैकत्वं तत्ततोऽत्यन्तं भिद्यते। यथा चैत्रस्य ज्ञानमेकं भिन्नेभ्यो देवदत्तविष्णुमित्रप्रत्ययेभ्यो भिद्यते। ज्ञाननानात्वेऽपि चार्थो न भिद्यत इति भवति विज्ञानेभ्योऽन्यः। अभेदश्चार्थस्य ज्ञानभेदेऽपि प्रत्यभिज्ञया परस्परप्रतिसंधानादवसीयते। अस्ति हि रक्तद्विष्टविमूढमध्यस्थानामेकस्यां योषिति प्रतीयमानायां प्रतिसंधानं या त्वया दृश्यते सैव मयापीति। तस्माद्वस्तुसाम्ये चित्तभेदाज्ज्ञानभेदात्तयोरर्थज्ञानयोर्विभक्तः पन्थाः स्वरूपभेदोपायः। सुखज्ञानं कान्तायाः कान्तस्य सपत्नीनां दुःखज्ञानम्। चैत्रस्य तु तामविन्दतो मूढज्ञानं विषादः। स्यादेतत्—य एकस्य चित्तेन परिकल्पितः कामिनीलक्षणोऽर्थस्तेनैवान्येषामपि चित्तमुपरज्यत इति साधारणमुपपद्यत इत्यत आह—न चान्येति। तथा सत्येकस्मिन्नीलज्ञानवति सर्व एव नीलज्ञानवन्तः स्युरिति।

नन्वर्थवादिनामप्येकोऽर्थः कथं सुखादिभेदभिन्नविज्ञानहेतुः, न ह्यविलक्षणात्कारणात्कार्यभेदो युक्त इत्यत आह — सांख्यपक्ष इति। एकस्यैव बाह्यस्य वस्तुनस्त्रैगुण्यपरिणामस्य त्रैरूप्यमुपपन्नम्। एवमपि सर्वेषामविशेषेण सुखदुःखमोहात्मकं विज्ञानं स्यादित्यत आह—धर्मादिनि

मित्तापेक्षमिति। रज सहित सत्त्व धर्मापेक्ष सुखज्ञान जनयति। सत्त्वमेव तु विगलितरजस्क विद्यापेक्ष माध्यस्थ्यज्ञानमिति। ते च धर्मादयो न सर्वे सर्वत्र पुरुषे सन्ति, किं तु कश्चित्कचिदित्युपपन्ना व्यवस्थेति॥ १५॥

योगवार्त्तिकम्

विज्ञानवादे दूषणान्तरपरतयोत्तरसूत्रमवतारयति—**कुतश्चेति**। च शब्दो हेत्व तरे, कुतोऽपीत्यर्थ।

वस्तुसाम्ये चित्तभेदात्तयोर्विभक्त पन्था। एकस्मिन्नेव विषये चित्तान्तरवियोग चित्तान्तरालम्बनदर्शनात्तयोश्चित्तार्थयोर्विभक्त पृथगेव पन्था स्वरूपभेदोऽयनवर्त्म, विरुद्धधर्मद्वयरूपमेकानेकत्वरूपमित्यर्थ। क्षणिक विज्ञानमेव परेषा चित्तमित्यत चित्ताद्भेदेनैव विज्ञानभेदोऽर्थेषु सिद्ध इति भाव।

तत्रादौ भाष्यकारोऽनुभवबलाद् हेतु साधयति **बहुचित्तालम्बनीभूतमेक वस्तु साधारणमिति।** प्रत्यभिज्ञासिद्धमिति शेष। सौत्रेऽनुमाने तर्कमादौ दर्शयति—**तत्खल्वित्यादिना—प्रतिष्ठमित्य** तेन। **नैकेति।** नैकमात्रीयपुरुषचित्तात्मक तथा नानेकपुरुषीयचित्तात्मकम् अपि तु स्वप्रतिष्ठ चित्तातिरेकेणैव स्वातन्त्र्येणैव स्थितमित्यर्थ। **सिद्धहेतु** योजयितु पृच्छति—**कथमिति।** उत्तरम्—**वस्त्विति।** आदावेकपुरुषीयचित्तकल्पितत्वानुपपत्तिमुक्तहेतुना प्रतिपादयति—**धर्मापेक्षमिति।** पुरुषभेदेनैकस्मिन्नेव योषिद्वस्तुनि धर्मानिमित्तात्सुखज्ञान दु खवती स्त्र्याकार वृत्तिरित्येवमादिरूपैश्च स्वभेदोऽस्ति। अत कस्य पुरुषस्य चित्तेन तत् कल्पित स्यात्? न कस्यापीत्यर्थ। नन्वेव भवत्वनेकपुरुषचित्तपरिकल्पित मिति द्वितीय पक्ष? तत्राह—**न चान्येति।** नाप्यन्यपुरुषचित्तात्मकेन वस्तुनाऽन्यस्य चित्त उपराग सभवति, परस्वप्नस्य परेणाज्ञानादित्यर्थ। तर्कं प्रदर्श्य सूत्रार्थं व्याचष्टे—**तस्मादिति।** ग्राह्यग्रहणयोर्भेदेन वैधर्म्येण भिन्नयोरित्यर्थं।

ननु चित्तातिरिक्तार्थवादिनाम् अर्थस्य स्थिरत्वा निर तरमेव कथ ज्ञान न भवति, कथ वा एक एवार्थ स्वप्नादिभेदभि नासु वृत्तिषु हेतु स्यात् न ह्यविलक्षणात् कार्यभेदो घटत इत्याशङ्कायामाह साङ्ख्यपक्ष इति। **साङ्ख्यानुसारि मते** सुखदु खमोहात्मक भवति वस्तु चित्त चलस्वभावमतो धर्मादिनिमित्तवशात्सुखाद्यर्थमेव चित्तैवस्तु सबध्यत इति न सर्वदा ज्ञानम्। तथा धर्मादिनिमित्तानुरूप सुखाद्यात्मकप्रत्यय प्रति सुखाद्यात्मकत्वेनैन वस्तुहेतुर्भवतीति **कारणताऽवच्छेदकभेदान्न** द्वितीयोऽपि दोष इत्यर्थ॥ १५॥

केचिदाहु —ज्ञानसहभूरेवार्थो भोग्यत्वात्सुखादिवदिति । त एतया द्वारा साधारणत्व बाधमाना पूर्वोत्तरक्षणेषु वस्तुरूपमेवापह्नुवते—

न चैकचित्ततन्त्र वस्तु तदप्रमाणक तदा कि स्यात् ॥ १६ ॥

एकचित्तन्त्र चेद्वस्तु स्यात्तदा चित्ते व्यग्रे निरुद्धे वाऽस्वरूपमेव तेनापरामृष्टमन्यस्याविषयीभूतमप्रमाणकमगृहीतमस्वभावक केनचित्त दानी कि तत्स्यात्? सबध्यमान च पुनश्चित्तेन कुत उत्पद्येत? ये चास्यानुपस्थिता भागास्ते चास्य न स्युरेव नास्ति पृष्ठमित्युदरमपि न गृह्येत । तस्मात्स्वत त्रोऽथ सवपुरुषसाधारण स्वतन्त्राणि च चित्ता नि प्रतिपुरुष प्रवतन्ते । तयो सबन्धादुपलब्धि पुरुषस्य भोग इति ॥१६॥

तत्त्ववैशारदी

अत्र केचिदाहु प्रावादुका – ज्ञानसहभूरेवार्थो भोग्यत्वात्सुखादिव दिति । एतदुक्त भवति—भवत्वर्थो ज्ञानाद्व्यतिरिक्तस्तथाप्यसौ जडत्वान्न ज्ञानमन्तरेण शक्य प्रतिपत्तुम् । ज्ञानेन तु भासनीय । तथा च ज्ञानसमय एवास्ति नान्यदा, प्रमाणाभावादिति । तदेतदुत्सूत्र तावद् दूषयति भाष्य-कार —त एतया द्वारेति । वस्तु खलु सवचित्तसाधारणमनेकक्षणपरम्प रोक्ष्यमान परिणामात्मकमनुभयते लौकिकपरीक्षकै । तच्चद्विज्ञानेन सह भवेन्नू नमेवविधमेव चेदिदमशस्योपरि कोऽयमनुरोधो येन सोऽपि नापह्नूयेतेत्यथ ।

मा वा भूदिदमशस्यापह्नवो ज्ञानसहभूरेवास्त्वर्थ? तत्राप्याह—न चेकचित्ततन्त्र वस्तु[1] तदप्रमाणक तदा कि स्यात् ।

यद्धि घटग्राहि चित्त तद्यदा पटद्रव्यव्यग्रतया न घटे वर्तते, यद्वा विवेक विषयमासीनादेव च निरोध समापद्यते तदा घटज्ञानस्य विवेकज्ञानस्य वाऽभा वाद्विवेको वा घटो वा ज्ञानभेदमात्रजीवनस्त नाशान्नष्ट एव स्यादित्याह— एकचित्तेति ।

कि तत्स्यान्न स्यादित्यर्थ । सम्बध्यमान च चित्तेन तद्वस्तु विवेको वा घटो वा कुत उत्पद्येत । नियतकारणान्वयव्यतिरेकानुविधायिभावानि हि कथचिन्न स्वकारणमतिवर्त्य कारणान्तराद्भवितुमीशते । मा भूत्? अकारणत्वे तेषा कादाचित्कत्वव्याघात । न च तज्ज्ञानकारणत्वमेव तत्का रणत्वमिति युक्तम्, आशामोदकस्योपार्जितमोदकस्य चापयुज्यमानस्य रस वीर्यविपाकादिसाम्यप्रसङ्गात् । तस्मात्साधूक्त सबध्यमान च पुनश्चित्तेनेति ।

---

१ यद्यपि वाचस्पतिमते नतत्सूत्र तथापि वार्त्तिकानुरोधेन स्थापितम् ।

अपि च यो योऽर्वाग्भाग स सर्वो मध्यपरभागव्याप्त, ज्ञानाधीने सद्भावे त्वस्यानुभूयमानत्वान्मध्यपरभागौ न स्त इति व्यापकाभावादर्वाग्भागोऽपि न स्यादित्यर्थाभावात्कुतो ज्ञानसहभूरर्थ इत्याह--ये चास्येति । अनुपस्थित। अज्ञाता। । उपसहरति—तस्मादिति । सुगम शेषम् ॥ १६ ॥

योगवार्त्तिकम्

बौद्धवादान्तरनिरासकसूत्रान्तरमवतारयितु तन्मतमुपन्यस्यति—**केचिदाहुरिति**। केचिदाहु —अस्तु ज्ञानाद्भिन्नोऽर्थ, तथाऽपि ज्ञान समकालीन एव सोऽस्तु, अन्यथा प्रमाणाभावात्। प्रयोगश्चायम्–ज्ञानसहभूरेवार्थो भोग्यत्वात् सुखादिवदिति । असुखदृष्टान्तस्तन्मतेनैव, अस्मन्मते सुखस्यापि विषये स्थिरत्वात्। रागद्वेषादिश्चोभयसिद्धो दृष्टान्त इति । अर्थस्य ज्ञानसहभावित्वेन यत् सिध्यति तदाह—**त एतयेति**। ते एतेनानुमानेन विषयस्य पुरुषान्तरसाधारण्य बाधमाना ज्ञानपूर्वोत्तरक्षणेषु विषयमपलपन्तीत्यर्थ । ततश्चाननुभूयमानतया न मोक्षसिद्धिरिति भाव ।

तत्र प्रत्युत्तर सूत्रमिदम्—

न चैकचित्ततन्त्र वस्तु तत्प्रमाणक तदा कि स्यात् । वृत्त्याख्यज्ञानातिरिक्त तेषा चित्त नास्तीति ज्ञानमेवात्र चित्तम् तत्तन्त्र तन्नियतम् । तथा च नापि वस्तु एकज्ञाननियतमिति प्रतिज्ञा । तत्र हेतु —**तदित्यादि** । तदा तर्हि तच्चित्तप्रमाणक[1] वस्तु किं स्यात् चित्तापाये कुत्र विलीयेत ? न कुत्रापीत्यतो वस्तु स्थिरमिति शेष । अय भाव —यदि चित्तस्य कारणे विलीयत इत्युच्यते तदा घटादिरूपार्थाना लाघवाच्चित्ताभेदापत्त्या विज्ञानवादिमत एव प्रवेश, तच्च दूषितम्। यदि च मृदादिषूच्येत तदा विनाशकारणाकाङ्क्षायां परिपृष्टस्य मुद्गरपातादेरेव नाशकारणत्वेन चित्तनाशसमकाल घटादिवस्तुनाशानुपपत्तिरिति ।

हेतुपदस्येममेवार्थं **भाष्याकर** आह—**एकेति**। एकचित्तनियत चेद्वस्तु स्यात्तदा तच्चित्ते विषयान्तरसञ्चारिणि निरुद्धे वा सति अस्वरूपमेव तद्वस्तु, अतस्तदानीं तत्कि स्यात् ? शेषमस्वरूपत्वे हेतु । तत्प्रमाणकमित्यस्य विवरण **केनचिदगृहीतस्वभावकमिति** । स्वयमधिक पूरयति—**सम्बध्यमान चेति**। चित्तेन समकालभावित्वात्कुत उत्पद्येत ? न कुतोऽपीत्यर्थ । पूर्ववदय भाव —यदि चित्तस्य कारणादेवोत्पत्तिरुच्यते तदा चित्ताभेद एव स्यात्। यदि च बाह्यकारणात्, भेदाच्चित्तव्यभिचार्यपि स्यात् स्वतन्त्रकारणेनोत्पादनात् परिदृष्टानां दण्डचक्रादीनामेव कारणौचित्येन चित्तव्यभिचारसिद्धि

---

[1] अत्र सूत्रभाष्ययो पाठो वार्त्तिकमते भिन्न एव प्रतीयते ।

श्चेति । बाधकान्तरमाह--ये चास्येति । अस्यार्थस्य गृह्यमाणस्या-नीयमाना ये च पृष्ठाद्य शास्तेऽप्यप्रामाणिकत्वादसन्तः स्यु एव च पृष्ठ प्रनाभावादुदर प्रतीयमानमपि न गृह्येत, सत्यतयेति शेष । उदरस्य पृष्ठादिव्या तया पृष्ठा द्यभावेनोदराभावसिद्धेरिति भाव । परमतमपाकृत्य स्वमतमुपपत्तनयोगमह रति—तस्मादिति । उभयत्र स्वतन्त्रशब्दोऽन्यो यनैरपेक्ष्यबोधनाय । भोग इति । वियोगाच्चानुपलब्धिर्मोक्ष इति शेष ॥ १६ ॥

तदुपरागापेक्षित्वाच्चित्तस्य वस्तु ज्ञाताज्ञातम् ॥ १७ ॥

अयस्कान्तमणिकल्पा विषया अय सधर्मक चित्तमभिसवध्योपर ञ्जयन्ति, येन च विषयेणोपरक्त चित्त स विषयो ज्ञातस्ततोऽ य पुनर-ज्ञात । वस्तुनो ज्ञाताज्ञातस्वरूपत्वात्परिणामि चित्तम् ॥ १७ ॥

तत्त्ववैशारदी

स्यादेतत्—अर्थश्च स्वतन्त्र , स च जडस्वभाव इति न कदाचित्प्रका शेत । प्रकाशने वा जडत्वमप्यस्यापगतमिति भावोऽप्यपगच्छेत् । न जातु स्वभावमपहाय भावो वर्तितुमर्हति । न चेन्द्रियाद्याधेयो जडस्वभावस्यार्थस्य धर्म प्रकाश इति साम्प्रतम् । अर्थधर्मत्वे नीलत्वादिवत्सर्वपुरुषसाधारण इत्येक शास्त्रार्थज्ञ इति सर्व एव विद्वांस प्रसज्येरन्न जाल्म, कश्चिदस्ति । न चातीतानागतयोर्धर्म प्रत्युत्पन्नो युक्त । तस्मात्स्वतन्त्रोऽर्थ उपलम्भविषय इति मनोरथमात्रमेतदित्यत आह—तदुपरागापेक्षित्वाच्चित्तस्य वस्तु ज्ञाताज्ञातम् ।

जडस्वभावोऽप्यर्थ इन्द्रियप्रणालिकया चित्तमुपरञ्जयति । तदेवंभूत चित्तादर्पणमुपसक्रान्तप्रतिबिम्बा चितिशक्तिश्चित्तमर्थोपरक्तं चेतयमानाथमनु भवति, न त्वर्थे किञ्चित्प्राकट्यादिकमाधत्ते । नाप्यसबद्धा चित्तेन, तत्प्रतिबिम्ब सक्रान्तेरुक्तत्वादिति । यद्यपि च सर्वगतत्वाच्चित्तस्य चेन्द्रियस्य चाहङ्कारिकस्य विषयेणास्ति सबन्धस्तथापि यत्र शरीरे वृत्तिमच्चित्त तेन सह सबन्धो विषया णामित्ययस्कान्तमणिकल्पा इत्युक्तम् । अय सधर्मक चित्तमिति । इन्द्रिय प्रणालिकयाभिसबन्ध्योपरञ्जयन्ति । अत एव चित्त परिणामीत्याह— वस्तुन इति ॥ १७ ॥

योगवार्त्तिकम्

चित्ततदर्थयोर्विवेकप्रकारो दर्शित । इदानीं ज्ञाताज्ञातविषयत्वसदा ज्ञातविषयत्वाभ्या चित्तात्मनोर्विवेकप्रकारमाह सूत्राभ्याम् । अस्यैव च मोक्षहेतु ज्ञानविषयस्य विवेकस्योपोद्घातसगत्या कार्यकारणयोश्चित्तार्थयोश्च विवेक

पूर्वं दर्शित । यावद्धि कार्यभिन्न कारण न सिद्ध्यति न तावद् वृत्तिकारण तया चित्त स्थिर सिध्यति येन ज्ञाताज्ञातविषयत्व चित्तस्य स्यात् । यावद्वा चित्तार्थयोर्भेदोऽपि न सिध्यति न तावदपि चित्तस्य ज्ञाताज्ञातविषयत्व सिध्यति। तत कुतो ज्ञाताज्ञातविषयत्वसदाज्ञातविषयत्वाभ्या चित्तात्मनोर्विवेक इति भाव ।

तदुपरागापेक्षित्वाच्चित्तस्य वस्तु ज्ञाताज्ञातम्। चित्तस्य कालभेदेन ज्ञातमज्ञात च वस्तु भवति। कुत ? अर्थाकारतारूपोपरागसापेक्षत्वात् अर्थज्ञान इति शेष । अत। ज्ञाताज्ञातविषयतया चित्त परिणाम्यपीति भाव । नन्वर्थाकारताऽतिरिक्त किं बुद्धेर्ज्ञानमस्ति यत्र तस्या अपक्षोच्यत इति चेत् ? न, भूतप्रकाशवत्सत्त्वस्यापि कश्चन प्रकाशोऽस्ति सुषुप्त्यादिव्यावृत्तोऽनुभवसिद्ध, तस्यैवार्थाकारावच्छिन्नस्य बुद्धिषमज्ञानत्वादिति ।

उपरागकारणप्रदर्शनपूर्वक सूत्र व्याचष्टे — अयस्कान्तेति । अयस्कान्तमणिवदक्रिया एव विषया, अयोवत् क्रियाशील चित्त स्वमहिम्नाऽऽकृष्य स्वस्मिन् सयोज्य तदुपरञ्जयन्ति स्वाकारैराकारयन्तीति लाक्षारस इव वस्त्रम्। अतो येन विषयेणोपरक्त तच्चित्त स विषयस्तस्य ज्ञात इत्यर्थ, इतरे चाज्ञाता इत्यर्थ । यद्यपि चित्तस्य जडत्वान्न ज्ञान चैत यस्यैव ज्ञानत्वात्, तस्य च पौरुषेयवात्, उभयत्र ज्ञानकल्पने गौरवात्, सत्त्वस्य प्रकाशरूपता च प्रतिबिम्बग्रहणक्षमनैर्मल्यमात्र तथाऽपि तत्तयोर्वद्व्यवहारतो बुद्धिसत्त्वप्रकाशोऽपि ज्ञानशब्देनोक्त । सूत्रतात्पर्यविषय पुरुषाद्वैधर्म्यान्तर हेयतया विवकस्य च दर्शयति—वस्तुत इति। अतो ज्ञाताज्ञातवस्तुकत्वा यथाऽनुपपत्त्या चित्तस्योपरागाख्यपरिणाम सिद्ध इत्यर्थ ॥ १७ ॥

यस्य तु तदेव चित्त विषयस्तस्य—

सदा ज्ञाताश्चित्तवृत्तयस्तत्प्रभो पुरुषस्यापरिणामित्वात् ॥१८॥

यदि चित्तवत्प्रभुरपि पुरुष परिणमेत ततस्तद्विषयाश्चित्तवृत्तय शब्दादिविषयवज्ज्ञाताज्ञाता स्यु । सदाज्ञातत्व तु मनसस्तत्प्रभो पुरुषस्यापरिणामित्वमनुमापयति ॥ १८ ॥

तत्त्ववैशारदी

तदेव चित्तव्यतिरेकिणमर्थमवस्थाप्य तेभ्यः परिणतिधर्मकेभ्यो व्यतिरिक्तमात्मानमादर्शयितु तद्वैधर्म्यमपरिणामित्वमस्य वक्तु पूरयित्वा सूत्र पठति— यस्य तुदेव चित्त विषयस्तस्य—सदा ज्ञाताश्चित्तवृत्तयस्तत्प्रभो पुरुषस्यापरिणामित्वात् । क्षिप्तमूढविक्षिप्तैकाग्रतावस्थित चित्तमा निरोधात्स

सदा पुरुषेणानुभूयते वृत्तिमत्। तत्कस्य हेतोः? यतः पुरुषोऽपरिणामी। परिणामित्वे चित्तवत् पुरुषोऽपि ज्ञाताज्ञातविषयो भवेत्। ज्ञातविषय एव त्वयम्। तस्मादपरिणामी। ततश्च परिणामिभ्याऽतिरिच्यत इति।

तदेतदाह—यदि चित्तवदिति। सदा ज्ञातत्वं तु मनसः सवृत्तिकस्य तस्य यः प्रभुः स्वामी भोक्तेति यावत्। तस्य प्रभोः पुरुषस्यापरिणामित्वमनुमापयति। तथा चापरिणामिनस्तस्य पुरुषस्य न परिणामिनश्चित्ताद्भेद इति भावः॥ १८॥

योगवार्त्तिकम्

घटादीनामपि साक्षात्पुरुषविषयत्वे पुरुषस्यापि ज्ञाताज्ञातविषयत्वं स्यादित्याशयेन पूरयित्वोत्तरसूत्रमुत्थापयति—यस्य त्विति।

सदा ज्ञाताश्चित्तवृत्तयस्तत्प्रभोः पुरुषस्यापरिणामात्। यस्य तु तदेव विषयोपरक्तमेव चित्तं विषयो नान्यत् अतस्तस्य तत्प्रभोश्चित्तसाक्षिणः पुरुषस्य विषयाश्चित्तवृत्तयः सदा ज्ञाताः, पुरुषस्यापरिणामादित्यर्थः। परिणामित्वे हि कदाचित्पुरुषस्यान्ध्यापत्त्या विद्यमानाऽपि चित्तवृत्तिर्न ज्ञायेत, तदा च तस्यापि ज्ञाताज्ञातोभयरूपत्वे अहं सुखी न वा, दुःखी न वेच्छामि न वेत्यादिसंशयः स्यात्। एतादृशश्च संशयो न दृश्यते। अतो वृत्तेरज्ञातसत्ता नास्ति, ततश्च पुरुषोऽपरिणामीत्यायातम्। ननु पुरुषस्यापरिणामित्वस्य व्यवस्थापने किमिति सांख्ययोगयोराग्रह इति चेत्? शृणु—यदि हि पुरुषस्य ज्ञानादिलक्षणधर्मः कश्चन मोक्षे नश्येत् तदा व्ययदोषेण दारिद्र्यवन् मोक्षो न परमपुरुषार्थः स्यादिति। अस्मिन् सूत्रे बुद्धिवृत्तिरेव पुरुषस्य विषय इति लब्धम्। अत एव—

पुरुषो विषयी नित्यः सत्त्वं च विषयः स्मृतः

इत्यनुगीतायां नित्यमित्यनेन सत्त्वाख्याया बुद्धिवृत्तेरेव पुरुषविषयत्वमुक्तम्।

सूत्रतात्पर्यविषयं चित्ताद्वैधर्म्यं भाष्यकार आह—यदीति। भाष्यं सुगमम्। ननु यदि चित्तमेव पुरुषस्य विषयस्तर्हि शब्दादिप्रकाशः कथं स्यात्, चित्तस्याचेतनत्वेन विषयतामात्रेण प्रकाशासम्भवादिति चेत्? न, चित्तारूढतयैव शब्दादीनां पुरुषे भावादिति। ननु स्वसम्बद्धत्वाविशेषेऽपि चित्तमेव पुरुषस्य विषयो नान्य इत्यत्र का युक्तिरिति चेत्? शृणु—अर्थाकारतैव विषयविषयिभावो न तु संयोगमात्रम्, अतीन्द्रियेषु संयोगसत्त्वेऽपि चित्तविषयत्वाभावात्। सा चार्थाकारता प्रतिबिम्बरूपैव पुरुषे स्वीकार्या, स्वतोऽपरिणामित्वस्य साधितत्वात्। अतः पुरुषे प्रतिबिम्बसमर्पणसामर्थ्यं वृत्तिमत्त्वे चित्तस्यैव फलबलात् कल्प्यते यथा जलादौ प्रतिबिम्बनसामर्थ्यं रूपवत्स्थूलद्र-

व्यस्यैवेति । तदेताभ्यां सूत्राभ्यां चित्तविषमतया चित्तातिरिक्तो मोक्षभागी पुरुष प्रतिपादित, आभ्यां च सूत्राभ्यामज्ञानमिच्छाऽऽदिविकारजात च चित्तनिष्ठमेव न तु पुरुषनिष्ठमित्यवगन्तव्यम् । ननु पुरुषस्य सदाज्ञातविषयत्वेन ज्ञानपरिणामो माऽस्तु, इच्छासुखादिपरिणामे तु किं बाधकमिति चेत् ? शृणु—पुरुषस्य सदाज्ञातविषयत्वे सिद्धे लाघवाच्चित्तप्रकाशस्वरूपमेकैकमेवात्मद्रव्य सिध्यति, ततश्चाज्ञानस्य चित्तधर्मतयाऽज्ञानकार्यं धर्मादिक तत्कार्यं चेच्छासुखादिकमपि चित्तस्यैव, समानाधिकरण्यप्रत्यासत्तौ लाघवादिति भाव ॥ १८ ॥

स्यादाशङ्का चित्तमेव स्वाभासं विषयाभास च भविष्यत्यग्निवत्-

न तत्स्वाभास दृश्यत्वात् ॥ १९ ॥

यथेतराणीन्द्रियाणि शब्दादयश्च दृश्यत्वान्न स्वाभासानि तथा मनोऽपि प्रत्येतव्यम् ।

न चाग्निरत्र दृष्टान्त । न ह्यग्निरात्मस्वरूपमप्रकाश प्रकाशयति । प्रकाशश्चाय प्रकाश्यप्रकाशकसयोगे दृष्ट । न च स्वरूपमात्रेऽस्ति सयोग । किञ्च स्वाभास चित्तमित्यग्राह्यमेव कस्यचिदिति शब्दाथ । तद्यथा–स्वात्मप्रतिष्ठमाकाश न परप्रतिष्ठमित्यथ । स्वबुद्धिप्रचारप्रतिसवेदनात्सत्त्वाना प्रवृत्तिर्दृश्यते—क्रुद्धोह भीतोऽहममुत्र मे रागोऽमुत्र मे क्रोध इति । एतत्स्वबुद्धेरग्रहणे न युक्तमिति ॥ १९ ॥

तत्त्ववैशारदी

अत्र वैनाशिकमुत्थापयति—स्यादाशङ्केति । अयमथ —स्यादेतदेव यदि चित्तमात्मनो विषय स्यात् । न त्वेतदस्ति, अपि तु स्वप्रकाशमेतद्विषयाभास पूर्वचित्त प्रतीत्य समुत्पन्नम् । तत्कुत पुरुषस्य सदाज्ञातविषयत्वम् ? कुतस्तरा वाऽपरिणामितया परिणामिनश्चित्ताद्भेद इति ? न तत्स्वाभास दृश्यत्वात् । भवेदेतदेव यदि स्वसवेदन चित्त स्यात् । न त्वेतदस्ति । तद्धि परिणामितया नीलादिवदनुभवव्याप्यम् । यच्चानुभवव्याप्य न तत्स्वाभास भवितुमर्हति स्वात्मनि वृत्तिविरोधत् । न हि तदेव क्रिया च कर्म च कारक च । न हि पाक पच्यते, छिदा वा छिद्यते । पुरुषस्त्वपरिणामी नानुभवकर्मेति नास्मिन्स्वयप्रकाशता न युज्यते । अपराधीनप्रकाशतो ह्यस्य स्वयम्प्रकाशता, नानुभवकर्मत । तस्माद् दृश्यत्वाद्दर्शनकर्म चित्त न स्वाभासम् । आत्मप्रकाशप्रतिबिम्बितस्यैव चित्तस्य तद्वृत्तिविषया प्रकाशन्त इति भाव ।

ननु दृश्योऽग्नि स्वप्रकाशश्च, न हि यथा घटादयोऽग्निना व्यज्यन्त एवमग्निरग्न्यन्तरेणेत्यत आह —**न चाग्निरत्रेति** । कस्मात् ? **न हीति** । मा नामाग्निरग्न्यन्तरात्प्रकाशिष्ट विज्ञानात्तु प्रकाशत इति न स्वय प्रकाशत इति न व्यभिचार इत्यर्थ । **प्रकाशश्चायमिति** । अयमिति पुरुषस्वभावात्प्रकाशाद्व्यवच्छिनत्ति । क्रियारूप प्रकाश इति यावत् । एतदुक्त भवति— या या क्रिया सा सा सर्वा कर्तृकरणकर्मसम्बन्धेन दृष्टा । यथा पाको दृष्टश्चैणाग्नितण्डुलसम्बन्धेन । तथा प्रकाशोऽपि क्रियेति तयापि तथा भवितव्यम् । सम्बन्धश्च भेदाश्रयो नाभेदे सम्भवतीत्यर्थ । **किं च स्वाभास चित्तमित्यग्राह्यमेव कस्यचिदिति शब्दार्थ** । स्यादेतत्—मा भूद् ग्राह्य चित्तम्, न हि ग्रहणस्याकारणस्याव्यापकस्य च निवृत्तौ चित्तनिवृत्तिरित्यत आह—**स्वबुद्धीति** । बुद्धिश्चित्तम्, प्रचारा व्यापारा, सत्त्वा प्राणिन, चित्तस्य वृत्तिमेवा क्रोधलोभादय स्वाश्रयेण चित्तेन स्वविषयेण च सह प्रत्यात्ममनुभूयमानाश्चित्तस्याग्राह्यता विघटयन्तीत्यर्थ । स्वबुद्धिप्रचारप्रतिसवेदनमेव विशदयति— **क्रुद्धोऽहमिति** ॥ १९ ॥

योगवार्त्तिकम्

चित्तस्यैव स्वग्राहकतया सदाज्ञातविषयकत्व चित्तभोक्तुरसिद्धमित्याशङ्कानिरासक सूत्रान्तरमवतारयति—**स्यादाशङ्केति** । **वैनाशिकाना चित्ता**त्मवादिनामिति शेष । चित्तमेव स्वस्य विषयस्य च प्रकाशकमग्निवद्भविष्यति, कृतमपरिणामिनाऽन्येनेत्याशङ्का **वैनाशिकाना** स्यादित्यर्थ । अग्नाग्निचित्तयो साधारण प्रकाशकत्वम् अखण्डोपाधि प्रकाश इति व्यवहारहेतु स्वाभासतारूपसाध्ये प्रवेशनीय, तेनाग्निचेतनयोरेकरूपप्रकाशाभावेऽपि न क्षति । तथा च श्रुतिस्मृत्योरप्यात्मनि नाग्न्यादिरित्यादिदृष्टान्तानुपपत्तिरिति । तामिमामाशङ्का सूत्रेण परिहरति—

न तत्स्वाभास दृश्यत्वात् ।

व्याचष्टे—**यथेतराणीति** । अन्त करणस्यैक्याच्चित्तमेव मन इत्युक्तवान् । अत्राय प्रयोग —चित्त न स्वाभास स्वगोचरवृत्त्यभावकाले न स्वप्रकाश्य दृश्यत्वात् इन्द्रियशब्दादिवदिति । तथा च स्वगोचरवृत्त्यभावकाले चित्तभानार्थं पुरुष सिद्ध्यतीति भाव । वृत्तिमानार्थं नियमेन वृत्तिकल्पने चानवस्था सूत्रकार एव वक्ष्यति । स्वप्रकाश्यत्व च पुरुषे प्रसिद्धम् । पुरुषस्य स्वज्ञेयताया प्रागुक्तत्वेन व्यभिचार स्यादत साध्ये काल इत्यन्तम् । अग्न्यादौ च स्वभासत्वमेव नास्तीति वक्ष्यति । अतो न तत्रापि व्यभिचार । दृष्टान्ते च सर्वदैव स्वप्रकाश्यत्वाभावोऽस्तीति । अत्र च कर्मकर्तृविरोधो विपक्ष

काशकत्वं तर्कः, कर्मकर्तृविरोधे च स्वस्मिन्स्वसंयोगानुपपत्तिस्तर्कः । तथा च वक्ष्यति—प्रकाशश्चायं प्रकाश्यप्रकाशकसंयोगे इति । दृष्टो न स्वरूपेऽस्ति संयोग इति । तथा परसमवेतक्रियाफलभागित्वरूपकर्मत्वं न क्रियाऽऽश्रये कर्तरि सम्भवतीति । आधुनिकवेदान्तिनस्तु चित्तादिकं न द्रष्टृ दृश्यत्वादित्येव प्रयुञ्जते । पुरुषस्तु कर्मकर्तृविरोधाद् दृश्य एव न भवति । पुरुषगोचरस्तु व्यवहार पुरुषवदेव पुरुषेषु भवति, प्रकाशगोचरव्यवहारे प्रकाशान्तरानपेक्षादर्शनादित्याहुः । तन्न—चित्तवृत्तावप्येवं परैर्दृश्यत्वस्य सुवचतया चित्तातिरिक्तपुरुषसिद्ध्यनुपपत्तेः, वृत्तिगोचरव्यवहारस्यापि स्वरूपसत्या वृत्त्यैव वक्तुं शक्यत्वात् । प्रकाशगोचरव्यवहारमात्रे प्रकाशानपेक्षेत्येव हि दृष्टम्, तत्र चित्तं वा पुरुषो वेति न कश्चन विशेषः । अपि च स्वप्रकाशं निरञ्जनमित्यादिश्रुतिस्मृत्युक्तं स्वप्रकाशत्वमप्यदृश्यत्वे सति पुरुषस्य यथाश्रुतं नोपपद्येत, लौकिकार्थत्यागात् । किं च पुरुषनिष्ठफलाजनकत्वेनात्मतत्त्वाकारा चित्तवृत्तिप्रमात्वेव न स्यादित्यादिदोषप्रसक्तिरिति । कर्मकर्तृविरोधस्तु पुरुषस्य ज्ञेयत्वेऽपि नास्ति, चेतनप्रतिबिम्बितबुद्धिवृत्तिव्याप्यत्वरूपस्यैव ज्ञेयत्वस्य परादिवदेव बुद्धिवृत्त्यारूढरूपो दृश्यो दर्पणारूढमुखवत्, केवलस्य द्रष्टेति प्रकारभेदात्कथं कर्मकर्तृविरोध इति दिक् । कर्मकर्तृविरोधस्तु बौद्धमत एव भवति, चित्तातिरिक्तद्रष्ट्रनभ्युपगमेन करणान्तरानभ्युपगमेन च द्रष्टरि साक्षादेव स्वप्रतिबिम्बादेरनुपपत्तेरिति ।

चित्तस्य स्वाभासत्वेऽग्निवदिति परोक्तदृष्टान्तस्यासिद्धिमाह—न चाग्निरत्रेति । अत्र स्वाभासत्वे । न ह्यग्निरिति । यद्यग्निः पूर्वं तमसा पिहितः पश्चादात्मानं प्रकाशयतीति क्वचिद् दृष्टः स्यात्तदाऽग्नेः स्वप्रकाश्यत्वं पुरुषस्येव सिध्येत्, तदेव तु नास्तीत्यर्थः । ननु पुरुषोऽपि प्रकाशस्वरूप एव सर्वदा, तमस्तु बुद्धिवृत्तेरेव प्रतिबन्धकमिति चेत् ? सत्यम्—तथाऽपि बुद्धिवृत्त्या स्वकरणाभावकाले स्वात्मानमविषयीकृत्य करणकाले विषयीकरोतीत्ययमग्नितो विशेषोऽस्त्येवातः प्रकाशस्वरूपताऽऽदिसाम्येऽपि पुरुषः स्वप्रकाश्यो नाग्निरिति । न केवलं प्रमाणाभावादेवाग्नेः स्वप्रकाश्यत्वाभावोऽपि तु प्रकाश्यत्वव्यवहारकारणाभावादपीत्याह—प्रकाशश्चायमिति । प्रकाशोऽत्र प्रकाश्यत्वव्यवहारोऽन्यथा प्रकाशसंयोगस्यैव प्रकाश्यत्वरूपतया तस्य स्वस्मिन्नसम्भवादनुपपत्तिरिति । संयोगे प्रतिबिम्बाधारणसम्बन्धो यदि चाग्नौ स्वस्मादेव स्वप्रतिबिम्बादिरिष्यते तदा दृष्टविरोध इति भावः । अग्नेः स्वप्रकाशत्वं तु प्रकाशान्तरनैरपेक्ष्येण स्वत एव प्रकाशत्वम्, घटादयस्तु प्रकाशसम्बन्धादेव प्रकाशन्ते, अग्निदृष्टान्तेन चैतद्रूपमेव स्वप्रकाशत्वं पुरुषस्य शास्त्रैरुच्यते चित्ताद्विवेकाय । चित्तस्य हि प्रकाशः पुरुषोपाधिक

एवायसो दग्धृत्ववदिति । यत्तु- अवेद्यत्वे सत्यपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वं स्वप्रकाश त्वमित्याधुनिकवेदान्तिनां वाणां प्रलपनं तत्प्रागेव निराकृतम् , विस्तरतस्तु ब्रह्ममीमांसायामपीति दिक् । नन्वेवमप्रकाश्यत्वरूपमेव स्वाभासत्वं चित्तस्यास्माभिरभ्युपेयम् , तथा चाग्निदृष्टान्त उपपन्नः स्यात्? तत्राह—किं चेति । शब्दार्थं स्वाभासशब्दार्थं , सम्भवतीति शेषः । एवं च सतीदं दूषणमित्याह— स्वबुद्धिप्रचारेत्यादिना । बुद्धेः प्रचारो वृत्तिः तस्याः संवेदनात् क्रोधाद्यनुभवात् तद्धानाद्यर्थं सत्त्वानां प्राणिनां प्रवृत्तिर्दृश्यते, तच्च स्वबुद्ध्यग्रहणे युक्तं न भवतीति बुद्धेर्ग्राह्यत्वमवश्यं वक्तव्यमित्यर्थः । नन्वहं क्रुद्ध इत्यादिप्रत्यये पुरुषस्यापि ग्रहणात् स्वाभासत्वं न स्यादिति चेत् ? सत्यम्— अग्राह्यत्वरूपस्य स्वाभासत्वस्य पुरुषेऽप्यनङ्गीकारादिति । यद्यप्याद्यौ क्रोधादीनां स्वरूपतो निर्विकल्प एव बोधः पौरुषेयो भवति, क्रुद्धोऽहमित्यादेस्त्वहङ्कारस्यैव व्यक्तिः, पुरुषस्याभ्रान्तत्वात् कूटस्थतया बुद्धिवृत्त्याकारातिरिक्ताकारासम्भवाच्च, तथाऽपि पौरुषेयेण क्रोधनिर्विकल्पेन जनिता क्रुद्धोऽहमिति याऽन्तःकरणस्य विशिष्टवृत्तिस्तत्साक्षिको बोधश्च तद्ग्राह्यत्वेनैवात्र चित्तस्याग्राह्यत्वं प्रतिषिध्यते क्रोधादीनां पौरुषेयनिर्विकल्पकस्य शब्दागोचरत्वेनोपन्यसितुमशक्यत्वात् । पुरुषसाधकं तु चित्तग्रहणं वृत्तिगोचरनिर्विकल्पकमनुमानगम्यमेव, तस्य हि चित्तधर्मत्वं सम्भवति, नियमेन सर्ववृत्तिगोचराया जन्यनिर्विकल्पकधाराया स्वीकारेऽनवस्थाऽऽपत्तेः, अज्ञातवृत्तिस्वीकारे च क्रुद्धोऽहं न वेत्यादिसंशयाद्यापत्तेः क्रोधादिगोचरनित्यनिर्विकल्पकैकज्ञानस्वीकारे च विशिष्टप्रत्यक्षसामग्र्या बलवत्या प्रतिबन्धात् संशयाद्यभावः, सम्प्रज्ञातयोगेऽपि वृत्तिः स्वरूपतो भासत एवेत्यभ्युपेयमिति ॥ १९ ॥

एकसमये चोभयानवधारणम् ॥ २० ॥

न चैकस्मिन्क्षणे स्वरूपावधारणं युक्तम् । क्षणिकवादिनो यद्भवनं सैव क्रिया तदेव च कारकमित्यभ्युपगमः ॥ २० ॥

तत्त्ववैशारदी

एकसमये चोभयानवधारणम् । स्वभासं विषयाभासं चित्तमिति ब्रुवाणो न तावद्येनैव व्यापारेणात्मानमवधारयति तेनैव विषयमपीति वक्तुमर्हति । न ह्यविलक्षणो व्यापारः कार्यभेदाय पर्याप्तः । तस्माद्व्यापारभेदोऽङ्गीकर्तव्यः । न च वैनाशिकानामुत्पत्तिभेदातिरिक्तोऽस्ति व्यापारः । न चैकस्या एवोत्पत्तेर्विलक्षणायाः कार्यद्वैविध्यसम्भवः, तस्याकस्मिकत्वप्रसङ्गात् । न

चैकस्योत्पत्तिद्वयसम्भव । तस्मादर्थस्य च ज्ञानरूपस्य चावधारण नैकस्मिन्स मय इति ।

तदेतद्भाष्येणोच्यते—न चैकस्मिन्क्षण इति ।

तथा चोक्त वैनाशिके—

भूतिर्येषा क्रिया सैव कारक सैव चोच्यते ।

इति । तस्माद् दृश्यत्वमेतच्चित्तस्य सदातन स्वाभासत्वमपनयद् द्रष्टार च द्रष्टुरपरिणामित्व च दर्शयतीति सिद्धम् ।। २० ।।

योगवार्त्तिकम्

चित्तस्य स्वाभासतावादिमते तन्मतमालम्ब्यैवान्यद्दूषणमाह—

एकसमये चोभयानवधारणम् ।

सूत्रार्थमाह—न चेत्यादिना-युक्तमित्यन्तेन । न च नाप्येकस्मिन्नुत्पत्तिक्षण एव स्वपरावधारण युक्तम्, पूर्वं सत एव प्रत्यक्षगोचरत्वात्, स्वस्य च प्रागसत्त्वादित्यर्थ । नन्वेव स्वोत्पत्त्यनन्तर स्वग्रहणमस्तु ? तत्राह—क्षणिकेति । क्षणिकवादिमते या वस्तुन उत्पत्ति सैव क्रिया, तस्य कार्य सैव च तस्य कर्त्रादिकारकवर्ग, तन्मते सर्व वस्तूत्पत्तिमात्रफलक निर्हेतुक स्वयमेव भवतीति सिद्धान्त । तथा चोक्तम्—

भूतिर्येषा क्रिया सैव कारक सैव चोच्यते ।

इति । अत्रोत्पत्त्यनन्तर चित्तस्य स्वग्रहणाख्या क्रिया न सभवतीत्यर्थ । अस्मन्मतेऽपि शब्दबुद्धिकर्मणा विरम्य व्यापाराभावादेकस्या वृत्तेद्वयार्थग्राहकत्व न सम्भवतीति भाव ।। २० ।।

स्यान्मति, स्वरसनिरुद्ध चित्त चित्तान्तरेण समनन्तरेण गृह्यत इति—

चित्तान्तरदृश्ये बुद्धिबुद्धेरतिप्रसङ्ग स्मृतिसकरश्च ।।२१।।

अथ चित्त चेच्चित्तान्तरेण गृह्येत बुद्धिबुद्धिः केन गृह्यते, साप्यन्यया साप्यन्ययेत्यतिप्रसङ्ग, स्मृतिसकरश्च यावन्तो बुद्धबुद्धीनामनुभवास्तावत्य स्मृतय प्राप्नुवन्ति । तत्सकराच्चैकस्मृत्यनवधारण च स्यादिति । एव बुद्धिप्रतिसवेदिन पुरुषमपलपद्भिर्वैनाशिकै सर्वमेवाकुलीकृतम् । ते तु भोक्तृस्वरूप यत्र क्वचन कल्पयन्तो न न्यायेन सगच्छन्ते । केचित्तु सत्त्वमात्रमपि परिकल्प्यास्ति स सत्त्वो य एतान्पञ्च स्कन्धान्निक्षिप्यान्यांश्च प्रतिसदधातीत्युक्त्वा तत एव पुनस्त्रस्यन्ति । तथा स्कन्धाना

महानिर्वेदाय विरागायानुत्पादाय प्रशान्तये गुरोरन्तिके ब्रह्मचर्यं चरिष्यामीत्युक्त्वा सत्त्वस्य पुनः सत्त्वमेवापह्नुवते । साङ्ख्ययोगादयस्तु प्रवादाः स्वशब्देन पुरुषमेव स्वामिनं चित्तस्य भोक्तारमुपयन्तीति ॥ २१ ॥

तत्त्ववैशारदी

पुनर्वैनाशिकमुत्थापयति—स्यान्मति । मा भूद् दृश्यत्वेन स्वसंवेदनम्, एवमप्यात्मा न सिध्यति, स्वसंतानवर्तिना चरमचित्तक्षणेन स्वरसनिरुद्धस्यानन्तरचित्तक्षणग्रहणादित्यर्थः । सम च तज्ज्ञानत्वेन, अनन्तरं चाव्यवहितत्वेन, समनन्तरं तेन । चित्तान्तरदृश्ये बुद्धिबुद्धेरतिप्रसंगः स्मृतिसंकरश्च ।

बुद्धिरिति चित्तमित्यर्थः । नागृहीता परमा बुद्धिः पूर्वबुद्धिग्रहणसमर्था । न हि बुद्ध्याऽसंबद्धा पूर्वबुद्धिर्बुद्धा भवितुमर्हति । न ह्यगृहीतदण्डो दण्डिनमवगन्तुमर्हति । तस्मादनवस्थेति । विज्ञानवेदनासंज्ञारूपसंस्काराः स्कन्धाः । साङ्ख्ययोगादयः प्रवादाः । साङ्ख्याश्च योगाश्च त एवादयो येषां वैशेषिकादिप्रवादानां ते साङ्ख्ययोगादयः प्रवादाः । सुगममन्यत् ॥ २१ ॥

योगवार्त्तिकम्

उत्तरसूत्रमवतारयति—स्यान्मतिरिति । मतिरभ्युपगमः । ननु स्वाभासशब्देन स्वसंतानभास्यत्वं वक्तव्यम्, तथा च स्वरसेन विनाशस्वभावेन निरुद्धं नष्टमपि चित्तमुत्तरोत्तरमुत्पन्नेन चित्तान्तरेण ग्राह्यमित्यभ्युपगमः स्यादिति कर्मकर्तृविरोधादिदोष इत्यर्थः ? तत्र सिद्धान्तसूत्रम्—

चित्तान्तरदृश्ये बुद्धिबुद्धेरतिप्रसङ्गः स्मृतिसंकरश्च ।

वृत्तिरूपचित्तान्तरेण वृत्तिरूपचित्ते दृश्येऽभ्युपगम्यमाने तु बुद्धिबुद्धेर्वृत्तिवृत्तेरतिप्रसङ्गोऽनवस्था ।

एतद्व्याचष्टे—अथेति । बुद्धिबुद्धिश्चित्तगोचरं चित्तम्, परेषां वृत्त्यतिरिक्तचित्ताभावेन वृत्तिचित्तयोः पर्यायत्वात् । ननु नेयमनवस्था, सर्वमेव चित्तं ग्रहीतव्यमिति नियमाभावादिति चेत् ? वृत्तेरज्ञातसत्ताऽङ्गीकारे जानामि नवेत्यादिसंशयापत्तेः, योग्यानुपलब्ध्या ज्ञानाद्यभावप्रत्यक्षानुपपत्तेश्च । किं च मा भवत्वनवस्था, वृत्तिगोचरानन्तवृत्तिकल्पनागौरवं त्वपरिहार्यमेव अस्माभिर्लाघवेन सकलवृत्तिगोचरैकविभुज्ञानकल्पनादिति । एतेन चित्तनित्यत्वाभ्युपगमिनामपि न्यायवैशेषिकाणामुत्तरोत्तरज्ञानेन पूर्वपूर्वज्ञानग्रहणकल्पना परास्ता, अनवस्थागौरवाभ्यामिति मन्तव्यम् । अतिप्रसङ्गं व्याख्याय स्मृतिसंकरं व्याचष्टे—स्मृतिसंकरश्चेति । बुद्धिबुद्धेरिति शेषः । संकरशब्दार्थमाह—यावन्त इति । विषयानुभवकाले ज्ञानधारा जातेति विषयस्मृति

कालेऽप्यनन्तानां तज्ज्ञानानां स्मृतिरेकदैव भविष्यति घटो मया पुरा ज्ञातो घटज्ञानं तज्ज्ञानं चेत्येवमनन्ताकारः, सोऽयं स्मृतिसंकरः प्राप्त इत्यर्थः। अस्मन्मते च पौरुषेयबोधस्य नित्यतया निर्विकल्पमात्रतया च न स्मृतिहेतुत्वमिति। नन्वेतादृशसंकरे को दोष इति? तत्राह—तत्संकराच्चेति। संकराभ्युपगमे च घटो मया ज्ञात इत्येकमात्राकारस्मृत्युनुभवो न स्यादित्यर्थः। अन्यान्यपि दूषणानि सूचयन्नास्तिकमतं तिरस्करोति—एवं बुद्धीति। सर्वं बन्धमोक्षधर्माधर्मादिव्यवस्थाऽऽदिकम्। तदेव चित्ताद्विविच्य मोक्षो व्यवस्थापितः, चित्तस्य च स्वाभासत्वं निराकृतम्। इदानीं परेषामिष्टोक्तात्मतत्त्वावधारणस्य स्वाभ्युपगमविरोधेनाप्यन्याय्यतामाह—ते त्विति। न न्यायेन संगच्छन्ते न्यायविरुद्धा इत्यर्थः। तेषां विज्ञानवादः शून्यवादश्चेति मुख्यं मतद्वयम्। तत्रादौ विज्ञानवादिनां क्षणिकताऽऽत्मस्वाभ्युपगमविरोधान्न्यायविरुद्धत्वं दर्शयति- केचिदिति। सत्त्वमात्रं क्षणिकविज्ञानरूपं चित्तमात्रं परिकल्प्य स्वीकृत्य तस्यैव मोक्षं वदन्ति। अस्ति स सत्त्वविशेषो य एतान् सांसारिकान् पञ्च स्कन्धान् हित्वा अन्यांश्च पञ्चस्कन्धान् युक्तोऽनुभवतीति। ततश्च तत एव स्वाभ्युपगमात् पुनस्त्रस्यन्ति चित्तस्यैवापरत्येत्यर्थः। अतो न्यायविरुद्धास्त इति। पञ्चस्कन्धाश्च विज्ञानवेदनासंज्ञारूपसंस्काराख्याश्चित्तस्यैव शाखाभेदा न तु चित्ताद्भिन्नाः। तत्र विज्ञानं विषयानुभवः वेदना दुःखम्, संज्ञारूपे शब्दार्थाविति यावत्, संस्कारो वासना। एतेष्वेषामपि सुखादीनां प्रवेश इत्यखिलं वस्तु चित्तमेवेति। शून्यवादेऽऽप्याह—तथेति। तथाऽन्ये केचित् स्कन्धानां महानिर्वेदाय महानिर्वेदाख्यवैराग्यायापुनर्जन्मरूपप्रशान्तये च जीवन्मुक्तस्य गुरोरन्तिके ब्रह्मचर्यं ब्रह्माभ्यासं साक्षात्कारपर्यन्तं करिष्यामीत्युक्त्वा शिष्यतामपन्ना नास्तिका गुरूपदेशात् सत्त्वस्यादृशब्दार्थस्यापि सत्तामपलपन्ति शून्यवादिनो भवन्तीत्यर्थः। तेऽपि न्यायविरुद्धाः, मोक्तृसत्त्वस्यापलापेन स्वाभिप्रेतस्य मोक्षस्यादृशब्दार्थस्य ब्रह्मचर्यादीनां सत्तास्वीकारात्। सेयमुद्देश्यविस्मृतिः कथं मूढान्न लज्जयतीति? एतेनाधुनिकवेदान्तिब्रुवा अपि न्यायविरुद्धा मन्तव्याः, तेऽपि हि मोक्षार्थं गुरुमुपासन्ना ब्रह्मातिरिक्तं सर्वं शुक्तिरजतवदत्यन्तुच्छमिति गुरूपदेशान्मोक्षतत्साधनादिकमेवापलपन्तीति। अपि चोपदेशानन्तरमकृतसाक्षात्कारस्य मननादिसाधनाद्यनुष्ठानाभ्युपगमोपि तेषां न न्याय्यः, असतोपदेशेन फलतत्साधनेषु सर्वेष्वेवाविश्वासात् अश्रद्धया कृतेनापि फलानुदयाच्च। किं बहुना श्रुत्यादिप्रामाण्यबाधनेन ज्ञानप्रामाण्यसंशयाद्याहितसंशयो योगान्तेऽपि ब्रह्मणि स्याद्। न च स्वप्रकाशतया ब्रह्मणि न प्रमाणापेक्षेति

वाच्यम्, प्रकाशतस्तस्य तत्सिद्धौ कर्मकर्तृविरोधादिति साङ्ख्यसूत्रोक्तदोषात्, स्वाभ्युपगतश्रवणादिवैयर्थ्यापत्तेश्च, मोक्षसाधनविषयस्य विवेकस्यास्वप्रकाशत्वाच्च । यत्तु—अवेद्यत्वेपि प्रत्यक्षव्यवहारयोग्यत्वं स्वप्रकाशत्वमिति प्रलपन तत् शशशृङ्गवन्मन्तव्यम्, वेदनस्य व्यवहारं प्रति सामानाधिकरण्येन हेतुत्वात्, द्रष्टव्यत्वादिश्रुतिविरोधाच्चेति । सैषाऽतिनास्तिकता दृश्यतेऽपि बहिर्मुखानां यतिमानिनामिति । आधुनिकानां वेदान्ते विवर्त्तवादो यथा यथा विचार्यते तथा तथा न्यायविरोधेन सिकतासेतुवद्विशीर्यते । स्वमते तु नास्त्ययं न्यायविरोधः, मोक्षभागिनोऽहंशब्दार्थस्य भोक्तुः स्थिरस्य स्वीकारादित्याह—साङ्ख्ययोगादयस्त्विति । आदिशब्देन ब्रह्ममीमांसाऽऽदयो ग्राह्याः । प्रकृष्टा वादाः प्रवादाः, स्वशब्देनाहंस्वमात्मेत्यादिशब्दजातेन न त्वन्यः । कथमन्यस्यात्माऽहमित्यादिवृत्तिगोचरः स्यात् ? तत्राह—चित्तस्य स्वामिनमिति । स्वामी ह्यात्मा लोके व्यवह्रियते यच्चाप्नोति यदादत्त इत्यादिशास्त्रे चेति । अपरिणामिनि यथेष्टविनियोक्तृत्वाभावात् कथं स्वामित्वम् ? तत्राह—भोक्तारमिति । अत्र च स्वतोऽपि पुरुषस्य भोगोऽस्तीत्यवधारणीयम्, प्रकृतोपपत्तये चित्तस्य स्वाभासत्वं निराकृतम् ॥ २१ ॥

कथम्—

चितेरप्रतिसंक्रमायास्तदाकारापत्तौ स्वबुद्धिसंवेदनम् ॥ २२ ॥

अपरिणामिनी हि भोक्तृशक्तिरप्रतिसंक्रमा च, परिणामिन्यर्थे प्रतिसंक्रान्तेव तद्वृत्तिमनुपतति, तस्याश्च प्राप्तचैतन्योपग्रहस्वरूपाया बुद्धिवृत्तेरनुकारमात्रतया बुद्धिवृत्त्यविशिष्टा हि ज्ञानवृत्तिराख्यायते । तथा चोक्तम्—

> न पातालं न च विवरं गिरीणां
> नैवान्धकारं कुक्षयो नोदधीनाम् ।
> गुहा यस्यां निहितं ब्रह्म शाश्वतं
> बुद्धिवृत्तिमविशिष्टां कवयो वेदयन्ते ॥ इति ॥२२॥

तत्त्ववैशारदी

स्यादेतत्—यदि चित्तं न स्वाभासं नापि चित्तान्तरवेद्यमात्मनापि कथं भोक्ष्यते चित्तम् । न खल्वात्मनः स्वयंप्रकाशस्याप्यस्ति काचित्क्रिया । न च तामन्तरेण कर्ता । न चासंबद्धश्चित्तेन कर्मणा तस्य मोक्षातिप्रसङ्गादित्याशयवान् पृच्छति—कथमिति । सूत्रेणोत्तरमाह—चितेरप्रतिसंक्रमायास्तदाका

रापत्तौ स्वबुद्धिसंवेदनम्। यत्तादवोचद् वृत्तिसारूप्यमितरत्र इति तदित समुत्थितम्। चितेः स्वबुद्धिसंवेदनं बुद्धेस्तदाकारापत्तौ चितिप्रतिबिम्बाधारतया तद्रूपतापत्तौ सत्याम्। यथा हि चन्द्रमसः क्रियामन्तरेणापि संक्रान्तचन्द्रप्रतिबिम्बममलं जलमचलं चलमिव चन्द्रमसमवभासयत्येव विनापि चितिव्यापारमुपसंक्रान्तचितिप्रतिबिम्बं चित्तं स्वगतया क्रियया क्रियावतीमसंगतामपि संगतां चितिशक्तिमवभासयद्भोग्यभावामासादयद्भोक्तृभावमापादयति तस्या इति सूत्रार्थः। भाष्यमप्येतदर्थमसकृत्तत्र तत्र व्याख्यातमिति न व्याख्यातमत्र। बुद्धिवृत्त्यविशिष्टत्वे ज्ञानवृत्तेरागममुदाहरति-**तथा चोक्तम्-न पातालमिति**। शाश्वतस्य शिवस्य ब्रह्मणो विशुद्धस्वभावस्य चितिच्छायापन्ना मनोवृत्तिमेव चितिच्छायापन्नत्वाच्चितेरप्यविशिष्टां गुहां वेदयन्ते। तस्यामेव गुहायां तद् गुह्यं ब्रह्म, तदपनये तु स्वयंप्रकाशमनावरणमनुपसर्गं प्रद्योतते चरमदेहस्य भगवत इति ॥ २२ ॥

योगवार्त्तिकम्

इदानीं **सदाज्ञाताश्चित्तवृत्तयस्तत्प्रभोः पुरुषस्यापरिणामादिति** सूत्रस्योपपादकं सूत्रमेतेनैव प्रसङ्गेनोत्थापयति-**कथमिति**। नन्वपरिणामित्वे विषये संचाराभावात्तदाकारपरिणामाभावाच्च कथं चित्तज्ञातृत्वरूपं चित्तभोक्तृत्वं पुरुषस्य स्यात्, चित्तस्थले हि घटादिविषयग्रहणं चित्तस्य संचारात्तदाकारपरिणामाच्च दृष्टमित्यर्थः ? तत्र सिद्धान्तसूत्रम्—

चितेरप्रतिसंक्रमायास्तदाकारापत्तौ स्वबुद्धिसंवेदनम्। अप्रतिसंचारायाः अपि चितेः स्वीयबुद्धिश्चित्तदर्शनं बुद्धिवृत्त्याकारताऽऽपत्त्यैव भवतीत्यर्थः। अयं भावः—ज्ञातुः सञ्चारो न साक्षादेव ज्ञाने हेतुः किं त्वर्थाकारता हेतुः सन्निकर्षद्वारा, अन्यथा स्वप्नादौ मनःसञ्चाराभावेनार्थभानायोगात्, अतो विभुत्वेनैव सर्वत्र सन्निकृष्टस्यात्मनः सञ्चारो नापेक्ष्यत इति। आपत्तिग्रहणं च पुरुषस्य पारमार्थिकाकारप्रतिषेधार्थम्। यथा हि विषयासन्निकर्षकालेऽपि स्वप्नादौ तद्भानान्यथानुपपत्त्या चित्तस्य तदाकारपरिणाम इष्यते नैवं पुरुषस्य चित्तवृत्त्यभावेऽपि तद्भानं भवति येन पुरुषेऽपि वृत्त्याकारः परिणाम इष्येत, किं तु स्फटिके सन्निकृष्टजपालौहित्यस्येव चित्तवृत्तेः प्रतिबिम्बमेव लाघवादिष्यते, उभयत्राकाराख्यपरिणामकल्पने गौरवात्, स्फटिकदर्पणादेः स्वप्रतिबिम्बितवस्तुप्रकाशकत्वस्य सिद्धत्वाच्चेति। तदिदं वृत्तिप्रतिबिम्बितमेव वृत्त्याकारापत्तिरित्युक्तं सूत्रकारेणेति।

भाष्यकारः पुरुषस्य बुद्ध्याकारतां प्रतिपादयितुमादौ बुद्धेरेव रूपमाह-**अपरिणामिनीति**। भोक्तृशक्तिः पुरुषाख्याऽपरिणामिनी, अतो नापि

गतिमती। ततो न स्वप्नजाग्रतोश्चित्तस्येव पुरुषस्य ज्ञान सभवति किं तु वृत्तिसरूपपरिणामिन्यर्थे चिति प्रतिसक्रान्तेव प्रतिबिम्बरूपेण सचरितेव सती तद्वृत्तिमनुपतति तद्वृत्तिं चेतनवत्करोतीत्यर्थ, अन्यथा हि घटमह जानामीति बुद्धिवृत्त्यनुपपत्तिः, बुद्धेरजडत्वाद् अचेतनत्वाच्चेत्युत्तरसूत्रे वक्ष्यति। अथाविवेकादेवैतादृशी बुद्धिवृत्तिरिति चेत् ? सत्यम्—तथाऽप्यविवेक एव प्रतिबिम्बमूलको दोषान्तराभावात्। तथा चेतनभानायमपि वृत्तौ तत्प्रतिबिम्ब कल्प्यते, बुद्ध्यारूढतयैव शब्दादिवदात्मनोऽपि भानादिति। इदमेव प्रतिबिम्ब बुद्धेश्चिच्छायाऽऽपत्तिरित्युच्यते तथा बुद्धेरर्थाकारतावद् आत्माकारतेत्यप्युच्यत इति मन्तव्यम्। यद्यपि घटाद्याकारपरिणामवदात्माकारपरिणाम एव बुद्धेर्भवति तथाऽपि प्रतिबिम्बतुल्यतया स एव प्रतिबिम्बमप्युच्यते। बुद्धे रूप प्रदर्श्य पुरुषस्य तदाकारताऽऽपत्तिं दर्शयति—तस्याश्चेति। हिशब्दोऽत्रावधारणे। तस्या अपि चितेर्ज्ञानरूपा वृत्तिर्बुद्धिवृत्त्यविशिष्टैवेत्याख्यायते व्यवह्रियते। तत्र हेतु —प्राप्तेत्यादि। प्राप्तश्चैतन्योपग्रहश्चैतन्यप्रतिबिम्ब येनैतादृश रूप यस्या बुद्धिवृत्तेस्तदनुकारिमात्रतया तत्प्रतिबिम्बाधारतामात्रेणेत्यर्थ। द्रष्टा दृशिमात्र इति सूत्रेऽपीदमेव वाक्य भाष्यकारै प्रमाणत्वेनोपन्यस्तम्। वृत्तिसारूप्यमितरत्रेत्यत्राप्येतदुक्तमिति स्मर्तव्यम्। ननु जानाम्यह क्रुद्धोऽह भीतोऽहमित्यादिरूपता वृत्तेरेवेति प्रागेवोक्तम् तर्हि निर्विकल्पकस्य वृत्तिबोधस्य स्वरूप कीदृशमिति ? उच्यते—यादृश ज्ञानक्रोधादिवृत्तीनां रूप तादृशमेव बिम्बप्रतिबिम्बोद् ग्रहणात् तदेव वृत्तिबोधस्य रूपम्, स च वृत्तिबोधो वृत्त्यविवेकेन जानामीतिवृत्त्यन्तरस्य विषय एव भवति ज्ञानचितिबोधादिशब्दानां पर्यायत्वादिति। एकाकारताऽऽपत्तावागममपि प्रमाणयति—तथा चोक्तमिति। न पातालमित्यादेरयमर्थ। गुहाऽऽहित गह्वरेष्ठं पुराणमित्यादिश्रुतिस्मृतिषु यस्या गुहाया गुह्य शाश्वत ब्रह्मांशाश्यभेदाद् आत्मसामान्य निहित सगुप्तम् इति गीयते सा गुहा न पातालादि किं तु ब्रह्मवृत्त्यविशिष्टा बुद्धिवृत्तिमेव कवय पण्डिता पश्यन्तीति। अविशिष्टता च परस्पर प्रतिबिम्बनादुभयोरेव विषयाकारत्व चेतनसाम्यमित्युक्तम्, अतो विविच्य ग्रहणायोग्यतयाऽवस्थितिरेवात्मन सगोपन बुद्धाविति श्लोकतात्पर्यार्थ। तदेतदेकाकारत्वमादित्यपुराणेऽप्युक्तम्—

> नित्य सर्वगतो ह्यात्मा बुद्धिसन्निधिसत्तया।
> यथा यथा भवेद् बुद्धिरात्मा तद्वदिहेष्यते॥ इति ॥२२॥

अतश्चैतदभ्युपगम्यते—

द्रष्टृदृश्योपरक्त चित्त सर्वार्थम् ॥ २३ ॥

मनो हि मन्तव्येनार्थेनोपरक्तम्। तत्स्वयं च विषयत्वाद्विषयिणा पुरुषेणात्मीयया वृत्त्याभिसंबद्धम्। तदेतच्चित्तमेव द्रष्टृदृश्योपरक्तं विषयविषयिनिर्भासं चेतनाचेतनस्वरूपापन्नं विषयात्मकमप्यविषयात्मकमिवाचेतनं चेतनमिव स्फटिकमणिकल्पं सर्वार्थमित्युच्यते।

तदनेन चित्तसारूप्येण भ्रान्ता केचित्तदेव चेतनमित्याहुः। अपरे चित्तमात्रमेवेदं सर्वं नास्ति खल्वयं गवादिर्घटादिश्च सकारणो लोक इति। अनुकम्पनीयास्ते। कस्मात्? अस्ति हि तेषां भ्रान्तिबीजं सर्वरूपाकारनिर्भासं चित्तमिति। समाधिप्रज्ञायां प्रज्ञेयोऽर्थः प्रतिबिम्बीभूतस्तस्यालम्बनीभूतत्वादन्यः। स चेदर्थश्चित्तमात्रं स्यात्कथं प्रज्ञयैव प्रज्ञारूपमवधार्येत। तस्मात्प्रतिबिम्बीभूतोऽर्थः प्रज्ञायां येनावधार्यते स पुरुष इति। एवं ग्रहीतृग्रहणग्राह्यस्वरूपचित्तभेदात्त्रयमप्येतज्जातितः प्रविभजन्ते ते सम्यग्दर्शिनस्तैरधिगतः पुरुष इति ॥ २३ ॥

तत्त्ववैशारदी

तदेवं दृश्यत्वेन चित्तस्य परिणामिनस्तदतिरिक्तः पुमानपरिणतिधर्मोपपादितः। संगति लोकप्रत्यक्षमप्यत्र प्रमाणयति—अतश्चैतदिति। अवश्यं चैतदित्यर्थः। द्रष्टृदृश्योपरक्तं चित्तं सर्वार्थम्। यथा हि नीलाद्यनुरक्तं चित्तं नीलाद्यर्थं प्रत्यक्षेणैवावस्थापयत्येवं द्रष्टृच्छायापत्त्या तदनुरक्तं चित्तं द्रष्टारमपि प्रत्यक्षेणावस्थापयति। अस्ति हि द्वयाकारं ज्ञानं नीलमहं संवेद्मीति। तस्माज्ज्ञेयवत्तज्ज्ञातापि प्रत्यक्षसिद्धोऽपि न विविच्यावस्थापितो यथा जले चन्द्रमसो बिम्बम्। न त्वेतावता तदप्रत्यक्षम्। न चास्य जलगतत्वे तदप्रमाणमिति चन्द्ररूपेऽप्यप्रमाणं भवितुमर्हति। तस्माच्चित्तप्रतिबिम्बतया चैतन्यगोचरापि चित्तवृत्तिर्न चैतन्यगोचरेति। तदिदं सर्वार्थत्वं चित्तस्येति।

तदेतदाह—मनो हीति। न केवलं तदाकारापत्त्या मन्तव्येनार्थेनोपरक्तं मनोऽपि तु स्वयं चेति। चकारो भिन्नक्रमः पुरुषेणेत्यस्यानन्तरं द्रष्टव्यः। तच्छायापत्तिः पुरुषस्य वृत्तिः।

इयं च चैतन्यच्छायापत्तिरस्य वैनाशिकैरभ्युपेतव्या। कथमन्यथा चित्ते चैतन्यमेते आरोपयाम्बभूवुरित्याह—तदनेनेति। केचिद्वैनाशिका बाह्यार्थवादिनः, अपरे विज्ञानमात्रवादिनः। ननु यदि चित्तमेव द्रष्ट्राकारं दृश्याकारं चानुभूयते हन्त चित्तादभिन्नावेवास्तां द्रष्टृदृश्यौ। यथाहुः—

अभिन्नोऽपि हि बुद्ध्यात्मा विपर्यासितदर्शनैः।
ग्राह्यग्राहकसंवित्तिभेदवानिव लक्ष्यते ॥

इति । तत्कथमेतेऽनुकम्पनीया इत्यत आह–समाधिप्रज्ञायामिति । खलूक्ताभिरुपपत्तिभिश्चित्तातिरिक्तं पुरुषमभ्युपगम्याप्यष्टाङ्गयोगोपदेशेन समाधिप्रज्ञायामात्मगोचरायामवतार्य बोधयितव्या । तद्यथा—समाधिप्रज्ञाप्रज्ञेयोऽथ आत्मा प्रतिबिम्बीभूतोऽन्य । कस्मात् ? तस्यात्मन आलम्बनीभूतत्वात् । अथ चित्तादभिन्नमेव कस्मान्नालम्बनं भवतीति यदि युक्तिबोधितोऽपि वैजात्याद्वदेत्तत्र हेतुमाह—स चेदात्मरूपोऽर्थश्चिन्मात्र स्यान्न तु तद्व्यतिरिक्तस्ततः कथं प्रज्ञयैव प्रज्ञारूपमवधारयेत, स्वात्मनि वृत्तिविरोधात् उपसंहरति—तस्मादिति । समीचीनोपदेशेनानुकम्पिता भवन्तीत्याह—एवमिति । जातित स्वभावत इत्यर्थः ॥ २३ ॥

योगवार्त्तिकम्

ननु भवतु चिते स्वबुद्धिसंवेदनम् , शब्दादिसंवेदनं तु कथं भवेत् बुद्धिवच्छब्दादीनामपि चितौ प्रतिबिम्बनसामर्थ्याङ्गीकारे सर्वदैव सर्वार्थभानप्रसङ्गात् कथं वा चिते स्वसंवेदनम् , उक्ता ह्यनवस्था चित्तवत् पुरुषेऽपि समानेत्याशङ्कानिरासायोत्तरसूत्रं प्रवर्त्तिष्यते, तत्सूत्रं भाष्यकारः प्रकारान्तरेणाप्युत्थापयति—अतश्चेति । अतो बुद्धिपुरुषयोर्वेद्यवेत्तृभावाच्च तदन्यथाऽनुपपत्तेश्चेति यावत् एतद् आगामिसूत्रप्रतिपाद्यम् अङ्गीक्रियत इत्यर्थः चकारोऽस्मदुक्तप्रयोजनसमुच्चयार्थः ।

द्रष्टृदृश्योपरक्तं चित्तं सर्वार्थम् । सर्वे ग्रहीतृग्रहणग्राह्या पुरुषस्याभोग्या अस्मिन्निति सर्वार्थम् अयं घट इत्यनन्तरं घटमहं जानामीति बुद्धवृत्त्यन्तरस्य ग्रहीतृग्रहणग्राह्याकारस्यायं घट इतिवृत्तिवदेव साक्षिभास्यस्य प्रायशः दर्शनात् । सर्वार्थत्वे हेतु—द्रष्टृदृश्योपरक्तमिति । द्रष्टृदृश्योभयाकारमित्यर्थ । बाधकं विना सन्निकृष्टवस्त्वाकारतास्वाभाव्यस्य चित्ते सर्वसमतत्वादिति भाव । तथा च बुद्धिसंवेदनमेव बुद्धिस्थस्य शब्दादे स्वस्य संवेदनं यद्धि शब्दादिपुरुषोभयाकारा बुद्धिवृत्ति पुरुषे प्रतिबिम्बिता भासते । इदमेव शब्दादे पुरुषस्य च दृश्यत्वं बुद्धेर्दृश्यत्ववदित्यतो पुरुषदर्शनार्थं द्रष्ट्रन्तरापेक्षा नापि कर्मकर्तृविरोधोऽन्तःकरणद्वारत्वादिति भाव । एतेन सर्वार्थत्वेन भाष्यकारोक्तं बुद्धिपुरुषयोरविशिष्टाकारत्वमसिद्धम् , बुद्धे पुरुषाकारताऽतिरेकेण पुरुषवत्त्वासंभवात् , पुरुषस्य बुद्ध्याकारतायाश्च पूर्वसूत्रेणैवोक्तत्वादिति ।

वेद्यत्वान्यथाऽनुपपत्त्या य सिध्यति त बुद्धौ पुरुषोपरागं प्रतिपादयन्सूत्रं व्याचष्टे—मनो हीति । उपरक्तं तदाकारम् अन्यथा ग्रहणानुपपत्ते युक्तिपूर्वकं द्रष्टृपरागमाह—यत्स्वयं चेति । तन्मन स्वयमपि पुरुष

विषयत्वात् स्वीयचैतन्यलक्षणवृत्तिविशिष्टेन पुरुषेण विषयिणा सम्बद्धम् आकारित सन्निकर्षस्य ग्रहणहेतुत्वात्, बुद्धिवृत्तौ च पुरुषस्यासङ्गस्य प्रतिबिम्बातिरेकेणान्यसन्निकर्षासम्भवादिति। तस्मादेतच्चित्तमेवोभयोपरक्ततया शब्दादिविषयरूपेण विषयिपुरुषरूपेण च निभासते। साक्षिणि प्रतिबिम्बित सदिति विषयविषयिनिर्भासम्। तत्र हेतु —**चेतनाचेतनरूपापन्न** तदाकारम्। एतदेव विवृणोति **विषयात्मकमप्यविषयात्मकमिवेति। अचेतनमपि चेतनमिवेति।** इवशब्दार्थं दृष्टा तेनाह—**स्फटिकमणिकल्पमिति।** यथा एक एव स्फटिकमणि पार्श्वद्वयस्थयोर्जपेन्द्रनीलयो प्रतिबिम्बना स्वीयरूपेण सह त्रिरूप इव भवतीति, एव चित्तमपि विषयात्मनो प्रतिबिम्बनात् ग्रहीतृग्रहणग्राह्यात्मकरूपावयववदिव भवति, अत सर्वार्थमित्युच्यत इत्यर्थ। चित्तमेवेत्येवकारेणान्यषा सन्निकर्षसत्त्वेऽप्याकारग्रहणसामर्थ्यं नास्तीत्युक्तम्। अत्र च स्फटिकदृष्टान्तो न सर्वांशे बुद्ध स्वार्थाकारपरिणामस्यैव स्वप्नानुरोधेनेष्टत्वात्, स्फटिके च प्रतिबिम्बमात्रस्य स्वीकारात्, किं तु तत्तद्वस्तुसन्निकर्षेण तत्तद्रूपतया प्रतीयमानतामात्रांशे स्फटिकस्य दृष्टा त इति मन्तव्यम्।

यदेतदुक्त चित्तस्य द्रष्टृदृश्यसारूप्यम् इदमेव भवबीजाविवेकस्य कारणमिति प्रतिपादयति—**तदनेनेति।** **केचिद्बाह्यार्थवादिन** चित्तातिरिक्तचेतनानभ्युपगन्तारो **वैनाशिका।** अपरे **विज्ञानवादिन।** लोक्यत इति लोक। तदुक्त **विज्ञानवादिभि** —

> **अभिन्नोऽपि हि बुद्ध्यात्मा विपर्यासितदर्शने।**
> **ग्राह्यग्राहकसवित्तिभेदवानिव लक्ष्यते॥** इति।

तेषा च वादिनामय भाव —चित्तस्य चेतनस्वरूपता स्वीकृता तद्य ल पुरुषेण, बाह्यार्थन वाऽनादिवासनावशात् स्वत एव चित्तस्यानन्तपरिणामस्वीकारसम्भवात्, दुग्धस्य दधिरूपतावदिति। अनुकम्पामुखेन तेषु समाधानमाह—**अस्ति हि—**इत्यन्तन्। बीजमित्यर्थ। एतेन यदाधुनिका **वेदान्तिब्रुवा** आहु –विषयदोषात् करणदोषाद्वा चैतन्ये भ्रमो न भवति विषयकरणदोषयोर्भ्रममात्रकल्पितत्वेन भ्रमात्पूर्वं तयोरभावात्, अपि त्वनिर्वचनीयाविद्यामात्रादिति, तद्धेयम्—चैतन्येऽपि चित्तवदेव सकलवस्तुप्रतिबिम्बेन सारूप्यस्यैव विषयगतदोषस्य प्रपञ्चारोपहेतुतालाभात्, सर्ववस्तूना भ्रममात्रकल्पितत्वस्य चासिद्धे, शुक्तिरजतादिस्थले क्लृप्तेन सारूप्यदोषेणैवाध्यासोपपत्तावध्यासहेतुतया तदभिप्रेतानाद्यविद्याया कल्पनानवकाशाच्चेति। तत्रादौ **विज्ञानवादिन** बोधयति–**समाधीत्यादिना-रूपमवधार्यत** इत्यन्तेन। भ्रमस्थले ज्ञेयार्थस्य चित्तमात्रताया अस्माभिरप्यभ्युपगमात्। **समाधिप्रज्ञाया**

प्रज्ञेय इत्युक्तमर्थस्य सत्यत्वलाभाय। तथा चायमथ —विवादगोचरोऽथश्चित्ते प्रतिबिम्बितो योऽनुभूयते स तस्य चित्तस्यालम्बनाभूतत्वाच्चित्तादन्य। तत्र हेतु —स चेदिति। स चेदर्थश्चित्ताकारमात्र स्यात् कथ तर्हि प्रज्ञयैव प्रज्ञाऽऽकारो गृह्येत, कर्मकर्तृविरोधात् पुरुषस्यानङ्गाकारात्, पुरुषप्रज्ञया पुरुषसिद्धिरथप्रज्ञयाऽथस्यापि सिद्ध्यौचित्यादिति। अतो विज्ञानातिरिक्तो विज्ञयाऽथ इसिद्ध। अनयैव युक्त्या पुरुषानभ्युपगन्तार बाह्यार्थवादिनमपि बोधयति—तस्मादिति। तस्मात्प्रज्ञारूपस्य प्रज्ञाग्राह्यत्वाभावादेव प्रज्ञाया प्रतिबिम्बभूतः प्रतिबिम्बिरूपेण जातोऽर्थे ज्ञानाकारो येन गृह्यते स पुरुष इत्यपि सिद्धमित्यर्थ। ननु स्वमगृह्यत्वैव स्वस्य प्रज्ञारूप गृह्णातु आकाशाग्रहणेऽपि शब्दवदिति चेत्? न, शब्दवत्केवलस्याकारस्याग्रहणात् अय घट इति ज्ञानमभूदित्यादिरूपेण रूपादिवद्धर्मिपुरस्कारेणैवाकारानुभवादिति। ननु कर्मकर्तृविरोध सूत्रकारेणैवोक्तो न स्वाभासमित्यनेनातो भाष्यकारस्य पौनरुक्त्यमिति? मैवम्—तत्र चित्तस्य चित्तग्राह्यत्व निराकृतमत्र चित्ताकारस्य चित्तग्राह्यत्व निराक्रियत इति विशेषादिति। पुरुषचित्ततदर्थाना यथोक्तप्रकारैर्विवेकज्ञानमेव तत्त्वज्ञानमिति वेदान्तोक्तोपासनादिव्यावृत्त्यर्थं नास्तिकादिज्ञाननिरसनार्थं चावधारयति—एव ग्रहीत्रिति। ग्रहीत्रादित्रितय परस्परविजातीयतया ये विभजन्ति विवेचयन्ति त एव सम्यग्दर्शिन, तैरेव पुरुषो लब्ध, अन्ये तु भ्रान्ता इत्यर्थ। तथा च श्रुति —

यन्मनसा न मनुते येनाहुर्मनो मतम्।
तदेव ब्रह्मत्व विद्धि नेद यदिदमुपासते,

अथात आदेशो नेति नेति न ह्येतस्मादिति नेत्यन्यत्परमस्तीत्यादि स्मृतिश्च—

अव्यक्ताद्येऽविशेषान्ते विकारेऽस्मिश्च वर्त्तते।
चेतनाचेतनान्यत्वज्ञानेन ज्ञानमुच्यते॥

इत्यादि। आत्मैवेद सर्वम् ब्रह्मैवेद सर्वम्, वासुदेव सर्वमित्यादिश्रुतिस्मृतयस्तु शक्तिशक्तिमदाद्यभेदेनैवोपासनार्थं प्रवर्त्तन्त इति न तद्विरोध। एतेन जीवात्मप्रकरणेष्वात्मैक्यश्रुतीनामवैधर्म्यलक्षणाभेदेन विवेक एव तात्पर्यमिति द्रष्टव्यम्, विवेकज्ञानस्यैव सम्यग्ज्ञानतया मोक्षहेतुत्ववचनात्। परमात्मप्रकरणस्य तु जीवादपि विवेकेन परमात्मन एकस्यैवात्मत्वे तात्पर्यमिति मन्तव्यम्।

द्वितीयपादे विवेकख्यातिरविप्लवा हानोपाय इत्येवोक्तम्, अत्र तु विवेकज्ञानस्यैव सम्यग्ज्ञानत्वोपपादनेन मोक्षहेतुत्व प्रमाषित विवेकस्वरूप च परीक्ष्यत इति विवेक ॥२३॥

कुतश्चैतत्—

तदसङ्ख्येयवासनाभिश्चित्रमपि परार्थं संहत्यकारित्वात् ॥२४॥

तदेतच्चित्तमसङ्ख्येयाभिर्वासनाभिरेव चित्रीकृतमपि परार्थं परस्य भोगापवर्गार्थं न स्वार्थं संहत्यकारित्वाद् गृहवत् । संहत्यकारिणा चित्तेन न स्वार्थेन भवितव्यम् । न सुखचित्तं सुखार्थम् न ज्ञानं ज्ञानार्थम् । उभयमप्येतत्परार्थम् । यश्च भोगेनापवर्गेण चार्थेनार्थवान्पुरुषः स एव परः । न परः सामान्यमात्रम् । यत्तु किञ्चित्परं सामान्यमात्रं स्वरूपेणोदाहरेद् वैनाशिकस्तत्सर्वं संहत्यकारित्वात्परार्थमेव स्यात् । यस्त्वसौ परो विशेषः स न संहत्यकारी पुरुष इति ॥२४॥

तत्त्ववैशारदी

चित्तातिरिक्तात्मसद्भावे हेत्वन्तरमवतारयति कुतश्चेति । तदसंख्येयवासनाभिश्चित्रमपि परार्थं संहत्यकारित्वात् । यद्यप्यसङ्ख्येयाः कर्मवासनाः क्लेशवासनाश्च चित्तमेवाधिशेरते न तु पुरुषम्, तथा च वासनाधीना विपाकाश्चित्ताश्रयतया चित्तस्य भोक्तृतामावहन्ति, भोक्तुश्च च भोग्यमिति सर्वं चित्तार्थं प्राप्तम्, तथापि तच्चित्तमसङ्ख्येयवासनाविचित्रमपि परार्थम् । कस्मात् ? संहत्यकारित्वादिति सूत्रार्थः ।

व्याचष्टे—तदेतदिति । स्यादेतत् चित्तं संहत्यापि करिष्यति, स्वार्थं च भविष्यति, को खलु विरोध इति यदि कश्चिद् ब्रूयात्तं प्रत्याह—संहत्यकारिणेति । सुखचित्तमिति भोगमुपलक्षयति । तेन दुःखचित्तमपि द्रष्टव्यम् । ज्ञानमित्यपवर्ग उक्तः । एतदुक्तं भवति—सुखदुःखे चित्तप्रतिकूलानुकूलात्मके नात्मनि संभवतः, स्वात्मनि वृत्तिविरोधात् । न चान्योऽपि संहत्यकारी साक्षात्परम्परया वा सुखदुःखे विदधानस्ताभ्यामनुकूलनीयः प्रतिकूलनीयो वा । तस्माद्यः साक्षात्परम्परया वा न सुखदुःखयोर्व्याप्रियते स एवाभ्यामनुकूलनीयः प्रतिकूलनीयो वा । स च नित्योदासीनः पुरुषः । एवमपवृज्यते येन ज्ञानेन तस्यापि ज्ञेयतन्त्रत्वात्स्वात्मनि च वृत्तिविरोधान्न ज्ञानार्थत्वम् । न बाह्यविषयादस्मादपवर्गसंभवोऽस्ति, विदेहप्रकृतिलयानामपवर्गासंभवात् । तस्मात्तज्ज्ञानमपि पुरुषार्थमेव, न तत्स्वार्थं नापि परमात्रार्थम् । संहतपरार्थत्वे चानवस्थाप्रसङ्गादसंहतपरार्थसिद्धिरिति ॥ २४ ॥

योगवार्त्तिकम्

चित्तातादात्म्यविवेके हेत्वन्तरप्रदर्शकतया सूत्रमवतारयति—कुतश्चेति । कुतश्च चित्तातिरिक्तः पुरुष इति शेषः ।

तदसंख्येयवासनाभिश्चित्रमपि परार्थं संहत्यकारित्वात् । यदुक्तं चित्तस्य सर्वात्मकत्वाङ्गीकारेऽसंख्यवासनावशात् स्वत एव चित्तस्यापि परिणामोऽस्तु किं पुरुषेणेति, तन्न—यतस्तच्चित्तमसंख्येयवासनाभिश्चित्रितमपि परार्थं परस्यान्यस्य भोगापवर्गायैव विना तौ न स्यात् परिणन्तु वा क्षमते, संहत्यकारिपदार्थानां लोके परमात्रार्थत्वदर्शनादित्यर्थः । तथा च पुरुषार्थसमाप्तौ चित्तविलयेन मोक्षोपपत्तिरित्यत्रापि सूत्रतात्पर्यम् ।

सूत्रं व्याचष्टे—तदेतदिति । भोगापवर्गार्थं सुखादिसाक्षात्कारार्थम्, संहत्यकारित्वाद् इतरसाहाय्येनार्थक्रियाकारित्वात्, गृहवदिति । गृहं हि शयनादिकार्यमास्तरणशरीरादिसाहाय्येनैव करोति पुरुषस्तु नित्यचैतन्यरूपतया चैतन्यार्थं नान्यमपेक्षते, अन्या चार्थक्रिया पुरुषस्य नास्तीति स न संहत्यकारीत्याशयः । यत्तु संघातपारार्थ्यादिति सांख्ये प्रोक्तम्, तत्र संहननमारम्भकसंयोगो विवक्षितः स चावयवावयव्यभेदात् शय्याऽऽसनगृहादिषु सत्त्वादिषु चास्ति न तु पुरुष इति । ननु चित्तं संहत्यापि करिष्यति स्वार्थमपि, क खलु विपक्षबाधकस्तक इत्याकाङ्क्षायामाह –संहत्यकारिणेति । न सुखचित्तमिति । सुखचित्तं भोगचित्तं न सुखार्थं न चित्तस्य भोगार्थं तथा तत्त्वज्ञानचित्तमपवर्गचित्तं न चित्तस्यापवर्गार्थम्, चित्तस्य भोगापवर्गयोरपि कार्यतया सार्थकत्वनियमेनानवस्थाप्रसङ्गात् । यत्कार्यं तत्स्वार्थकमिति हि सर्वसमतम्, अतश्चित्तस्य तदुभयमपि परार्थमित्यर्थः । पुरुषस्य च भोगापवर्गौ स्वरूपचैतन्यरूपतया न कार्याविति नानवस्था पुरुषार्थत्ववादिनामिति भावः । पुरुषस्य भोगो हि सुखादिसाक्षात्कारः, अपवर्गश्च विवेकख्यातिसाक्षात्कारो वा स्वरूपावस्थानं वा, सर्वथैव चैतन्यमात्र एवापरिणामित्वान्निर्धर्मत्वाच्चेति । ननु परार्थतामात्रेण न पुरुषसिद्धिर्विनाशादीनामपि परार्थत्वसंभवाद् विनाशार्थमेवोत्पत्तेः परैरभ्युपगमादित्याशङ्कायामाह— यश्चेति । भोगापवर्गार्थवानेवात्र परे साध्ये प्रविष्टोऽतो न सामान्येन येन केनचित्परेण सिद्धसाधनमर्थान्तरं चेत्यर्थः । स्वोत्तरोत्पन्नक्षणिकचित्तस्य भोगार्थकतया पराभिप्रेतं सिद्धसाधनमपाकरोति—यत्तु किंचिदिति । स्वरूपेण आत्मरूपेण भोक्तृतयेति यावत् । यस्त्विति । यस्त्वसौ विशेषः पुरुषाख्यः परः स कूटस्थनित्यत्वाद् न संहत्यकारीति न तस्य परार्थत्वापत्त्याऽनवस्थितिरित्यर्थः ॥२४॥

विशेषदर्शिन आत्मभावभावनानिवृत्तिः ॥२५॥

यथा प्रावृषि तृणाङ्कुरस्योद्भेदेन तद्बीजसत्तानुमीयते, तथा मोक्षमार्गश्रवणेन यस्य रोमहर्षाश्रुपातौ दृश्येते, तत्राप्यस्ति विशेषदर्शनबीज-

मपवर्गभागीयं कर्माभिनिर्वर्तितमित्यनुमीयते। तस्यात्मभावभावना स्वाभाविकी प्रवर्तते, यस्याभावादिदमुक्तम्—स्वभावं मुक्त्वा दोषाद्येषां पूर्वपक्षे रुचिर्भवत्यरुचिश्च निर्णये भवति। तत्रात्मभावभावना—कोऽहमासं, कथमहमासं, किंस्विदिदं कथंस्विदिदं, के भविष्यामः, कथं वा भविष्याम इति। सा तु विशेषदर्शिनो निवर्तते। कुतः? चित्तस्यैवैष विचित्रः परिणामः, पुरुषस्त्वसत्यामविद्यायां शुद्धश्चित्तधर्मैरपरामृष्ट इति। ततोऽस्यात्मभावभावना कुशलस्य निवर्तत इति॥ २५॥

तत्त्ववैशारदी

तदेवं कैवल्यमूलबीजं युक्तिमयमात्मदर्शनमुक्त्वा तदुपदेशाधिकृतं पुरुषमनधिकृतपुरुषान्तराद्व्यावृत्तमाह—**विशेषदर्शिन आत्मभावभावनानिवृत्तिः।** यस्यात्मभावे भावनास्ति तस्याष्टाङ्गयोगोपदेशाननुतिष्ठतो युञ्जानस्य तत्परिपाकाच्चित्तसत्त्वपुरुषयोर्विशेषदर्शनादात्मभावभावना निवर्तते। यस्यात्मभावभावनैव नास्ति कस्य तस्योपदेशानधिकृतस्यापरिनिश्चितात्मतत्परलोकभावस्य नोपदेशो न विशेषदर्शनं नात्मभावभावनानिवृत्तिरिति सूत्रार्थः।

नन्वात्मभावभावनायाश्चित्तवर्तिन्याः कुतोऽवगम इत्यत आह **यथा प्रावृषीति।** प्राग्भवीयं तत्त्वदर्शनबीजमपवर्गभागीयं यत्कर्माष्टाङ्गयोगानुष्ठानं तदेकदेशानुष्ठानं वा तदभिनिर्वर्तितमस्तीत्यनुमीयते। तस्य चात्मभावभावनावश्यमेव स्वाभाविकी वस्त्वभ्यासं विनापि प्रवर्तते। अनधिकारिणमागमिना वचनेन दर्शयति—**यस्याभावादिदमिति।** पूर्वपक्ष—नास्ति कर्मफलं परलोकिनोऽभावात्परलोकाभाव इति। तत्र रुचिः। अरुचिश्च निर्णये पञ्चविंशतितत्त्वविषये। आत्मभावभावना प्राग्व्याख्याता। विशेषदर्शिनः परामर्शमाह—**चित्तस्यैवेति।** अस्य विशेषदर्शनकुशलस्यात्मभावभावना विनिवर्तत इति॥ २५॥

योगवार्तिकम्

तदेवं बुद्धिपुरुषविषयाणां विवेकं प्रदर्श्यैतज्ज्ञानादाद्यं मोक्षमादौ प्रतिपादयति—

विशेषदर्शिन आत्मभावभावनानिवृत्तिः। मातृमानमेयात्मकस्याखिलप्रपञ्चस्य तप्तायःपिण्डवदेकीभावापन्नस्य यथोक्तप्रकारैरन्योन्यविशेषदर्शिनो विवेकसाक्षात्कारिणश्चित्तस्यात्मभावे भावना स्वसत्ताजिज्ञासा कोऽहमासमित्यादिरूपा भाष्ये व्याख्येया, तस्या भयशोकप्रवृत्तिनिवृत्त्याद्यनर्थहेतोर्निवृत्तिराद्यो मोक्षो भवतीत्यर्थः। स्वर्गनरकमोक्षादिभिर्हि विचित्ररूपता चित्तस्यैव भवति न तु सदेकरूपचिन्मात्रस्य, न ममेत्यवधारणे सति

नैवात्मभावचिन्तोदेतीति भावः। तथा च श्रुतिः—एतं ह वाव न तपति किमहं साधु नाकरवं किमहं पापकरवमितीत्यादि। तदेतदुक्तम्—पञ्चशिखाचार्यैः—आद्यस्तु मोक्षो ज्ञानेनेति।

अत्रादौ भाष्यकार आत्मभावभावनामेव सकारणां प्रतिपादयति—यथेत्यादिना। तत्रापीति। पुरुष इति शेषः। विशेषदर्शनबीजमिति। आत्मभावजिज्ञासाद्वारेति शेषः। इत्यनुमीयत इति। विविदिषन्ति यज्ञेनेत्यादिश्रुतेः,

पापक्षयाद् शुद्धमतिराप्नोति ज्ञानमुत्तमम्

इति स्मृतेश्चेति शेषः। तस्य यथोक्तकर्मवत्, स्वाभाविकी ऐहिकसाधननिरपेक्षा च। तथा यथोक्तं कर्म आत्मभावनायाः कारणम्, तत्र च नैहिकत्वनियम इत्यायातम्। ऐहिकसाधनशून्यस्य प्राक्तनतथाविधकर्माभावे त्वसा भावना नोदेति प्रत्युत देहाद्यात्मतायामेव रुचिर्भवतीति। अत्र पूर्वाचार्यवाक्यं प्रमाणयति—यस्माभावादिति। यस्य कर्मणोऽभावाद्विव वक्ष्यमाणं फलमुक्तं पूर्वाचार्यैः। तदेवाह—स्वभावमिति। स्वभावमात्मभावं त्यक्त्वैषां सत्कर्मशून्यानां पूर्वपक्षेऽनित्यदेहाद्यात्मतायामेव रुचिः अत्यतिशयो भवति अरुचिश्च तत्त्वनिर्णय इत्यर्थः। आत्मभावनायाः कारणमुक्त्वा स्वरूपमाह—तत्रात्मेति। कोऽहमासं किं नरादिरूप आसं कथमासं दुःखेन दर्शनवानासं किं स्विदिदं वर्त्तमानमपि मम स्वरूपं किं देहो वा मन आदिर्वा कथं स्विदिदं केन वा प्रकारेण पुण्यपापादिना तिष्ठतीत्यादिरर्थः। के भविष्याम इत्याद्यकत्वे[1] एव बहुवचनम्। तथा च बालकाः लोत्थभयादिनिवृत्तये विशेषदर्शनं पुरुषः संपादयति सैवात्मभावनेत्यर्थः। आत्मभावनामशेषतो व्याख्याय सूत्रवाक्यार्थमाह,—स त्विति। विशेषदर्शनात्कुतो निवृत्तिरिति प्रश्नस्योत्तरमाह—चित्तस्येति। एष भावरूपो विचित्रः परिणाम आत्मनो न भवति किं तु चित्तस्यैवाविद्याजन्यत्वाद्, अविद्यायाश्च चित्तधर्मत्वात्, पुरुषस्त्वविद्याशून्यत्वाच्छुद्धः पापपुण्यविवर्जितः। ततश्च चित्तधर्मैर्जन्ममरणसुखदुःखादिभिरपरामृष्टः कदाऽप्यसम्बद्ध इति। तत इति विशेषदर्शनादस्य कुशलस्यात्मभावना निवर्तत इत्यर्थः॥२५॥

---

१ अत्र च अस्मदो द्वयोश्च इति भगवतः पाणिनेरनुशासनम्।

तदा विवेकनिम्न कैवल्यप्राग्भार चित्तम् ॥ २६ ॥

तदानीं यदस्य चित्त विषयप्राग्भारमज्ञाननिम्नमासीत्, तदस्यान्यथा भवति कैवल्यप्राग्भार विवेकज्ञाननिम्नमिति ॥ २६ ॥

तत्त्ववैशारदी

अथ विशेषदर्शिन कीदृश चित्तमित्यत आह– तदा विवेकनिम्न कैवल्यप्राग्भारं चित्तम् । निगदव्याख्यातम् ॥ २६ ॥

योगवार्त्तिकम्

तन्निवृत्ते स्वर्गनरकादिषु रागद्वेषादिनिवृत्ति फलमिति तस्य विशेषदर्शिनो लक्षण सप्रज्ञातयोग वक्ष्यमाणमुक्तेश्च कारणभूतमाह—

तदा विवेकनिम्न कैवल्यप्राग्भार चित्तम् । कैवल्य प्राग्भारो यस्य तत्कैवल्यप्राग्भारम्, कैवल्याभिमुखमिति यावत् ।

व्याचष्टे—तदानीमिति । तदानीं विशेषदर्शनावस्थाया स्वर्गादिवैराग्य वशात् चित्तमन्यथा भवतीत्यनेनान्वय । विषयप्राग्भार विषयाभिमुखम्, अज्ञाननिम्नमज्ञानमार्गसञ्चारि । एवमुत्तरत्र ॥२६ ॥

तच्छिद्रेषु प्रत्ययान्तराणि सस्कारेभ्य ॥ २७ ॥

प्रत्ययविवेकनिम्नस्य सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिमात्रप्रवाहिणश्चित्तस्य तच्छिद्रेषु प्रत्ययान्तराण्यस्मीति वा जानामीति वा न जानामीति वा । कुत ? क्षीयमाणबीजेभ्य पूर्वसस्कारेभ्य इति ॥ २७ ॥

तत्त्ववैशारदी

स्यादेतत्—विशेषदर्शन चेद्विवेकनिष्ठ न जातु चित्त व्युत्थित स्यात् । दृश्यते चास्य भिक्षामटतो व्युत्थितमित्यत आह—तच्छिद्रेषु प्रत्ययान्तराणि संस्कारेभ्य ।

प्रत्ययेति । प्रतीयते येन स प्रत्ययश्चित्तसत्त्वम् । तस्माद्विवेकश्चिते । तेन निम्नस्य । जानामीति ज्ञानान्मोहो विविच्य दर्शित । न जानामीति मोह । तन्मूलावहङ्कारममकारावहमस्मीति वा ममेति वा दर्शितौ । क्षीयमाणानि च तानि बीजानि चेति समास । पूर्वसस्कारेभ्यो व्युत्थानसस्कारेभ्य ॥ २७ ॥

योगवार्त्तिकम्

न चानेन कोमलकण्टकवद् उत्पन्नमात्रेण विशेषदर्शनेनैव कृतकृत्यता

भवति, पूर्वसंस्कारवशाद् अन्तराऽन्तरा मोहाख्याना भवद्‌सबीजवृत्तीना मनुवृत्तेरित्याह —

तच्छिद्रेषु प्रत्ययाऽन्तराणि संस्कारेभ्य ।

व्याचष्टे—विवेकेति । विवेकप्रत्ययनिम्नस्येत्यस्य विवरण सत्त्वेत्यादि । सत्त्वपुरुषान्यतामात्रेण प्रवहणशीलस्येत्यर्थ । तच्छिद्रेषु स्थानेषु अविद्यारूपाणा प्रत्ययानम्माकारा अस्मिताऽऽद्याश्च प्रदर्शिता । अस्मीति देवमनुष्यादिरूपोऽस्मीत्यर्थ, केवलास्मितायाः सम्प्रज्ञातयोगेऽपि सत्त्वात् । क्षीयमाणेभ्यो बीजेभ्य क्षीयमाणबीजेभ्य, एतस्य विशेष्य पूर्वसंस्कारेभ्य इति ॥ २७ ॥

हानमेषा क्लेशवदुक्तम् ॥ २८ ॥

यथा क्लेशा दग्धबीजभावा न प्ररोहसमर्था भवन्ति, तथा ज्ञानाग्निना दग्धबीजभाव पूर्वसंस्कारो न प्रत्ययप्रसूर्भवति । ज्ञानसंस्कारास्तु चित्ताधिकारसमाप्तिमनुशेरत इति न चिन्त्यन्ते । २८ ॥

तत्त्ववैशारदी

स्यादेतत्—सत्यपि विवेकविज्ञाने व्युत्थानसंस्कारा यदि प्रत्ययान्तराणि प्रसुवते कस्तर्हि हानहेतुरेतेषा यत प्रत्ययान्तराणि न पुन प्रसुवीरन्नित्यत आह—हानमेषा क्लेशवदुक्तम् । अपरिपक्वविवेकज्ञानस्याक्षीयमाणा व्युत्थानसंस्कारा प्रत्ययान्तर प्रसुवते न तु परिपक्वविवेकज्ञानस्य क्षीणा प्रत्ययान्तराणि प्रसोतुमर्हन्ति । यथा विवेकच्छिद्रसमुत्पन्ना अपि क्लेशा न संस्कारान्तर प्रसुवते । तत्कस्य हेतो ? तदेते क्लेशा विवेकज्ञानवह्निदग्धबीजभावा इति । एव व्युत्थानसंस्कारा अपीति । अथ व्युत्थानसंस्कारा विवेकज्ञानसंस्कारैर्निरोद्धव्या । विवेकसंस्काराश्च निरोधसंस्कारै । निरोधसंस्काराणां त्वबाध्यविषयत्व दर्शितम् । निरोधोपाय प्रायश्चिन्तनीय इत्यत आह-ज्ञानसंस्कारास्त्विति । परवैराग्यसंस्कारा इत्यर्थ ॥ २८ ॥

योगवार्त्तिकम्

ननु ज्ञाने जातेऽपि चेत् पूर्वसंस्कारवशाद्व्युत्थानदशायां कदाचिदविद्योदय कथ तर्हि सम्प्रज्ञातप्रवाहेणाप्यविद्यानिवृत्ति स्यात् ? तत्राह—

हानमेषा क्लेशवदुक्तम् । एषा संस्काराणा हान दाह स्वकार्यासामर्थ्य क्लेशानामिवोक्त पूर्वाचार्यैरित्यर्थ । ध्यानहेयास्तद्वृत्तय, ते प्रतिप्रसवहेया सूक्ष्मा इति सूत्राभ्या यथा स्थूलसूक्ष्मक्लेशानां तत्त्वज्ञानचित्तलयाभ्या दाहनाशौ प्रोक्तौ तथा तत्संस्काराणामपीति फलितार्थ ।

एतदेव व्याचष्टे—यथेति । यथा सम्प्रज्ञातयोगिनो व्युत्थानदशायां पूर्वसंस्कारजा क्लेशा अविद्याऽऽदिवृत्तयो दग्धबीजतुल्या सन्तो न संस्कार जनयन्ति तथा पूर्वसंस्कारा अपि सम्प्रज्ञातपरंपराजनितेन निष्ठारूपेणज्ञाना ग्निना दग्धबीजतुल्या सन्त प्रत्यय न प्रसुवत इत्यर्थ । पूर्वसंस्कार प्राचीन क्लेशसंस्कार । ज्ञानकाले ज्ञानसंस्कारेण प्रतिबन्धात्संस्कारो नोत्पद्यत इत्याशयेन पूर्वपदम् । अत्र ज्ञाननाशोऽपि क्लेशवदुपलक्षित इति । न चैकदा चेद् दृष्ट मम जन्म मरण दु खादिक नास्तीति तर्हि कदा चिदन्तराऽन्तरा मोहेऽपि तद्धानार्थं प्रवृत्तिर्नोपपद्यते, मोहस्यापि चित्तधर्मताया पूर्वं निश्चितत्वादिति चेत् ? न, चितस्य मोहसत्त्वे पुनश्चित्तस्य भवदु खो त्पत्त्या पुरुषस्य दु खभोग स्यादित्याशयेनैव ज्ञानिभिरपि चितस्यात्यन्ततो मोहनिवृत्त्यर्थं यतनात् । भोगश्च चिन्मात्रस्यैवेत्यसकृदावेदितमिति । ननु संस्कारत्वाविशेषात्तत्त्वज्ञानसंस्कारा अपि किं असम्प्रज्ञातनिष्ठया नश्यन्ति ? नेत्याह—ज्ञानसंस्कारास्त्विति । अविरुद्धत्वादिति शेषः । तर्हि कथं तेषा नाश स्यादिति ? तत्राह—इति न चिन्त्यन्त इति । अधिकारसमाप्तौ चित्तेन सहैव तेषां नाशात्तत्साधनचिन्ता नास्तीत्यर्थ आशुमुमुक्षूणा त्वसम्प्रज्ञातेनापि तन्नाशश्चिन्तित इति भाव ॥ २८ ॥

प्रसंख्यानेऽप्यकुसीदस्य सर्वथा विवेकख्यातेर्धर्ममेघ समाधि ॥ २९ ॥

यदाय ब्राह्मण प्रसंख्यानेऽप्यकुसीदस्ततोऽपि न किञ्चित्प्रार्थयते । तत्रापि विरक्तस्य सर्वथा विवेकख्यातिरेव भवतीति संस्कारबीजक्षया न्नास्य प्रत्ययान्तराण्युत्पद्यन्ते । तदास्य धर्ममेघो नाम समाधिर्भवति ॥ २९ ॥

तत्त्ववैशारदी

त्देव सूत्रकारो व्युत्थाननिरोधोपाय प्रसंख्याननिरोधोपायमाह—प्रसंख्यानेऽप्यकुसीदस्य सर्वथा विवेकख्यातेर्धर्ममेघ समाधि । ततः प्रसंख्यानान्न किञ्चित्सर्वभावाधिष्ठातृत्वादि प्रार्थयते । प्रत्युत तत्रापि क्लिश्नाति परिणामित्वदोषदर्शनेन विरक्तः सर्वथा विवेकख्यातिरेव भवति ।

एतदेव विवृणोति—तत्रापीति । यदा व्युत्थानप्रत्यया भवेयुस्तदा नाय ब्राह्मण सर्वथा विवेकख्याति । यतस्तस्य न प्रत्ययान्तराणि भवन्ति तत सर्वथा विवेकख्यातिरिति । तदास्य धर्ममेघ समाधिर्भवति । एतदुक्त भवति—प्रसंख्याने विरक्तस्तन्निरोधमिच्छन्धर्ममेघ समाधिमुपासीत । तदु

पासने च सर्वथा विवेकख्यातिर्भवति। तथा च त निरोद्धु पारय-तीति ॥ २९ ॥

योगवार्त्तिकम्

उक्तस्य संस्कारहानस्य प्रकारमाह सूत्रद्वयेन—

प्रसंख्यानेऽप्यकुसीदस्य सर्वथा विवेकख्यातेर्धर्ममेघ समाधि। प्रसंख्यान विवेकसाक्षात्कार, तत्रापि योऽकुसीद कुसीवलवत् सर्वभावा-धिष्ठातृत्वादिरूपां सिद्धिं न प्रार्थयते तस्य योगविघ्नाभावेन सर्वथा निरन्तर विवेकख्यात्युदयाद् धर्ममेघनाम्नी सम्प्रज्ञातयोगस्य पराकाष्ठा भवतीत्यर्थ।

तदेतद्व्याचष्टे—यदेति। तत्रापि तत्फलेऽपि। सर्वथाशब्दार्थमाह—संस्कारेति। संस्काररूपस्य बीजस्य क्रमेण क्षयाद्धाहाद्धीयमानाद्धेतो प्रत्यया न्तराणि अविद्याऽन्तराणि यदा न जायन्ते तदा धर्ममेघसमाधिरित्यर्थ। क्लेशकर्मादीना नि शेषेणोन्मूलक धर्मं मेहति वर्षतीति धर्ममेघ ॥ २९ ॥

तत क्लेशकर्मनिवृत्ति ॥ ३० ॥

तल्लाभादविद्यादय क्लेशा समूलकाष कषिता भवन्ति। कुशला-कुशलाश्च कर्माशया समूलघात हता भवन्ति। क्लेशकर्मनिवृत्तौ जीवन्नेव विद्वान्विमुक्तो भवति। कस्मात्? यस्माद्विपर्ययो भवस्य कारणम्। न हि क्षीणविपर्यय कश्चित्केनचित्क्वचिज्जातो दृश्यत इति ॥ ३० ॥

तत्त्ववैशारदी

तस्य च प्रयोजनमाह—तत क्लेशकर्मनिवृत्ति।

कस्मात्पुनर्जीवन्नेव विद्वान्विमुक्तो भवति? उत्तरम्—यस्मादिति क्लेशकर्मवासनेद्ध किल कर्माशयो जात्यादिनिदानम्। न चासति निदाने निदानी भवितुमर्हति। यथाहात्र भगवानक्षपाद —वीतरागजन्मादर्शनात् इति ॥ ३० ॥

योगवार्त्तिकम्

अस्य समाधेर्धर्मद्वारकफल द्वितीयमोद्धमाह—

तत क्लेशकर्मनिवृत्ति। दाह समाप्ति।

व्याचष्टे—तल्लाभादिति। समूलकाषमिति। मूल क्लेशसंस्कारास्तै सह क्लेशा अभिनिवेशान्ताश्छिन्ना भवन्ति, अत एव कर्माशयाश्च प्रारब्धातिरिक्ता क्लेशाख्यमूलेन सह हता स्युरतो न पुनरुत्पद्यन्त इत्यर्थ।

ननु दुःखात्यन्तनिवृत्तिरेव मोक्षः, जीवतश्चावश्य दुःखम्, न ह वै सशरीरस्य प्रियाप्रिययोरहृतिरस्ति इति श्रुते, तत्कथं जीवन्मुक्तिरित्याशयेन पृच्छति — कस्मादिति। उत्तरम्—यस्मादिति। तथा च दुःखनिदानात्यन्तोच्छेदाय गौणमुक्तित्वमिति भाव। अत्र प्रमाणमनुपलब्धिमाह—न हीति। तदुक्त गोतमाचार्यै – वीतरागजन्मादशनात् इति। अयमपि मोक्ष पञ्चशिखाचार्यैरुक्त — द्वितीयो रागसक्षयादिति। अत्र जीवन्मुक्तत्य सवासनक्लेशात्यन्तदाहनिश्चयाद् आधुनिकवेदान्तिनामविद्याक्लेशस्वीकारोऽविद्यामूलक एवेति स्मर्तव्यम् ॥३०॥

तदा सर्वावरणमलापेतस्य ज्ञानस्यानन्त्याज्ज्ञेयमल्पम् ॥३१॥

सर्वैः क्लेशकर्मावरणैर्विमुक्तस्य ज्ञानस्यानन्त्य भवति। आवरकेण तमसाभिभूतमावृतमनन्त ज्ञानसत्त्व क्वचिदेव रजसा प्रवर्तितमुद्घाटित ग्रहणसमर्थ भवति। तत्र यदा सर्वैरावरणमलैरपगत भवति तदाभवत्यस्यानन्त्यम्। ज्ञानस्यानन्त्याज्ज्ञेयमल्प सपद्यते, यथा— आकाशे खद्योत। यत्रेदमुक्तम्—

अन्धो मणिमविध्यत्तमनङ्गुलिरावयत्।
अग्रीवस्त प्रत्यमुञ्चत्तमजिह्वोऽभ्यपूजयत् ॥इति॥ ३१ ॥

तत्त्ववैशारदी

अत्रैव धर्ममेघे सति कीदृश चित्तमित्यत आह–तदा सर्वावरणमलापेतस्य ज्ञानस्यानन्त्याज्ज्ञेयमल्पम्। आव्रियते चित्तसत्त्वमेभिरित्यावरणानि मला क्लेशकर्माणि। सर्वे च त आवरणमलाश्चेति सर्वावरणमला। तेभ्योऽपेतस्य चित्तसत्त्वस्य ज्ञानस्य ज्ञायतेऽनेनेत्यनया व्युत्पत्त्या, आनन्त्यादपरिमेयत्वाज्ज्ञेयमल्पम्। यथा हि शरदि घनपटलमुक्तस्य चण्डार्चिष परित प्रद्योतमानस्य प्रकाशानन्त्यात्प्रकाश्या घटादयोऽल्पा प्रकाशन्त एवमपगतरजस्तमसश्चित्तसत्त्वस्य प्रकाशानन्त्यादल्प प्रकाश्यमिति।

तदेतदाह–सर्वैरिति। एतदेव व्यतिरेकमुखेन स्फोरयति–आवरकेण तमसाभिभूतमिति। क्रियाशीलेन रजसा प्रवर्तितमत एवोद्घाटितम्। प्रदेशादपनीत तम इत्यर्थ। अत एव सर्वान्धर्माञ्ज्ञेयान्मेहति वर्षति प्रकाशनेनेति धर्ममेघ इत्युच्यते। नन्वयमस्तु धर्ममेघः समाधि सवासनक्लेशकर्माशयप्रशमहेतु, अथ सत्यप्यस्मिन्कस्मान्न जायते पुनर्जन्तुरित्यत आह— यत्रेदमुक्तमिति। कारणसमुच्छेदादपि चेत्कार्यं क्रियते हन्त भो मणिवेधादयोऽन्धादिभ्यो भवेयु प्रत्यक्षाः। तथा चानुपपन्नार्थतायामाम्नायको

लौकिक उपपन्नार्थ स्याद्–अविध्यदन्धो मणिमिति । आवयद् ग्रथितवान्। प्रत्यमुञ्चत्पिनद्धवान् । अभ्यपूजयत्स्तुतवानिति ॥ ३१ ॥

योगवार्त्तिकम्

इदानीं जीवन्मुक्तस्य परममुक्तिप्रकारमाह सूत्रद्वयेन—

तदा सर्वावरणमलापेतस्य ज्ञानस्यानन्त्याज् ज्ञेयमल्पम् । तदा तस्या जीवन्मुक्तावस्थाया क्लेशकर्माख्योर्ज्ञानावरकमलयोरपगमेन हेतुना ज्ञानस्य सत्त्वप्रकाशस्यानन्त्याद्दिति विभुत्वात् ज्ञेय प्रकाश्यमल्प तदपेक्षया भवतीत्यर्थ । यदि हि पञ्चविंशतितत्त्वातिरिक्तमन्यदपि वस्तु तिष्ठेत् तदा तदपि प्रकाश्येत, ज्ञेयस्यैव त्वल्पतयाऽन्यन्न प्रकाश्यते न तु सत्त्वस्याल्पत येति भाव ।

तदेतद्व्याचष्टे–सर्वैरिति । अनन्त स्वभावतो व्यापकम्, ज्ञान सत्त्वमिति भूतसत्त्वव्यावृत्तनायोक्तम् प्रवर्तितमिति । अस्य विवरणम्–उद्घाटितमिति । शेष भाष्यं सुगमम् । अत्र तमोऽभिभवनानन्तरमेव वृत्त्युत्पत्तिवचनाद् वृत्तेस्तमोनाशकत्वमाधुनिकवेदान्तिनामपसिद्धा न्त इति स्मर्तव्यम् । एता दृश सर्वज्ञत्व लोकेऽनीवाश्चर्यमन्धमणिवेधादिवद्दिति बौद्धोपहासमुखेन दर्शयति—यत्रेदमिति । यत्र क्षुद्राणामपि जीवाना योगबलादेतादृशसार्वज्ञ्ये बौद्धैरिद दृष्टान्तजातमसम्भवदर्शनायोक्तमुपहसद्भिरित्यर्थ । किं तत् ? तदाह– अन्ध इत्यादि । अविध्यत्सच्छिद्रमकरोत्, त मणिमङ्गुलिहीनम आवयद् ग्रथितवान्, त मणिं ग्रीवाशून्य प्रत्यमुञ्चत्, कण्ठाभरणमकरोत् , तत् कण्ठाभरणं जिह्वाशून्य स्तुतवानित्यर्थ । दृष्टान्तचतुष्टयस्यायमाशय –अनाद्यविद्यामूढचित्तै साङ्ख्याद्यभिमतसूक्ष्मार्थानामवधारणरूप वेधनमेवादावशक्य ततश्च तस्य सूक्ष्मार्थस्याविरलवृत्तिसत्ता च, सूत्रेण ग्रथनमप्यशक्यम, ततोऽपि सर्वथा विवेकख्यातिरतीवाशक्या, ततश्च तादृशचित्तस्य परिपूर्णज्ञानत्वेन स्तुतिर प्यशक्येति । आस्तिकैस्तु श्रुतिस्मृतिप्रामाण्यनैतत्सर्व श्रद्धेयमिति भाव ॥३१॥

तत कृतार्थाना परिणामक्रमपरिसमाप्तिर्गुणानाम् ॥ ३२ ॥

तस्य धर्ममेघस्योदयात्कृतार्थाना गुणाना परिणामक्रम परिस माप्यते । न हि कृतभोगापवर्गा परिसमाप्तक्रमा क्षणमप्यवस्थातु- मुत्सहन्ते ॥ ३२ ॥

तत्त्ववैशारदी

ननु धर्ममेघस्य परा काष्ठा ज्ञानप्रसादमात्र पर वैराग्य समूलघातमपहन्तु

व्युत्थानसमाधिसंस्कारान्सक्लेशकर्माशयान्, गुणास्तु स्वत एव विकारकरण शीला कस्मात्तादृशमपि पुरुष प्रति देहेन्द्रियादि नारभन्त इत्यत आह— तत कृतार्थाना परिणामक्रमसमाप्तिगु णानाम्। शीलमिद गुणानां यदमी य प्रति कृतार्थास्त प्रति न प्रवर्तन्त इति भाव ॥३२॥

योगवार्त्तिकम्

यथोक्तसार्वज्ञ्यात् परवैराग्योदयेनासम्प्रज्ञातपरम्पराजन्य प्रारब्धभोगस मातिजन्य वा तृतीय मुख्यमोक्षमाह--

तत कृतार्थानां परिणामक्रमसमाप्तिगु णानाम् ततो धर्ममेघोदयात् क्लेशकर्मनिवृत्त्या ज्ञानस्यानन्त्ये सति परवैराग्येण पुरुषार्थसमाप्त्या कृतार्थान् पुरुषान् प्रति गुणानां सत्त्वादीना परिणामक्रम समाप्यते, कृतार्थपुरुषाणां भोगौपयिक परिणाम पुनर्न भवतीत्यर्थ । क्रमश्चाविरलधारेत्युत्तरसूत्रेण व्याख्यास्यते ।

तत्र इतिपद व्याचष्टे—**तस्य धर्ममेघस्योदयादिति । कृतार्थानामिति** पुरुषाणामिति शेष । तथा च कृतार्थपुरुषस्वामिको गुणाना परिणामक्रम समाप्यत इत्यर्थः न तु गुणानामखिलस्य परिणामक्रमस्य समाप्तिरत्रोक्ता **कृतार्थं प्रति नष्टमप्यनष्टमित्युत्तरसूत्रादिति । समाप्तौ हेतुमाह —न हीति ।** नहि सत्त्वादयो गुणा कृतभोगापवर्गा अत एव समाप्तक्रमा त पुरुष प्रति क्षणमप्यवस्थातु समर्था, स्थितिहेतुपुरुषार्थाभावादिति । यदि च सूत्रभा ष्ययोर्गुणशब्देनात्र बुद्ध्यादय एव पुरुषोपकरणान्युच्यन्ते तदा यथाश्रुतमेव व्याख्येयम् । अत्राचेतनाना चेतनार्थतया चैतन्याधीनत्वा **वेदान्तिभिरुच्य** माना सिद्धेति स्मर्तव्यम् । इयमपि तृतीया मुक्ति **पञ्चशिखाचार्यैरुक्ता-कृच्छ्र क्षयात् तृतीयस्तु व्याख्यात मोक्षलक्षणमिति** । अतएव **तत्त्वसमाससूत्रम्- त्रिविधो मोक्ष इति ।** इदमत्रावधेयम्—यदेताभ्या सूत्राभ्या ज्ञानस्यानन्त्या त्सार्वज्ञ्याख्यान् मोक्ष उच्यत इद मुख्यकल्पाभिप्रायेणोक्तम् वैराग्यादेव सुखेन मोक्षसिद्धे, न तु सार्वज्ञ्यादिक विना मोक्षो न भवतीत्याशयेन, यतः **सत्त्व पुरुषयो शुद्धिसाम्ये कैवल्यमिति** सूत्रे भाष्यकृता—**ईश्वरस्यानीश्वरस्य प्राप्तविवेकज्ञानस्येतरस्य** वेत्यनेनासर्वज्ञस्याप्यभिमाननिवृत्तिमात्रादेव मोक्ष उक्त इति । तथा चोक्त **विवेकख्यातिरविप्लवा हानोपाय** इति, **सति मूले तद्विपाको जात्यायुर्भोगा** इति च । ससारबीज ह्यनात्मन्यात्मरूपाऽ विद्या, रागद्वेषधर्माधर्मतद्विपाकादिहेतुत्वात् सा चेद्विवेकख्यात्या नाशिता तर्हि तत एव ससारोच्छेदे सार्वज्ञ्याद्यपेक्षा नास्तीति । तथा च **विष्णुपुराणम्—**

> अनात्मन्यात्मबुद्धिर्याऽनर्थे स्वमिति या मति ।
> अविद्यातरुसंसूतिबीजमेतद् द्विधा स्थितम् ॥ ३२ ॥

अथ कोऽयं क्रमो नामेति ?

क्षणप्रतियोगी परिणामापरान्तनिर्ग्राह्य क्रम ॥ ३३ ॥

क्षणानन्तर्यात्मा परिणामस्यापरान्तेनावसानेन गृह्यते क्रम । न ह्यननुभूतक्रमक्षणा नवस्य पुराणता वस्त्रस्यान्ते भवति। नित्येषु च क्रमो दृष्ट ।

द्वयी चेय नित्यता—कूटस्थनित्यता परिणामिनित्यता च। तत्र कूटस्थनित्यता पुरुषस्य। परिणामिनित्यता गुणानाम्। यस्मिन्परिणम्यमाने तत्त्व न विहन्यते तन्नित्यम्। उभयस्य च तत्त्वानभिघातान्नित्यत्वम्। तत्र गुणधर्मेषु बुद्ध्यादिषु परिणामापरान्तनिर्ग्राह्य क्रमो लब्धपर्यवसान नित्येषु धर्मिषु गुणेष्वलब्धपर्यवसान। कूटस्थनित्येषु मुक्तपुरुषेषु स्वरूपास्तिता क्रमेणैवानुभूयत इति तत्राप्यलब्धपर्यवसान शब्दपृष्ठेनास्तिक्रियामुपादाय कल्पित इति।

अथास्य संसारस्य स्थित्या गत्या च गुणेषु वर्तमानस्यास्ति क्रम समाप्तिर्न वेति ? अवचनीयमेतत्। कथम् ! अस्ति प्रश्न एकान्तवचनीय—सर्वो जातो मरिष्यति इति। ॐ भो इति।

अथ सर्वो मृत्वा जनिष्यत इति ? विभज्य वचनीयमेतत्। प्रत्युदितख्याति क्षीणतृष्ण कुशलो न जनिष्यत इतरस्तु जनिष्यते। तथा मनुष्यजाति श्रेयसी न वा श्रेयसीत्येव परिपृष्टे विभज्य वचनीय प्रश्न पशूनधिकृत्य श्रेयसी देवानृषींश्चाधिकृत्य नेति। अय त्ववचनीय प्रश्न संसारोऽयमन्तवानथानन्त इति। कुशलस्यास्ति ससारक्रमपरिसमाप्तिर्नेतरस्येत्यन्यतरावधारणेऽदोष। तस्माद्व्याकरणीय एवाय प्रश्न इति ॥ ३३ ॥

तत्त्ववैशारदी

अत्रान्तरे परिणामक्रम पृच्छति—अथ कोऽयमिति। क्षणप्रतियोगी परिणामापरान्तनिर्ग्राह्य क्रम। परिणामक्रम क्षणप्रतियोगी, क्षण प्रतिसबन्धी यस्य स तथोक्त, क्षणप्रचयाश्रय इत्यथ। न जातु क्रम क्रमवन्तमन्तरेण शक्यो निरूपयितुम्। न चैकस्यैव क्षणस्य क्रम। तस्मात्क्षणप्रचयाश्रय परिशिष्यते।

तदिदमाह—क्षणानन्तर्यात्मेति। परिणामक्रमे प्रमाणमाह—परिणामस्येति। नवस्य हि वस्त्रस्य प्रयत्नसरक्षितस्यापि चिरेण पुराणता दृश्यते। सोऽय परिणामस्यापरान्त पर्यवसानम्। तेन हि परिणामस्य क्रम। तत

प्रागपि पुराणताया सूक्ष्मतमसूक्ष्मतरसूक्ष्मस्थूलस्थूलतरस्थूलतमत्वादीनां पौर्वापर्यमनुमीयते । एतदेव व्यतिरेकमुखेन दर्शयति—**न हीति** । अननुभूतोऽप्राप्तक्रमलक्षणो यया सा तथोक्ता । नन्वेष क्रमः प्रधानस्य न सम्भवति, तस्य नित्यत्वादित्यत आह—**नित्येषु चेति** । बहुवचनेन सर्वनित्यव्यापितां क्रमस्य प्रतिजानीते ।

तत्र नित्यानां प्रकारभेदं दर्शयित्वा नित्यव्यापितां क्रमस्योपपादयति—**द्वयीति** । ननु कूटस्थं स्वभावादप्रच्युतमस्तु नित्यम् परिणामि सदैव स्वरूपाच्च्यवमानं कथं नित्यमित्यत आह—**यस्मिन्निति** । धर्मलक्षणावस्थानामुदयव्ययधर्मत्वम्, धर्मिणस्तु तत्त्वादविघात एवेति । अथ किं परिणामापरान्तनिर्ग्राह्यता सर्वक्रमस्य ? नेत्याह—**तत्र गुणधर्मेषु बुद्ध्यादिष्विति** । यतो लब्धपर्यवसानो धर्माणां विनाशात् । प्रधानस्य तु परिणामक्रमो न लब्धपर्यवसानः । ननु प्रधानस्य धर्मरूपेण परिणामादस्तु परिणामक्रमः, पुरुषस्य त्वपरिणामिनः कुतः परिणामक्रम इत्यत आह—**कूटस्थेति** । तत्र बद्धानां चित्तव्यतिरेकाभिमानात्तत्परिणामेन परिणामाध्यासः मुक्तानां चास्तिक्रियामुपादाय वास्तवोऽपि परिणामो मोहकल्पितः, शब्दस्य पुरःसरतया तत्पृष्ठो विकल्पोऽस्तिक्रियामुपादत्त इति ।

गुणेष्वलब्धपर्यवसानः परिणामक्रम इत्युक्तम् । तदसहमानः पृच्छति—**अथेति** । **स्थित्येति** महाप्रलयावस्थायाम् । **गत्येति** सृष्टौ । एतदुक्तं भवति-यद्यानन्त्यान्न परिणामसमाप्तिः संसारस्य, हन्त भो कथं महाप्रलयसमये सर्वेषामात्मनां सहसा समुच्छिद्येत, कथं च सृष्ट्यादौ सहसोत्पद्येत संसारः ? तस्मादेकैकस्यात्मनो मुक्तिक्रमेण सर्वेषां विमोक्षादुच्छेदः सर्वेषां संसारस्य क्रमेणेति प्रधानपरिणामक्रमपरिसमाप्तिः । एवं च प्रधानस्याप्यनित्यत्वप्रसङ्गः । न चापूर्वसत्त्वप्रादुर्भाव इष्यते येनानन्त्यं स्यात्, तथा सत्यनादित्वव्याहते सकलशास्त्रार्थभङ्गप्रसङ्ग इति भावः । उत्तरमाह—**अवचनीयमनुरेतदिमेतत्** । एकान्तत एव तस्यावचनीयतां दर्शयितुमेकान्तवचनीयं प्रश्नं दर्शयति—**अस्ति प्रश्न इति** । सर्वो जातो मरिष्यतीति प्रश्नः । उत्तरम्—**ॐ भो इति** । सत्यं भो इत्यर्थः ।

अविभज्य वचनीयमुक्त्वा प्रविभज्य वचनीयं प्रश्नमाह—**अथ सर्व इति** । विभज्य वचनीयतामाह—**विभज्येति** । विभज्य वचनीयमेव प्रश्नान्तरं विस्पष्टार्थमाह—**तथा मनुष्येति** । **अयम् त्ववचनीय** एकान्ततः । न हि सामान्येन कुशलाकुशलपुरुषसंसारस्यान्तवत्त्वमनन्तवत्त्वं वा शक्यमेकान्ततो वक्तुम्, यथा प्राणभृन्मात्रस्य श्रेयस्त्वमश्रेयस्त्वं वा नैकान्ततः शक्यं

मवधारयितुम्। यथा जातमात्रस्य मरणमेकान्त। विभज्य पुन शक्याव धारणमित्याह—कुशलस्येति। अयमभिसन्धि—क्रमेण मोक्षे सर्वेषां मोक्षात्संसारोच्छेद इत्यनुमानम्। तच्चागमसिद्धमोक्षाश्रयम्। तथा चाभ्युपगतमोक्ष प्रतिपादकागमप्रमाणभाव कथं तमेवागम प्रधानविकारनित्यतायामप्रमाणी-कुर्यात्। तस्मादागमबाधितविषयमेतदनुमान न प्रमाणम्। श्रूयते हि श्रुति-स्मृतीतिहासपुराणेषु सर्गप्रतिसर्गपरम्पराया अनादित्वमनन्तत्व चेति। अपि च सर्वषामेवात्मना ससारस्य न तावद्युगपदुच्छेद सभवी। न हि पण्डितरूपाणामप्यनेकजन्मपरम्पराभ्यासपरिश्रमसाध्या विवेकख्यातिप्रतिष्ठा, किं पुन प्राणभृन्मात्रस्य स्थावरजङ्गमादेरेकदाऽकस्माद्भवितुमर्हति। न च कारणायौगपद्य युज्यते। क्रमेण तु विवेकख्यातावसख्येयानां क्रमेण मुक्तौ न ससारोच्छेदोऽनन्तत्वाज्जन्तूनामसख्येयत्वादिति सर्वमवदातम्॥ ३३॥

योगवार्त्तिकम्

ननु परिणामसमाप्तिरिति वक्तव्ये क्रमशब्द परिणामानां प्रतिक्षणमुत्पादविनाशकथनेन वैराग्योत्पादनाय प्रयुक्त, स चायमर्थ कथम्, क्रमशब्दस्य पौर्वापर्यमात्रवाचित्वादित्याशयेन क्रमशब्दार्थं पृच्छति—अथेति। अयमेतत्त्वीय। अत्र प्रत्युत्तर सूत्रम्—

क्षणप्रतियोगी परिणामापरान्तनिर्ग्राह्य क्रम। क्षणप्रतियोगी क्षणस्यावसरस्य विरोधी क्षणेनाप्यनन्तरित इति यावत्। एवंरूपोऽत्र क्रमो विवक्षितो न तु पौर्वापर्यमात्रमिति विशेष्यदलार्थ। परिणामश्च पूर्वधर्मापाये धर्मान्तरोत्पत्तिरित्युक्तमेव। ईदृशे च क्रमे प्रमाणप्रदर्शनपर परिणामापरान्तनिर्ग्राह्य इति विशेषणम।

भाष्यकारस्तु क्षणप्रतियोगीत्यस्य पर्यवसितार्थमाह—क्षणानन्तर्यात्मेति। क्रम इत्युत्तरेणान्वय। क्षणानन्तर्यात्मा क्षणानन्तर्यधर्मक, आनन्तर्यं चाव्यवधान क्रमस्तु पूर्वापरीभाव। तथा च क्षणाव्यवहितपरिणाम धारा पूर्वसूत्रे परिणामक्रमशब्दार्थ। अनवच्छिन्नधाराया प्रमाण प्रदर्शक सूत्रावयव व्याचष्टे—परिणामस्येति। पूर्वान्तापेक्षया वस्त्रादिरूपस्य परिणामस्यापरान्तेन चरमावस्थयाऽनवच्छिन्नपरिणामधाराऽनुमीयत इत्यर्थ। अत्र युक्तिमाह—न हीति। अननुभूतोऽप्राप्तो यथोक्तक्रमो यैरेवम्भूता क्षणा यस्या साऽननुभूतक्रमक्षणा पुराणता। तथा च वस्त्रस्यान्तकाले दृश्यमाना पुराणता न ह्यननुभूतक्रमक्षणा सम्भवतीत्यर्थ। अत पुराणताया सूक्ष्मतम-सूक्ष्मतरसूक्ष्मस्थूलादिरूपै परिणामक्षणेऽप्यविरल क्रमोऽनुमीयत इति। नन्वपरान्तेनानित्येष्वेव क्रम सिद्धो न तु प्रधानेऽपि, तस्य चरमावस्थाया

योऽविभज्य वचनीय प्रश्न', अस्य च ओम् इति प्रतिवचनम्, सत्य भो इत्यर्थ'। ओ भो इति पाठस्तु समीचीन'।

अविभज्यवचनीय प्रश्न प्रदर्श्य विभज्यवचनीय प्रश्नान्तर प्रदर्शयति—**अथ सर्वो मृत्वा जनिष्यत इति**। विभागेन वचन प्रत्युत्तर दर्शयति—**प्रत्युदितेति**। विभज्यवचनीयप्रश्न लौकिकमपि दर्शयति—**तथा मनुष्येति**। उक्तप्रश्नस्तु यथाश्रुत एकान्तत एवावचनीय इत्याह—**अय त्विति**। अयमित्युक्त विशिष्याह—**ससार इति**। अवचनीयत्वमेवोपपादयति—**कुशलस्येत्यादिना-दोष इत्यन्तेन**। कुशलस्य कुशले गुणकृतस्य ससारक्रमस्य समाप्तिरस्ति नेतरस्मिन्नित्यतो गुणसृष्टिप्रलयप्रवाहोच्छेदानुच्छेदान्यतरावधारणे दोष, आद्ये बाधोऽन्त्ये कस्यापि मुक्तिर्नास्तीति शिष्यमोहापत्तिरित्यर्थ। अस्यापि प्रश्नस्य विकल्प्योत्तर देयमित्याह—**तस्मादिति**। तस्मादुत्तरदानार्थमादौ विकल्पेन व्याख्येयोऽय प्रश्न इत्यर्थ। तद्यथा—यदि च गुणानां सृष्ट्याद्युच्छेद पृच्छ्यते तदा नास्तीत्येव वक्तव्यम्,

> अनादिर्भगवान् कालो नान्तोऽस्य द्विज! विद्यते।
> अव्युच्छिन्ना यतस्त्वेते सर्गस्थित्यन्तसयमा ॥

इत्यादिवाक्यशतेभ्य सृष्टिप्रवाहस्यानादित्ववदनन्तत्वस्यापि सिद्धे शुष्कतर्कस्याप्रयोजकत्वात्, अन्यथा ससारइत्वदृष्टस्य सर्गस्यैव सादित्वात्ससारस्यानादित्वमपि तर्कविरोधेन न सिध्येत्। भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिरिति श्रुतिश्च मायाऽऽख्यप्रकृते प्रलये व्यापारोपरमाख्यां निवृत्तिमेव वदति। एतेन सर्वमुक्तिरप्रामाणिकीति सिद्धम् ॥ ३३ ॥

गुणाधिकारक्रमसमाप्तौ कैवल्यमुक्तम्। तत्स्वरूपमवधार्यते—

पुरुषार्थशून्याना गुणाना प्रतिप्रसव कैवल्य

स्वरूपप्रतिष्ठा वा चितिशक्तिरिति ॥ ३४ ॥

कृतभोगापवर्गाणा पुरुषार्थशून्याना य प्रतिप्रसव कार्यकारणात्मकानां गुणानां तत्कैवल्यम्, स्वरूपप्रतिष्ठा पुनर्बुद्धिसत्त्वानभिसम्बन्धात्पुरुषस्य चितिशक्तिरेव केवला, तस्या सदा तथैवावस्थान कैवल्यमिति ॥ ३४ ॥

इति श्रीपातञ्जले साख्यप्रवचने योगशास्त्रे व्यासभाष्ये

कैवल्यपादश्चतुर्थ ॥ ४ ॥

तत्त्ववैशारदी

कैवल्यस्वरूपावधारणपरस्य सूत्रस्यावान्तरसंगतिमाह—**गुणाधिकारेति।** पुरुषार्थशून्यानां गुणानां प्रतिप्रसवः कैवल्यं स्वरूपप्रतिष्ठा वा चितिशक्तिरिति।

कृतकरणीयतया पुरुषार्थशून्यानां यः प्रतिप्रसवः स्वकारणे प्रधाने लयस्तेषां कार्यकारणात्मकानां गुणानां व्युत्थानसमाधिनिरोधसंस्कारा मनसि लीयन्ते, मनोऽस्मितायाम्, अस्मिता लिङ्गे, लिङ्गमलिङ्गे इति। योऽयं गुणानां कार्यकारणात्मकानां प्रतिसर्गस्तत्कैवल्यम्, यं कञ्चित्पुरुषं प्रति प्रधानस्य मोक्षः। स्वरूपप्रतिष्ठा वा पुरुषस्य मोक्ष इत्याह—**स्वरूपेति।** अस्ति हि महाप्रलयेऽपि स्वरूपप्रतिष्ठा चितिशक्तिः, न चासौ मोक्ष इत्यत आह—**पुनरिति।** सौत्र इतिशब्दः शास्त्रपरिसमाप्तौ॥ ३४॥

मुक्त्यर्हचित्ताः परलोकमेयज्ञसिद्धयो धर्मधनः समाधिः।
द्वयी च मुक्तिः प्रतिपादितास्मिन्पादे प्रसङ्गादपि चान्यदुक्तम्॥ १॥

निदानं तापानामुदितमथ तापाश्च कथिता
सहाङ्गैरष्टाभिर्विहितमिह योगद्वयमपि।
कृतो मुक्तेरध्वा गुणपुरुषभेदः स्फुटतरो
विविक्तं कैवल्यं परिगलिततापा चितिरसौ॥ २॥

इति श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचितायां पातञ्जलयोगसूत्रभाष्यव्याख्यायां तत्त्ववैशारद्यां कैवल्यपादश्चतुर्थः॥ ४॥

योगवार्त्तिकम्

यदि पुरुषस्य संसारोच्छेदः पृच्छ्यते तदा कुशलस्यास्ति नेतरस्येति प्रश्नवाक्यं विकल्प्य प्रतिवचनं संभवतीति उत्तरसूत्रमवतारयति—**गुणाधिकारेति।** गुणाधिकारः परिणामविशेषस्तत्क्रमपरिसमाप्तौ कैवल्यमिति ततः **कृतार्थानामित्यादिसूत्रेण** तात्पर्यतः प्रोक्तम्, तस्य कैवल्यस्य स्वरूपमवधार्यत इत्यर्थः।

पुरुषार्थशून्यानां गुणानां प्रतिसवः कैवल्यं स्वरूपप्रतिष्ठा वा चितिशक्तिरिति। कृतकर्तव्यतया पुरुषार्थशून्यानां पुरुषोपकरणानां लिङ्गशरीरात्मकानां प्रतिप्रसवः स्वकारणेऽत्यन्तविलयः, स बुद्धेः कैवल्यम्, एतदेव च

प्रधानस्यापि ज्ञानिपुरुषं प्रति कैवल्यमुच्यते, तेन पुरुषेण सह पुनरसंयोगात् । या तु धर्मधर्म्यभेदाच्चितिशक्तिः स्वरूपिणी स्वरूपप्रतिष्ठा बुद्धिसत्त्वोपाधिकरूपशून्यतारूपा जपापाये स्फटिकस्वरूपप्रतिष्ठावत् सा पुरुषस्य कैवल्यमित्यर्थः । परस्पराधियोगो ह्युपाध्युपाधिमतोरुभयोरेव केवलता एकाकिता भवति, ते चोभे एव दुःखभोगनिवृत्त्याख्यपुरुषार्थसाधने भवत इति द्वे एव कैवल्ये लक्षिते । तयोश्चाद्यं कैवल्यं पुरुषस्योपचरितमित्युक्तं साख्यकारिकायाम्—

तस्मान्न बध्यतेऽद्धा न मुच्यते नापि संसरति पुरुषः ।
संसरति बध्यते मुच्यते च नानाऽऽश्रया प्रकृतिः ॥ इति ।

न तु स्वरूपप्रतिष्ठारूपं कैवल्यं दुःखभोगात्यन्तनिवृत्तिरूपो वा पुरुषार्थः पुरुषस्य तत्र निराकृतं, मोक्षस्यान्यमात्रनिष्ठत्वेऽपुरुषार्थत्वे मोक्षार्थं प्रवृत्त्यनुपपत्तेः, पुरुषार्थं हि करणानां प्रवृत्तिरिति । इतिशब्दः शास्त्रसमाप्तिसूचनार्थः ।

भाष्ये—कार्यकारणात्मनामिति । कार्यकारणभावापन्नानां महदादिसूक्ष्मभूतपर्यन्तानां लिङ्गशरीरघटकानामित्यर्थः, न तु कार्यमत्र स्थूलशरीरम्, तत्सत्त्वेऽपि कैवल्योदयादिति । ननु स्वस्य स्वप्रतिष्ठत्वानुपपत्त्या कथं स्वप्रतिष्ठत्वम् ? तत्राह—स्वरूपेति । पुरुषस्य पुनर्बुद्धिसत्त्वासंबन्धात् केवला चितिशक्तिरेव स्वरूपप्रतिष्ठेत्यर्थः । तस्य इति । स्वरूपप्रतिष्ठाया सदैवावस्थानं पुनरप्रच्यवः कैवल्यं द्वितीयमिति शेषः ॥ ३४ ॥

योगग्रन्थसहस्राणां सर्वोपनिषदां तथा ।
सतां च यत्र तात्पर्यं सोऽर्थो व्यासेन भाषितः ॥
व्याख्यातश्च यथाशक्ति निर्मत्सरधिया मया ।
एतेन प्रीयतामीशो य आत्मा सर्वदेहिनाम् ॥

श्रीविज्ञानभिक्षुविरचिते पातञ्जलभाष्यवार्त्तिके कैवल्यपादश्चतुर्थः ॥ ४ ॥

समाप्तमिदं तत्त्ववैशारदी योगवार्त्तिकविभूषितव्यासभाष्यसमेतं
पातञ्जलयोगसूत्रम् ॥

प्रथम परिशिष्टम्

पातञ्जलयोगसूत्रानुक्रमणी

---

१ पञ्च इति नागेशमते न सूत्रस्याङ्गम्। भोजविवरणकारयोरप्ययमेवाभिप्रेतः पाठः प्रतीयते। अवतरणभाष्ये कियन्तो वा ? इत्युक्तत्वात् पञ्च इति सूत्राङ्गमिति प्रतीमः ?

२ तत्र अहिंसा० इति पाठो विज्ञानभिक्षु-भावागणेशयोरनुमतः। (मूलपुस्तके वार्त्तिके भ्रमाद् तत्र इति लघ्वक्षरैः मुद्रितं सशोध्यो धीरैः।)

३ चोभयानवधारणात् इति चन्द्रिकेष्टः पाठः। भोजस्याप्येतदभिमतं भवेत् ?

---

१ चक्षुःप्रकाशाऽसंयोगे इति भोजानन्तदेवौ पठतः । भावागणेशेनाऽपि असंयोगेऽन्तर्धानमिति पठनात् एष एवानुमोदित इति प्रतीयते । विज्ञानभिक्षु-नागेशयोः प्रतीकपाठे प्रकाशाऽसम्प्रयोगे इत्यस्योपलम्भेऽपि व्याख्याने असंयोगे इत्येव दृश्यते ।

अतः परम् चन्द्रिका-योगसुधाकरयोः एतेन शब्दाद्यन्तर्धानमुक्तम् इत्यधिकं सूत्रमुपलभ्यते । परं तु इदं कायसंयमसूत्रस्थभाष्यवाक्यमेवेति वाचस्पत्यादिस्वरसः ।

२. परिणामोऽपरान्तनिर्ग्राह्य इति चन्द्रिकाधृतः पाठः ।

---

१ अत्र एते जाति० इति चन्द्रिकाभिमतम् । परन्तु भाष्ये ते तु (विवरणे-एते तु) इति पठनात्प्रामादिक एवायमिति विद्म ।

२ तत इति भोजवृत्ति-चन्द्रिकयोरनभिमतम् ।
क्रमपरिसमाप्ति इति पाठो भोजवृत्ति-मणिप्रभा-विवरण-चन्द्रिकासु । भाष्यस्वरसोऽप्येवमेवेति प्रतीयते । वाचस्पत्यादिस्वरसस्तु क्रमसमाप्ति इत्यत्र । मूले तु भाष्यस्वरससिद्ध पाठ स्थापित. ।

३ परमवश्यता इति समस्त पाठ क्वचित् ।

४ मणिप्रभा-चन्द्रिका-योगसुधाकरेषु तत पुन इति सूत्रे न पठ्यते । विवरणे तु तत्र पुन इति पाठान्तरम् ।

---

१ सातिशयबीजम् इति वार्त्तिकधृतपाठान्तरम्। नागेशवृत्तिप्रतीकपाठोऽप्येवमेव। परन्तु नागेशभोजभावागणेशरामानन्दानन्तदेववृत्त्यनुसन्धानेन सर्वज्ञत्वबीजम् इति पाठः स्यादिति प्रतीयते।

२ तदभावे० इति भोजानन्तदेवौ पठतः।

३ सर्वावरणापेतस्य इति चन्द्रिकापाठः।

४ प्रान्तभूमौ प्रज्ञा इति भोजानन्तदेवयोरभिमतः पाठः।

---

१ अत्र अधिमात्रोपायानाम् तीव्र० इति सूत्रपाठो विज्ञानभिक्षु-भावागणेशयोरनुमतः । अधिमात्रोपायानाम् इति भाष्यमेवेति वाचस्पत्यादिमतम् ।

२ आशिषो० इति चकाररहितः पाठः चन्द्रिकादिसम्मतः ।

३ एतच्च न सूत्रम् इति वाचस्पतिः । नागेशोऽप्यनुसरति एनम् । अन्ये तु सूत्रत्वमस्य ब्रुवते ।

४ दुःखानुजन्मा द्वेषः इति विवरणधृतः पाठः । प्रकृतपाठोऽपि तत्र पाठान्तरतयोपन्यस्तः ।

५. देशसम्बन्धश्चित्तस्य० इति क्वचिद्भोजवृत्तौ पाठः । देशे चित्तस्य बन्धः इत्यपि पाठान्तरं कल्पयितुं शक्यम् ।

---

१ न सालम्बनम्० इति मणिप्रभायां पाठः । न च सालम्बनम्० इति तु विवरणे । किन्तु विज्ञानभिक्षु भावागणेश नागेशानां मते भाष्यवाक्यमेवैतदिति प्रतीयते ।

२ इदं भाष्यवाक्यमेवेति वाचस्पतिस्वरसः । विवरणकारस्यापि एतदिष्टं स्यात् । चन्द्रिकायां भोजवृत्तावपि न व्याख्यातम् । तत्प्रमाणकम् इति वार्तिककारसम्मतः पाठः ।

३ अत्र गुणवृत्त्यविरोधाच्च इति पाठो भिक्षुभावागणेश-नागेशानामभिमतः । गुणवृत्तिविरोधात् इत्यस्य सुव्याख्येयत्वेऽपि प्रामादिकोयं पाठः इत्यपि भिक्षुः ।

४ चितिशक्तेः इति भोजानन्तदेवौ पठतः । नागेशवृत्तावपि प्रतीकपाठ एवमेव । परन्तु वृत्त्यवलोकनेन चितिशक्तिः इत्येव नागेशस्याभिमतमिति ज्ञायते ।

५ स एष पूर्वेषामपि० इति पाठो विज्ञानभिक्षु भावागणेश-नागेशानाम् । विवरणकार-भोजानन्तदेवानां मते तु स पूर्वेषामपि० इति पाठः ।

---

१ शैथिल्यानन्त्य० इति विवरणभोजवृत्तिपाठ । अनन्तदेवेन चाय पाठभेदः चन्द्रिकायामुपन्यस्तोऽर्थभेदपुरस्सरम् ।

२ सर्व सर्वनिमित्तानपेक्षम् इति पाठ क्वचिदुपलभ्योऽपि न युक्त सर्वनिमित्तापेक्षमनोमात्रजन्य यथार्थज्ञान प्रतिभा इति मणिप्रभोद्धृतराजवार्तिकव्याख्यानात् ।

---

१ सहनानि० इति विज्ञानभिक्षुभावागणेशानन्तदेवसम्मतः पाठः ।

२ विविक्तः इति भोजराजविवरणकारसम्मतः पाठः ।

३ स्मितानुगमात् इति भिक्षुभावागणेश-नागेशमतम् । रूपपदन्त्व प्रामाणिकम् इत्यपि भिक्षुः ।

४ भावनाविनिवृत्तिः इति मणिप्रभायोगसुधाकरसम्मतः पाठः । नागेशवृत्तावपि अयमेव प्रतीकपाठः ।

५ अत्र मनसः इति विवरणकारमते न सूत्राङ्गम् । भोजवृत्तावप्येतद्रहितमेव पठ्यते ।

६ भोजवृत्त्यवलोकनेन क्लिष्टा अक्लिष्टाः इति व्यस्तः पाठः प्रतीयते ।

१ श्रौतानुमान० इति अनन्तदेवसम्मत पाठ ।

२ अत्र दीर्घकालादर० इति पाठ क्वचिन्मुद्रितोऽपि नैकयाऽपि व्याख्ययाऽनुमोदित ।

३ इतिशब्दान्त सूत्रम् इति वाचस्पतिविवरणकारौ । अन्येषामसम्मतमिदम् । वार्त्तिके पाठभेदत्वेन उल्लिखितम् ।

४ प्रत्ययाऽविशेषाद् भोग इति भोजवृत्तिचन्द्रिकयो पाठ । परार्थात्स्वार्थ० इत्यस्य स्थाने परार्थान्यस्वार्थ० इत्यपि भोजवृत्तौ पठितम् ।

५ सौमनस्यैकाग्र्येन्द्रिय० इति भोजसम्मत पाठ ।

६ पुरुषस्याऽपरिणामात् इति वार्त्तिक चन्द्रिकयो ।

७ अनुत्तम सुखलाभ इति क्वचित् पाठान्तरम् ।

८ प्रज्ज्वलनम् इति भावागणेश नागेशानन्तदेवसम्मत पाठ ।

९ सुखानुजन्मा० इति विवरणपाठ । तत्र प्रकृतपाठोपि पाठान्तरतयोपन्यस्त

---

१ एतत्सूत्रानन्तरम् नागेशवृत्तौ दिनमाससम्वत्सराः इत्यधिकं सूत्रमुपलभ्यते।

२ स्थान्युपमन्त्रणे० इति विवरणे। स्वाम्युपनिमन्त्रणे० इति भोजदेवानन्तदेवौ।

३ विदुषोऽपि तन्वनुबन्धो० इति अनन्तदेवकृतचन्द्रिकासहितपुस्तके पाठः। भोजवृत्त्यवलोकनेन विदुषोऽपि अहमनुबन्धो० इति पाठः प्रतीयते। विदुषोऽपि अन्वहं तन्वनुबन्धो० इति पाठोऽपि भोजाभिमतः स्यात्।

तथाऽऽरूढो० इति योगसुधाकरसम्मतः पाठः।

४ क्वचित् चित्तस्वरूपानुकार० इति समस्तः पाठः।

द्वितीय परिशिष्टम्

व्यासभाष्यस्थोद्धरणानुक्रमणी

उद्धरणानि	आकरग्रन्था	पृ० सं०
अन्धो मणिमविध्यत्		४५६
अपरिणामिनी हि	पञ्चशिख (त० वै०, वार्त्तिके च), (षष्टि) तन्त्रे (विवरणे)।	२१२ ४४१
अयन्तु खलु	पञ्चशिख (त० वै० वार्तिकयो)।	१६१
आगमेनानुमानेन		१२६
आदिविद्वान्निर्माण	पञ्चशिख (त० वै० वार्तिकयो)।	७७
उत्पत्तिस्थित्यभिव्यक्ति	पूर्वाचार्यवाक्यम् (वार्त्तिके)।	२३६
एकजातिसमन्वागतानाम्	पूर्वाचार्यवाक्यम् (वार्त्तिके)।	२६५
एकमेव दर्शनम्	पञ्चशिख (त० वै० वार्तिकयो), पूर्वाचार्यसूत्रम् (विवरणे)।	१८
गुणाना परम रूपम्	षष्टितन्त्रवाक्यम् (त० वै०), वार्षगण्यस्येति (भामत्याम् २।१।३), शास्त्रम् (वार्त्तिके)।	७१६
जलभूम्यो पारिणामिकम्	पूर्वाचार्यवाक्यम् (वार्त्तिके)।	३०५
तत्संयोगहेतुविवर्जनात्	पञ्चशिख (त० वै० वार्त्तिकयो), (षष्टि) तन्त्रे (विवरणे)।	१८५
तपो न पर प्राणायामात्	आगमिनामनुमति (त० वै०)।	२७०
तमणुमात्रमात्मानम्	पञ्चशिख (त० वै०), पूर्वाचार्यवाक्यम् (वार्त्तिके)।	१०२
तुल्यदेशश्रवणानाम्	पञ्चशिख (त० वै०), पूर्वाचार्यवाक्यम् (वार्त्तिके)।	३५६
दशसु महासर्गेषु[1]	आवट्यस्य वचनम्।	३३०
दशसु महासर्गेषु	जैगीषव्यस्य प्रतिवचनम्।	३३०

---

१ एतत्सन्दिग्धमिदमावट्यस्य स्वकीय वाक्यम्, तदर्थमादाय भाष्यकृद्वचन वा। एवमेव अन्यस्मिन्नपि आवट्यजैगीषव्यसम्वादान्तर्गतवाक्यविषये ज्ञेयम्।

द्वे द्वे ह [illegible] कर्मणी	तन्त्रान्तरप्रसिद्धमुदाहरणम् (विवरणे)।	१६२
धर्मिणामनादिसयोगात्	आगमिनामनुमति (त० वै०), पञ्चशिख (वार्त्तिके), (षष्टि) तन्त्रे (विवरणे)।	२१६
न पातालम्		४४१
प्रज्ञाप्रासादमारुह्य	तु० शान्तिपर्व १७।२०॥	१२५
प्रधान स्थित्यैव वर्त्तमानम्	मतान्तरानुमति (त० वै० वार्त्तिकयो)।	२२२
प्रधानस्यात्मख्यापनार्था	श्रुति [1]।	२२२
बुद्धितः पर पुरुषम्	पञ्चशिख (त० वै० वार्त्तिकयो)।	१५१
महामोहमयेनेन्द्रजालेन	आगमिनामनुमति (त० वै०), पूर्वाचार्यवाक्यम (वार्त्तिके) शास्त्रान्तरवाक्यम् (विवरणे)।	२७०
मूर्त्तिव्यवधि	वार्षगण्य	३८७
यच्च कामसुखम्	मो० ध० २७६।६।	२५८
यदिदमायुष्मत	आवट्यस्य वचनम।	३३०
ये चेते मैत्र्यादय	आचार्य (त० वै० वार्त्तिकयो)।	४०६
योगेन योगो ज्ञातव्य		२८२
रूपातिशया वृत्त्यतिशयाश्च	पञ्चशिख (त० वै० वार्त्तिकयो)।	२६२
विज्ञातारमरे केन	बृ० आ० २।४।१४	३५०
विषयसुखापेक्षयैवेदम्	जैगीषव्यस्य वाक।	३३०
व्यक्तमव्यक्त वा सत्वम्	पञ्चशिख (त० वै० वार्त्तिकयो)।	१४१
शय्यासनस्थोऽथ		२४८
स खल्वय ब्राह्मणो	आगमिना सम्मति (त० वै०)।	२४२
स्थानाद्बीजात्	वैयासकी गाथा (त० वै०), श्रुति (वार्त्तिके)।	१४७
स्यात् स्वल्प सङ्कर	पञ्चशिख (त० वै० वार्तिकयो)।	१६२
स्वभाव मुक्त्वा	पूर्वाचार्यवाक्यम् (वार्तिके) आगमिना वचनम् (त० वै०)।	४५०
स्वाध्यायात् [2] योगमासीत	वि० पु० ६।६।२।	८४

---

१ काल्लुलशाखास्थेय श्रुतिरिति वार्त्तिकम्।

२ इय वैयासकी गाथेति तत्त्ववैशारदी। भाष्यकारपितु पराशरस्य वाक्यमिति वार्त्तिकम्। पराशरकृते विष्णुपुराणे चोपलभ्यते।

तृतीय परिशिष्टम्

तत्त्ववैशारदी-निर्दिष्टानाम् उद्धरणानाम् अनुक्रमणी ।

[1] अस्यार्थं वार्त्तिकोदरणानुक्रमणी द्रष्टव्या ।

चतुर्थं परिशिष्टम्

योगवार्तिकस्थानामुद्धरणानामनुक्रमणी

---

[1] वार्तिके बहव श्लोका वसिष्ठसंहितात उद्धृता । मन्ये योगवासिष्ठस्यैते स्यु । परन्तु एषा स्थान नाल्पे समये लब्धमिति क्षन्तव्यम् सुधीभि । योगयाज्ञवल्क्यादौ चते श्लोका पाठभेदेनाल्पेन दृश्यन्ते, अन्यत्रापि सुलभा ।

---

१ अत्र अश्वमेधपर्वगत ३५।२० श्लोको द्रष्टव्य ।

२ इय श्रुति बहुत्रोद्धृता । छान्दोग्यस्य (६।३।२।) भाष्ये शंकराचार्येण काठकश्रुतिरित्युक्तम् । परन्तु सम्प्रति कठोपनिषदि नोपलभ्यते ।

---

१ अस्य पूर्वार्द्ध मात्रमुपलभ्यते।

२ इयं श्रुतिरधुना नोपलभ्यते एतत्समानवाक्यं न लभ्यते।

३ अस्योत्तरार्धे महान् भेद।

---

२ एते श्लोका वायुपुराणस्य ६६।४३ ४४ श्लोकसमानार्था । अग्रिमश्लोकास्तु पुराणान्तरेष्वुपलभ्यन्ते इति यथास्थानं निवेदितम् ।

१ प्रथमव पक्ति. मनौ उपलभ्यते । सापि पाठभेदपूर्विकैव ।

२ इय नैका श्रुति , अपि तु सङ्कलिता श्रुति ।

३ लघुयोगवासिष्ठस्य [श्लोक-२६] अवलोकनेन अयमपि श्लोको वसिष्ठन एवोद्धृत इति ज्ञायते ।

---

१ अयं श्लोको मनुनाम्नोद्धृतोऽपि तत्र सम्प्रति नोपलभ्यते ।

---

१ अत्र तदत्यन्त इत्येव मूलपाठ । तत्र तदिति तु स्वार्थकम् ।

२ अत्र गरुडपुराणे महान् पाठभेदो दृश्यते । स तत एवावधार्य ।

३ अयं श्लोक गौडपादीयागमशास्त्रे (२।३२) त्रिपुरतापिन्युपनिषदि च (५।१०) दृश्यते ।।

---

1 अयं न्याय" निर्विशेष न सामान्यमिति श्लोकवार्त्तिकानुसारी । द्र०—श्लोक वार्त्तिकम् , आकृत्यधिकरणे १० श्लोक ।

---

१ अत्र विष्णुपुराणे प्रधानपुरुषौ चैव इति मुद्रित पाठ ।

१ उद्धरणद्वयमप्येकमेव प्रतीयते । परन्तु ईषत्पाठभेदात्पृथक् स्थापितम् ।

पाठभेदे सहोपलभ्यते ।

किमपि स्मृतिवाक्यमेतत् ।

---

१ क्लेश इति मूलपाठो भिक्षुसम्मतम् प्रवचनभाष्ये।

1 अयं श्लोकः माघशुक्लसप्तम्यां स्नानमन्त्ररूपेण निबन्धेषु दृश्यते ।

2 अस्योत्तरार्धं न लभ्यते पुराणे सम्प्रति ।

3 अयं श्लोको बलिप्रदानार्थं पशूत्सर्गसमये कर्मकाण्डग्रन्थे मन्त्ररूपेण दृश्यते ।

---

१ इद पद्य धर्मकीर्त्तिनाम्ना ब्र० सू० शाङ्करभाष्ये (२।२।२८) तत्त्वसग्रहपञ्जिकायाम् (पृ० ५६७), भामत्याम् (२।२।२८) अन्यत्रापि च प्राचीनग्रन्थे समुद्धृतम् । दिङ्नागस्येदमिति केचित् । प्रमाणविनिश्चयस्येति विद्याभूषणमहानुभावा —History of Indian Logic P 308

अस्य श्लोकस्योत्तरार्धन्तु प्रमाणवार्त्तिकस्य प्रत्यक्षपरिच्छेदे ३८६ श्लोक दृश्यते ।